

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2005

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

2005

ΑΘΗΝΑΙ 2007

TOMOS 160 (2005)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (210) 3600589, FAX (210) 3644996

archetai@otenet.gr • www.archetai.gr

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὴν τριετίαν 2003-2005	θ'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 2005	ια'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. FURTHER ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE HARBOURS OF RHAMNOUS ὑπὸ David Blackman	πίν. 1 - 6	1 - 17
2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα	πίν. 7 - 15	19 - 22
3. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος		23 - 24
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη	πίν. 16 - 21	25 - 32
5. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ὑπὸ Μιχάλη Κοσμόπουλου		33 - 38
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 22 - 36	39 - 65
7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΑΓ. ΒΑΡΒΑΡΑ ΔΕΛΦΩΝ		67

8. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ		
ὑπὸ Παναγιώτου Βοκοτοπούλου	πίν. 37 - 38	69 - 72
9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ		
ὑπὸ Χ. Σούλη - Ἀ. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη	πίν. 39 - 46	73 - 88
10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ		
ὑπὸ Γιάννη Σακελλαράκη καὶ Διαμαντῆ Παναγιωτόπουλου	πίν. 47 - 55	89 - 105
Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ		
• ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΕΧΑΙΟΥ		
ὑπὸ (†) Παναγιώτη Βελισσαρίου	πίν. 56 - 57	107 - 108
• ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	πίν. 58 - 62	109 - 118
• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ		
ὑπὸ Δευτέρη Νικ. Πλάτωνος	πίν. 63 - 64	119 - 124
Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ		125 - 131
Δ' ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ		133 - 134
Σημείωμα Σύνταξης		135
ΠΙΝΑΚΕΣ		

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 2002 - 2005

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΙΝΩΤΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

Ε Κ Θ Ε Σ Η*

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2005

Ἡ ἐπὶ 169 χρόνια τακτικὴ ἐτήσια συγκέντρωση τῶν Ἑλλήνων φιλαρχαίων καὶ τῶν ἐταίρων γιὰ νὰ ἀκούσουν τὸν ἀπολογισμὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἶναι σπάνιο φαινόμενο στὴ ζωὴ καὶ μοναδικὸ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Τὰ παλαιότερα χρόνια ἡ συνέλευσή μας αὐτὴ, σὲ μιὰ Ἀθήνα ἤρεμη, ἀποτελοῦσε καὶ γεγονὸς μὲ κάποια κοσμικότητα πού τὸ λάμπρυνε, ἕως τὸν πόλεμο, καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Κράτους. Σήμερα τὰ πράγματα εἶναι διάφορα. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δὲν ἀποτελεῖ πλέον τὸν μόνον, μετὰ τὸ Κράτος, ἑλληνικὸ ἐρευνητὴ τοῦ ἀρχαίου παρελθόντος μας. Ὅπως σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς μας, ὁ πληθωρισμὸς ἔπληξε καὶ τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὸ δόκιμον νόμισμα πορεύεται μαζί μὲ τὸ πληθωρικόν, δηλαδὴ τὸ κίβδηλο, μὲ τὸ ὁποῖο τὶς περισσότερες φορές συγχέεται. Σταματῶ ὅμως τὴ θεωρητικὴ εἰσαγωγὴ, γιατί, πρὶν ἀπ' ὅλα, πρέπει νὰ μνημονεύσω ἐκείνους πού μακριὰ πλέον ἀπὸ μᾶς, ὑπάρχουν μόνον στίς ἀναμνήσεις μας.

Ἡ ἐπίτιμος ἐταῖρος *Ἰόνη Μυλωνᾶ Shear* (1936-15.1.2005) ἦταν κόρη τοῦ ἀειμνήστου Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Γεωργίου Μυλωνᾶ. Σπούδασε ἀρχαιολογία στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, διετέλεσε μέλος τῆς ἐδῶ Ἀμερικανικῆς Σχολῆς καὶ ἔλαβε μέρος σὲ πολλὰ ἀνασκαφὰς στὴν Ἑλλάδα ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ πατέρα της καὶ ἄλλων διαπρεπῶν ἀρχαιολόγων, ὅπως ὁ Oscar Broneer, ὁ Νικόλας Βερδελῆς, ὁ Homer Thompson καὶ ὁ σύζυγός της T. L. Shear Jr. Οἱ μελέτες της ἀφοροῦν τὴ μυκηναϊκὴ καὶ τὴν κλασικὴ ἀρχαιολογία, τὴν ἐπιγραφικὴ, τὴν τοπογραφία. Τὸ τελευταῖο της βιβλίον γιὰ τὴν *Βασιλεία στὸν μυκηναϊκὸ κόσμον καὶ τὶς ἀπηχῆσεις της στὴν προφορικὴ παράδοση* βρῖσκεται στὸ τυπογραφεῖο.

Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ὁρέστης Λουριδῆς (1907-3.2.2005) γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔκανε σπουδὲς ἐκεῖ, στὴν Ἀθήνα καὶ στὸ Παρίσι. Τὸ 1956 ἐξελέγη καθηγητὴς Στοματολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποχώρησε τὸ 1972. Πέραν τοῦ διδακτικοῦ καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ του ἔργου, ὁ Ὁρέστης Λουριδῆς εἶχε σημαντικὸ κοινωνικὸ ἔργο.

Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θράκης ἀρχιτέκτων Γεώργιος Δημητροκάλλης (1933-19.3.2005) ἀπὸ τὸν Ἀπείρανθο τῆς Νάξου, μεγάλωσε στὴν Ἀθήνα ὅπου σπούδασε ἀρχιτεκτονικὴ στὸ ἐδῶ Πολυτεχνεῖο καὶ συνέχισε τὶς σπουδὲς του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης. Διδάκτωρ καὶ ὑφηγητὴς καὶ ἐπίκουρος καθηγητὴς ἔγινε στὴ Θεσσαλονίκη. Τὸ 1995 ἐξελέγη ἀναπληρωτὴς καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Τὰ δημοσιεύματά του εἶναι πολυάριθμα καὶ ἀφοροῦν τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ ἀρχιτεκτονικὴ. Τὸ 2002 τιμήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ τὸ ἀργυρὸ μετάλλιο γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του.

Ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Παῦλος Μυλωνᾶς (1915-22.3.2005) γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα, ἔκανε ἐδῶ σπουδὲς ἀρχιτεκτονικῆς, φιλολογίας καὶ χαρακτικῆς, τὶς ὁποῖες συνέχισε στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς ὅπου εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μὲ σημαντικοὺς δημιουργοὺς τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς καὶ νὰ συμμετάσχει στὴ μελέτη κατασκευῆς μεγάλων κτιρίων τῆς Νέας Ὑόρκης. Τὸ 1956 ἔγινε τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Ρυθμολογίας στὴν Ἀνωτάτη Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποχώρησε τὸ 1982.

Ὁ Παῦλος Μυλωνᾶς ὑπῆρξε πολυσχιδῆς προσωπικότητα στὴν Τέχνη καὶ τὴν ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὸ 1941 ἀσχολήθηκε μὲ τὴ φωτογράφηση θεμάτων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τέχνης καὶ τὸ ἀρχεῖο του περιλαμβάνει δεκάδες χιλιάδων σχετικῶν φωτογραφιῶν. Στὸ ἐρευνητικὸ ἀρχιτεκτονικὸ του ἔργο κύρια θέση ἔχει ἡ μακρόχρονη ἔρευνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, καρπὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο τῶν βιβλίων Ἄτλας τοῦ Ἄθωνος. *Εἰκονογραφημένο Λεξικὸ τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἄθωνος*, τ. 1, Μέρος 1ο, Ἄτλας τῶν εἴκοσι κυριάρχων μονῶν, τεῦχος 3ο, χάρτες καὶ πίνακες (Berlin 2000) καὶ *Μονὴ Βατοπεδίου* (2003). Τελευταῖο, μεταθανάτιο, ἔργο του εἶναι ἡ *Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στεριώτη* (2005), ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅπως καὶ ἡ *Μονὴ Βατοπεδίου*. Τὰ βιβλία καὶ οἱ μελέτες του εἶναι πολλὲς καὶ ἀφοροῦν εἴτε τὴ σύγχρονη ἀρχιτεκτονικὴ εἴτε μνημεῖα.

Ὁ Παῦλος Μυλωνᾶς ὑπῆρξε δημιουργικός ἀρχιτέκτων καὶ ἔργα του εἶναι γνωστὰ ἀρχιτεκτονήματα, ὅπως ἡ Στρατιωτικὴ Λέσχη Θεσσαλονίκης (1951), τὸ Ξενοδοχεῖο Πάρνηθος (1958-1961), ἡ Πινακοθήκη στὴν Ἀθήνα (1963-1969), τὸ Δημοτικὸ Βρεφοκομεῖο Θεσσαλονίκης (1960-1963). Ὡς μέλος Συμβουλίων καὶ Ἐπιτροπῶν προσέφερε πολύτιμες ὑπηρεσίες, κάτι ποὺ ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὴν Πολιτεία, τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν Ἀκαδημία.

Ὁ ἀπὸ τοῦ 1974 ἐταῖρος μας ἀρχιτέκτων Ἀνδρέας Λαζαρῆς, γνωστότατος ἀπὸ τὶς ἐπιστολικὲς διὰ τῶν ἐφημερίδων παρεμβάσεις του σὲ σημαντικὰ θέματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ (†12.4.2005), ὑπῆρξε ἀφοσιωμένος στὴν Ἐταιρεία, τῆς ὁποίας θαύμαζε τὸ ἔργο καὶ δὲν παρέλειπε νὰ διαδίδει δημοσίᾳ τὴν γνώμη του αὐτῆ.

Ἡ Ἄννα Μαραβᾶ Χατζηνικολάου (1912-5.6.2005) ὑπῆρξε μέλος παλαιὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Γεννημένη στὴν Καλαμάτα ἔκανε σπουδὲς στὴν Ἀθήνα καὶ στὸ Παρίσι. Τὸ 1950 διορίστηκε στὴν Ὑπηρεσία ὡς Ἐπιμελήτρια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τοποθετήθηκε στὴ συλλογὴ μικροτεχνίας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Τὸ 1965 μετατέθηκε στὴν 5ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων ὡς Ἐφορος, θέση ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποχώρησε τὸ 1968 μὲ δύο διαδοχικὲς διαθεσιμότητες καὶ τὸ 1969 μὲ ὀριστικὴ ἀπόλυση. Ἀπὸ τὶς πολλὲς μελέτες καὶ τὰ βιβλία ποὺ ἔχει δημοσιεύσει μνημονεύω τὸν τρίτομο κατάλογο τῶν Βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ποὺ δημοσίευσε μὲ τὴν Χριστίνα Τουφεξῆ, ἀπὸ τὸ 1978 ἕως τὸ 1997.

Ὁ Παναγιώτης Δημάκης, καθηγητῆς τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο (1920-18.7.2005) ἔγραψε σημαντικὲς μελέτες ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ, τὸ βυζαντινὸ καὶ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο. Εἶχε ἐξαιρετὴ γνώση τῆς ἀρχαίας γραμματείας καὶ εἶχε ἐκδώσει, μὲ μετάφραση καὶ σχόλια, τοὺς λόγους τοῦ Ἰσαίου. Σὲ μία ἀπὸ τὶς μελέτες του ἀναλύει τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀττικοῦ δικαίου ποὺ ὑπάρχουν στὴν κωμωδία τοῦ Μενάνδρου *Δύσκολος*.

Ἡ παιδαγωγὸς καὶ συγγραφεὺς Λήδα Κροντηρᾶ Νασούφη (1933-2.8.2005) γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ ἔκανε σπουδὲς παιδαγωγικῆς στὸ Παρίσι καὶ θεατρικὲς στὴ Δραματικὴ Σχολὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου. Οἱ πνευματικὲς καταβολὲς τῆς—ἦταν κόρη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ καὶ συγγραφέα Κώστα Κροντηρᾶ καὶ τῆς Ἀντιγόνης Μεταξᾶ ποὺ τὴν γνωρίζαμε περισσότερο ὡς θεία

Λένα—, οἱ καταβολές τῆς λοιπὸν τὴν ἔστρεψαν πρὸς τὶς ἐνασχολήσεις τῶν γονέων. Συνεργάστηκε μὲ τὴ μητέρα τῆς τῆς ὁποίας συνέχισε τὸ ἔργο, στὸ ραδιόφωνο καὶ τὴν τηλεόραση μετὰ τὸν θάνατό τῆς, τὸ 1971. Ἐγγραψε ἀρκετὰ βιβλία γιὰ παιδιὰ μάλιστα καὶ τρεῖς ἀρχαιολογικοὺς ὁδηγούς, τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, τῶν Δελφῶν καὶ τῆς μινωικῆς Κρήτης, πού ἀπευθύνονται σὲ παιδιὰ. Τὰ ἀρχαιολογικά τῆς ἐνδιαφέροντα τὰ μετέδωσε καὶ στοὺς πολὺ νέους ἀνθρώπους, κάτι πού εἶναι πολὺ δύσκολο γιὰ τοὺς συστηματικοὺς ἀρχαιολόγους στοὺς ὁποίους λείπει ἡ γνώση τῆς παιδικῆς ψυχρὸν σύνθεσης καὶ ἡ φρεσκάδα τῶν αἰσθημάτων.

Ὁ ἱστορικὸς Δημήτριος Πολέμης (1932 - 25.8.2005) γεννήθηκε στὴν Ἄνδρο ἀπὸ ναυτικὴ οἰκογένεια καὶ παρὰ τὶς ἀρχικὲς του ἔμπρακτες ἐνέργειες νὰ ἀκολουθήσει τὸ ναυτικὸ ἐπάγγελμα καὶ νὰ γίνῃ πλοίαρχος, στράφηκε πρὸς τὴ βυζαντινὴ ἱστορία, ἔκανε σχετικὲς σπουδὲς στὶς Η.Π.Α., τὶς ὁποῖες συμπλήρωσε στὸ Λονδίνο μὲ τὴ διδακτορικὴ διατριβή του, τὸ 1964, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* (Λονδίνο 1968). Ἡ μελέτη καὶ ἡ συγγραφὴ ἐπὶ βυζαντινῶν θεμάτων συνεχίστηκε ἀλλὰ μεσοδρομὶς στράφηκε πρὸς εἰδικότερα θέματα, δηλαδὴ πρὸς τὴν ἱστορία τοῦ γενεθλίου νησιοῦ στὸ ὁποῖο εἶχε ἐγκατασταθεῖ μονίμως μετὰ τὶς σπουδὲς του. Ἐκεῖ διαμόρφωσε πλήρως τὴ μέθοδό του καὶ ἀπέκτησε τὴν ἰδιότητα τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικοῦ τῆς Ἄνδρου. Ἰδρυσε ἓνα ἱστορικὸ περιοδικό, τὸ *Πέταλον* ὅπου ἀποθησαύριζε πρωτογενὴ ὕλη γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἄνδρου. Δύο παραρτήματα τοῦ περιοδικοῦ ἀποτελοῦν μονογραφίες, ἡ *Ἱστορία τῆς Ἄνδρου* τὸ 1981 καὶ *Οἱ Ἀφεντότοποι τῆς Ἄνδρου*, τὸ 1995.

Μεγάλο ἔργο του ὑπῆρξε ἡ δημιουργία τῆς Καίρειου Βιβλιοθήκης πού ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ τὸ 1987. Τέτοια ἰδρύματα ἀποτελοῦν μαγνήτη πού τραβά κοντὰ τοὺς κάθε κρυμμένο θησαυρὸ στὴν ἐπαρχία. Σὰς θυμίζω δύο διάσημες ἐπαρχιακὲς βιβλιοθήκες, τῆς Χίου καὶ τῆς Δημητσάνας. Ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ ἄλλες πολλὲς, ὅπου ἄνθρωποι μὲ τὸ πάθος τῆς ἐπιστήμης διατηροῦν ζωντανὸ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος. Ἡ Καίρειος Βιβλιοθήκη διὰ τοῦ Δημητρίου Πολέμη ἔκανε ἀπὸ τὸ 1987 ἕως τὸ 2005 ἀρκετὲς ἐκδόσεις. Θὰ μνημονεύσω μόνο τὴν *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη* σὲ 11 τόμους πού ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ 1994 ἕως τὸ 2003. Τὸ ἔργο καὶ ἡ ἀξία τοῦ Δημητρίου Πολέμη δὲν ἀγνοήθηκαν. Τὸ 1998 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν τίμησε μὲ τὸ ἀργυρὸ τῆς μετάλλιο.

Ἡ ἀρχαιολόγος Χρυσούλα Καρδαρά (1924-22.10.2005) διετέλεσε καθηγήτρια τῆς ἱστορίας στοῦ Πανεπιστήμιου Ἀθηνῶν. Τὰ ἐπιστημονικά της ἐνδιαφέροντα ἦσαν κυρίως ἀρχαιολογικά, ὅπως καὶ ἡ ἐπαγγελματική της ἀσχόληση πρὸ τῆς ἐκλογῆς της στοῦ Πανεπιστήμιου. Ἐργάστηκε στοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χρήστου καὶ τῆς Σέμνης Καρούζου. Ἡ Χρυσούλα Καρδαρά ὑπῆρξε στενὸς συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας. Στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα ἔχουν δημοσιευτεῖ ὀκτὼ μελέτες της καὶ στὴ «Βιβλιοθήκη» ἔχουν ἐκδοθεῖ τρεῖς μονογραφίες. Ἡ *Ροδιακὴ ἀγγειογραφία* (1963), ἡ δημοσίευση ἀνασκαφῆς *Νάξος I*. *Ἀπλώματα Νάξου* (1977) καὶ *Ἀφροδίτη Ἐρυκίνη. Ἱερὸν καὶ μαντεῖον εἰς τὴν ΒΔ Ἀρκαδίαν* (1988).

Μεγάλῃ εἶναι ἡ ἀπώλεια τοῦ *Pierre Amandry* (31.12.1912-21.2.2006), ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1947 καὶ ἐπιτίμου Ἀντιπροέδρου ἀπὸ τὸ 1987. Μέλος τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς ἔγινε τὸ 1938 ἐπὶ διευθυντοῦ *Robert Demangel*, καὶ διετέλεσε Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Σχολῆς κατὰ τὸ διάστημα 1942-1949. Ἐξελέγη κατόπιν καθηγητῆς στοῦ Πανεπιστήμιου τοῦ Στρασβούργου, διάδοχος τοῦ *Pierre Demargne*, ὅπου δίδαξε ἐπὶ δεκαοκτὼ χρόνια (1951-1969). Ἀπὸ τὶς πάχνες καὶ τὶς ὀμίχλες τοῦ Ρήνου, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, ἦλθε στὴν Ἀθήνα ὡς Διευθυντῆς τῆς Σχολῆς (1969-1981), διάδοχος τοῦ *George Daux*. Μὲ γνώση τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων καὶ τὴν ἐπιστημοσύνη του ἔδωσε νέα ζωὴ στὴ Σχολὴ μὲ ἀνασκαφὰς καὶ κυρίως μὲ τὴν πραγματοποίησιν δημοσιεύσεων πού χρονίζαν. Μνημεῖα τῶν Δελφῶν ὅπως τὸ στάδιο, ὁ θησαυρὸς τῶν Θηβαίων, ἔγιναν κτῆμα τῆς ἐπιστήμης, ἀνασκαφὰς ὅπως τοῦ *Κωρυκίου* ἀντροῦ ἔβαλαν τέρμα στὴ λεηλασίαν τῶν ἀρχαίων καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἀσάφειαν. Ἔργα τέχνης ὅπως ὁ ἀσημένιος ταῦρος τῶν Δελφῶν, γνωστὸς μόνον ἀπὸ τὶς χιλιάδες τῶν θραυσμάτων του, ἀπέκτησαν μορφή, ὑπόστασιν καὶ θέσιν στὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης.

Ἔγινε μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Γαλλίας, τῆς *Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, τὸ 1972. Μάλιστα τὸ ξίφος τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ τοῦ τὸ ἔδωσε ἐδῶ στὴν Ἀθήναν ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀείμνηστος Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος. Ἔγινε ξένος ἑταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ 1988. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην τῆς ἀρχαιολογίας ἀγαποῦσε πολὺ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ δύο μεταφράσεις του, ἡ *Αἰολικὴ γῆ* τοῦ Ἡλίου Βενέζη καὶ Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται τοῦ Νίκου Καζαντζάκη ἐκδόθησαν ἀπὸ μεγάλους οἴκους τοῦ Παρισιῶ.

Ἐἶχα τὴν τύχη νὰ γνωρίσω τὸν Pierre Amandry τὸ 1969, ὅταν ἤμουν Ἔφορος Δελφῶν. Ἡ συνεργασία μας ὑπῆρξε ὠφέλιμη γιὰ τ' ἀρχαῖα καὶ τὴν ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλία μας ἀδιατάρακτη καὶ εἰλικρινής. Ἡ συμπάθειά του γιὰ τὴν Ἑταιρεία ἦταν συνεχῆς καὶ μὲ εὐχαρίστηση παρακολουθοῦσε τὴν ἐπιστημονικὴ πορεία της. Δὲν ἔλειψαν βέβαια καὶ οἱ μικρότητες ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα ποὺ τὸν πίκραναν ἀλλὰ δὲν τοῦ μείωσαν τὴν ἀγάπη γιὰ τὸν τόπο μας καὶ τοὺς ἀνθρώπους του. Ἡ ἀνάμνησή του θὰ τὸν ζωντανεῖ ἀνάμεσά μας ὡς ἓνα Ἀθηναῖο ποὺ βρέθηκε κοντά μας καὶ στὶς δύσκολες ἡμέρες τοῦ πολέμου.

Μὲ εὐχαρίστηση ἀνακοινῶνω ὅτι κατὰ τὸ 2005 τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ἐξέλεξε ὡς Ἐπίτιμο Ἀντιπρόεδρο τοῦ Συμβουλίου τὸν κ. Jean Leclant, Γραμματέα διηνεκῆ (Secrétaire perpetuel) τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres τοῦ Institut de France. Ἐπίσης ἐξέλεξε ὡς ἐπίτιμο ἑταῖρο τὸν κ. Dominique Mulliez, Διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (École Française d'Athènes).

Κατὰ τὸ 2004 μὲ τίς ἐσπευσμένες ἀνασκαφές, τὰ ἐγκαίνια πολλῶν καὶ σημαντικῶν μουσείων, μὲ τὸ μεγαλόπρεπο φάσμα τῆς ἀρχαιότητος στὴν τελετὴ ἔναρξης τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, δημιουργήθηκε γιὰ μία ἀκόμη φορὰ καὶ σὲ μεγάλη κλίμακα, ἡ ψευδαίσθηση τῆς ἐπαφῆς μας μὲ τὴν ἀρχαιότητα. Τὸ 2005 ὅμως δὲν εἶχε τὴ λάμψη, τὴν πυρετώδη προσμονὴ καὶ τὸν ἐνθουσιασμό τοῦ 2004. Ἦταν μάλλον ἔτος περισυλλογῆς καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιολογία, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι τὰ ἀρχαῖα δὲν βρίσκονταν συνεχῶς στὸ προσκῆνιο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ θέση ποὺ κατέχουν στὴν ἐπικαιρότητα. Ὑπολείπονται μόνο τοῦ ἀθλητισμοῦ. Θὰ ἦταν δείγμα μεγάλης καλλιέργειας ἂν τὸ ἐνδιαφέρον, ποὺ τόσο πλοῦσια ἐκδηλώνεται, ἀφοροῦσε τὴν οὐσία τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ὄχι μόνον τὰ γραφικὰ του στοιχεῖα, γιὰ τὰ ὁποῖα καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἀδιαφοροῦσαν, ἢ, ἂν τὰ γραφικὰ στοιχεῖα δὲν κάλυπταν τὴν οὐσία.

Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐκθεσῆς μου εἶπα, ἐννοώντας τὴν Ἑταιρεία, ὅτι «ὁ πληθωρισμὸς ἔπληξε καὶ τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὸ δόκιμο νόμισμα πορεύεται μαζὶ μὲ τὸ πληθωρικό». Ποιὸ εἶναι τὸ δόκιμο νόμισμα εἶναι φανερό· εἶναι ἡ γνήσια ἐπιστήμη ἢ ὅποια ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ καθολικὴ ἐπίδιωξη. Ἡ Ἑταιρεία μὲ τὴν ὅλη δράση της, ἀνασκαφικὴ, μορφωτικὴ καὶ δημοσιευτικὴ, καλλιεργεῖ τὴν ἐπιστήμη καὶ μόνον, ἀποφεύγει τίς γραφικὲς ἐκδηλώσεις οἱ ὁποῖες προκαλοῦν εὐχάριστες ἐντυπώσεις, δὲν δημιουργοῦν ὅμως τίποτε τὸ ὠφέλιμο καὶ τὸ μόνιμο. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι αὐτονόητο, ἢ, μάλλον, εἶναι δυσνόητο. Μὲ ἀφορμὴ

τὸ δυστύχημα τοῦ Ἀκρωτηρίου κάποιο σωματεῖο, μὲ μόνη προίκα τὴ σφραγίδα του, χαρακτήρισε τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὡς «συμβουλευτικὸ παραμηχανισμό» καὶ ὡς «παραύπηρεσία» τοῦ Δημοσίου, μὲ προφανὴ σκοπὸ ὄχι ὑποτίμησης ἀλλὰ δυσφήμισης. Πολλὲς φορές ἔχω ἀναρωτηθεῖ τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ προκαλεῖ τοὺς ἀνθρώπους, ἐνωῶ ὀρισμένους φυσικά, καὶ φέρονται ἐχθρικά σὲ κάτι ποὺ δὲν νοιάζεται γι' αὐτούς. Ἴσως εἶναι ἡ πνευματικὴ διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὴν Ἑταιρεία ἀπὸ ἐκείνους.

Ἡ Ἑταιρεία ἀνέλαβε τὸ ἔργο τοῦ στεγάστρου, γιατί τὸ Ἀκρωτήρι εἶναι ἀνασκαφὴ της. Οἱ ὑπηρεσίες ποὺ προσέφερε καὶ προσφέρει εἶναι καθαρὰ λογιστικές. Ἡ ἱστορία της ἐξ ἄλλου δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ ὑπαρξὴ παραμηχανισμῶν. Ἡ πλάνη ἐκείνων ποὺ ἔγραψαν τίς συκοφαντίες ἐξηγεῖται εὐκόλα. Δὲν γνωρίζουν, δὲν θέλουν νὰ γνωρίζουν, τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας, τὴν προσφορὰ της στὸν τόπο καὶ στὴν ἐπιστήμη. Δὲν ὀνομάστηκε χωρὶς λόγο, ἐδῶ καὶ πολλὲς δεκαετίες, γεραρά, ἐπίθετο ποὺ μόνον στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δόθηκε κατὰ τὰ 178 χρόνια τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀλλὰ ὅπως εἶπα, ὁ πληθωρισμὸς στὴν ἀρχαιολογία ἐπέτρεψε τὴ λαθραία εἴσοδο στὰ πράγματα τῆς ἐπιστήμης ἀνθρώπων ἀγεννῶν, ὅπως τοὺς ἐννοοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι, ἀνθρώπων ποὺ δὲν προσέφεραν ἕως τώρα τίποτε τὸ ὠφέλιμο, γιατί δὲν ἔχουν νὰ προσφέρουν.

Ὅπως τὸ 2004, ἔτσι καὶ τὸ 2005 μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ χρονιά τῶν Μουσείων. Κύριο γεγονός βέβαια εἶναι ἡ ἐκ νέου ἔκθεση τῆς κεραμεικῆς στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Ὅπως θυμᾶστε ὁ σεισμὸς τοῦ 1999 εἶχε προκαλέσει ζημιές στὰ ἀρχαῖα τῆς ἐκθέσης ἡ ὁποία ἔκλεισε, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς 15 Ἰουνίου τοῦ 2005 εἶναι καὶ πάλι προσιτὴ.

Τὸ μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως προχωρεῖ καὶ λέγεται ὅτι θὰ εἶναι ἔτοιμο ἕως τὸ τέλος τῆς χρονιάς τούτης. Στὴν τολμηρότητα τῆς σύλληψης του τὸ ξεπερνᾷ τὸ μουσεῖο τῆς Πάτρας τὸ ὁποῖο «ἐπαναπροσδιορίζει τὴν ὀπτική μας γιὰ τὸ τί σημαίνει καὶ τί ἐκφράζει ἓνα ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο στὴν Ἑλλάδα τοῦ 2005» (*Ἡ Καθημερινή* 31 Ἰουλίου 2005). Γιὰ τὸν ἀρχιτέκτονα ποὺ τὸ ἐμπνεύστηκε ὁ σχεδιασμὸς ἐνὸς νέου μουσεῖου στὴν αὐγὴ τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου αἰῶνα εἶναι κυρίως οἱ ροὲς κίνησης μέσα στὸ κτίριο: «Νὰ διευκολύνεις τὸν χρήστη, τίς ἐπιλογές του, ποῦ νὰ πάει καὶ τί νὰ δεῖ». Καὶ προσθέτει κάτι οὐτοπικό, ὅσο τουλάχιστον ἔχω διαπιστώσει: «Τὰ μουσεῖα ὀφείλουν νὰ ἀποκτήσουν διαδραστικὸ χαρακτήρα, ὀφείλουν νὰ δημιουργήσουν τίς συνθήκες

ἐκεῖνες πού ἡ παρατήρηση τοῦ ἐκθέματος θά ἐξελιχθεῖ σέ κατανόηση καί γνώση τοῦ πολιτισμοῦ πού ἐκπροσωποῦν» (αὐτόθι).

Ὅσο γνωρίζω, ὅσο καλά σχεδιασμένο καί ἂν εἶναι καί ὅσο ὠραῖα κι ἂν ἔχουν ἐκτεθεῖ τὰ πράγματα πού περιέχει ἓνα μουσεῖο, κανένα δὲν παρέχει τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια γιὰ τὴν κατανόηση καί γνώση ἑνὸς πολιτισμοῦ, μάλιστα ἀρχαίου πού κατὰ κανόνα εἶναι ἐρμητικός. Ἐκεῖνο πού εὐχόμαστε γιὰ κάθε νέο μουσεῖο καί νέα ἔκθεση, εἶναι νὰ μὴν παρερμηνεύονται τὰ ἐκθέματα καί νὰ μὴν ταπεινώνονται. Γιὰ τὴν σύλληψη καί τὴν κατανόηση τοῦ ὠραίου χρειάζεται συνάφεια καί γνώση. Καί ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς πολιτισμὸς, βαθὺς καί πολύπλοκος, χρειάζεται προσπάθεια γιὰ νὰ κατανοηθεῖ, γιατί δὲν εἶναι ἴδιος μὲ τὸν δικό μας, ἔστω κι ἂν νομίζουμε τὸ ἀντίθετο.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

---

* Βλ. καὶ Ἔργον 2005, 7-14 καὶ 93-95.

1. FURTHER ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE HARBOURS OF RHAMNOUS¹

(Πίv. 1-6)

West Harbour (pl. 1α)

The survey was completed between Tuesday and Saturday, 11-15 October 2005. The strong (force 7) north winds of Tuesday and Wednesday confirmed to us that the only sheltered area was in the west corner, at the foot of the scree. On October 12th five geological trenches were cut (fig. 1).

Trench 2 (UoA T2.1; our W2) was close to the scree², and its west end touched archaeological levels at a depth of 1.70-1.90 m (Sample 3 –

---

1. This work was carried out under the direction of Academician Vasileios Ch. Petrakos, to whom we are most grateful for his support and encouragement; and under the supervision of the B' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Attica and the Ephoreia of Marine Antiquities. We thank them for their help, and the Council of the Archaeological Society for its continuing support.

The team consisted of: D. J. Blackman, Director; Jari Pakkanen, Archaeologist/Architect; Kalliopi Baika, Archaeologist/chief diver; Catherine Bouras, Archaeologist/field assistant; Eirini Chrysocheri, Archaeologist/diver; Yiannis Nakas, Archaeologist/diver. We benefited again from the advice of Michael Boyd, who carried out the 2003 geophysical survey.

We enjoyed the closest co-operation with our colleagues from the Department of Geology and Geoenvironment of the University of Athens (hereafter UoA), led by Professor Michael D. Dermitzakis; the analysis of the sediments was carried out by Maria Triantafyllou, and the study of the beach-rocks is under the responsibility of Kosmas Pavlopoulos.

2. Its location was agreed by Dr Petrakos in telephone conversation with Prof. Dermitzakis.

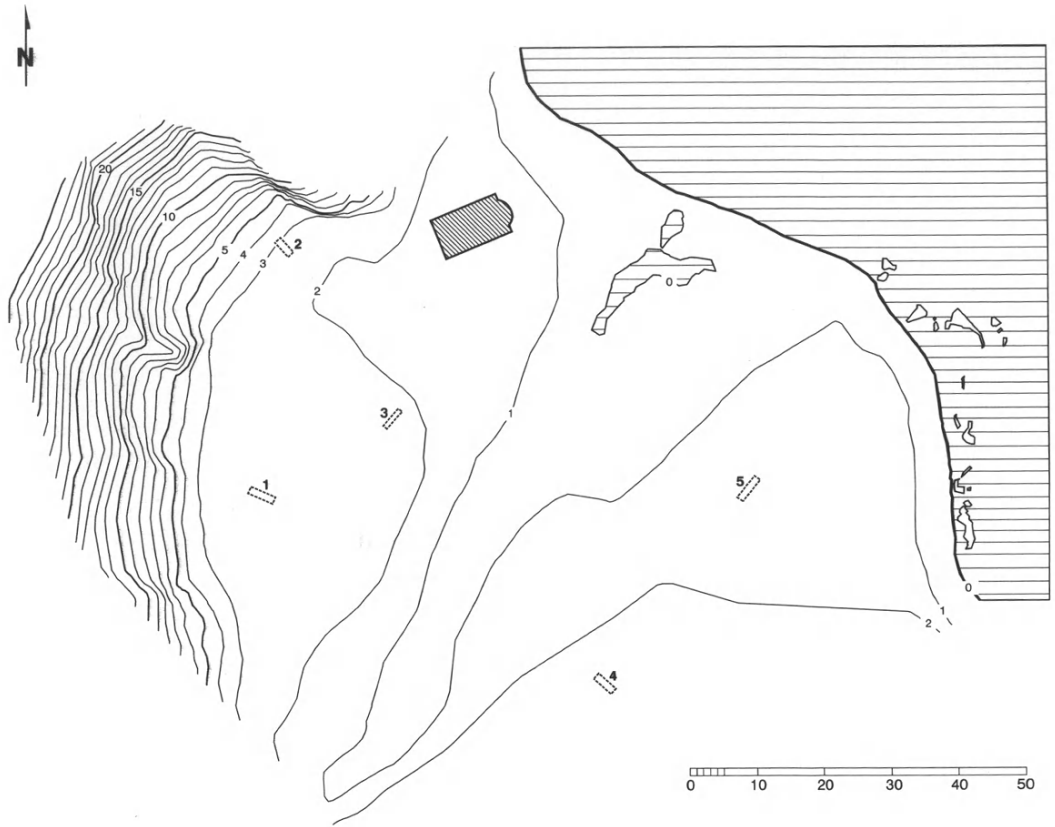

Fig. 1. West Harbour: topographical survey with location of geological trenches.

the material seems on preliminary study to be late classical - early hellenistic); work was immediately stopped in this trench. Lumps of slag had been found at depths of 0.80-0.90 m (Sample 1) and 1.10 m (Sample 2); they did not seem to be stratified *in situ*, but rather to have slid down the slope from the west; they responded gently to a magnetometer, so are probably metallic, not ceramic. Trench 2 was cut from a height of 3.13 m (west)/2.46 m (east) above modern sea level. We have found no direct evidence for the presence or absence here of shipsheds, but this is the only well protected part of the harbour. No environmental samples were taken (on site our UoA colleagues spoke of 'calm lagoonal conditions').

Trench 1 (UoA T1.1; our W1) reached a depth of ca. 1.15 m below modern sea level, without finding evidence of benthic *foraminifera* or *crustacea*.

Trench 3, however (UoA T3.1; our W3), reached evidence of benthic *foraminifera* at a depth of 3.30-3.40 m (1.30 m below modern sea level); our geologist colleagues conclude that a shallow, semi-saline environment commences at that depth, with river/torrent-borne deposits above.

Trenches 4 and 5 were cut on the south-east side of the harbour, beyond the Tsonali Rhema and close to the foot of the cliff of the fortress; here, as we expected, the levels indicate an active environment, on the probable line of the ancient *charadra* and most exposed to the prevailing winds. **Trench 5** (UoA T5.1; our W5) reached a depth of ca. 0.80 m below modern sea level. **Trench 4** (UoA T4.1; our W4) reached a depth of 2.50 m (ca.0.20 m below modern sea level); one tile was found at a depth of 0.80-0.90 m (Sample 4); large fragments of limestone blocks found at a depth of 1.30-2.20 m may represent fall from the fortress above (pl. 1β).

All this confirms the west corner of the West Harbour as the most protected place, and therefore the likely location of the ancient shipsheds. One may conclude that with sea level at least 1 m lower there would have accumulated 1.50-2 m of alluvial deposit in the course of time in the harbour basin.

A topographical survey was made of the West Harbour (see *Annex 1*) (pl. 2α). Beachrock had formed along the shore south-east of the outlet of the Rhema; it was included in the survey (pl. 2β). It all seems to be a 'modern' formation, related to current sea level. No more evidence was found to prove or disprove a possible breakwater north-west of the Rhema outlet and north of the chapel of Ayia Marina, under the rubble pile from modern roadworks.

The results of the 2003 resistivity survey were neither proved nor disproved by our work in 2005. Our conclusion remains the same as in

2003: that it shows the likely shoreline along the north-west edge of the area surveyed; that the bed of the harbour basin may be represented by the solid underlying geology (coloured brown) between 1 m and 2 m below the surface, but if there has been a major relative rise in sea level, the shoreline may be indicated by the transition from brown/yellow to green/blue running NW/SE across the plan; and an unusual feature remains unexplained: the sharp angle at the south end of the area, where the shoreline seems to turn from south-east to north-east, with a possible channel in front (fig. 2).

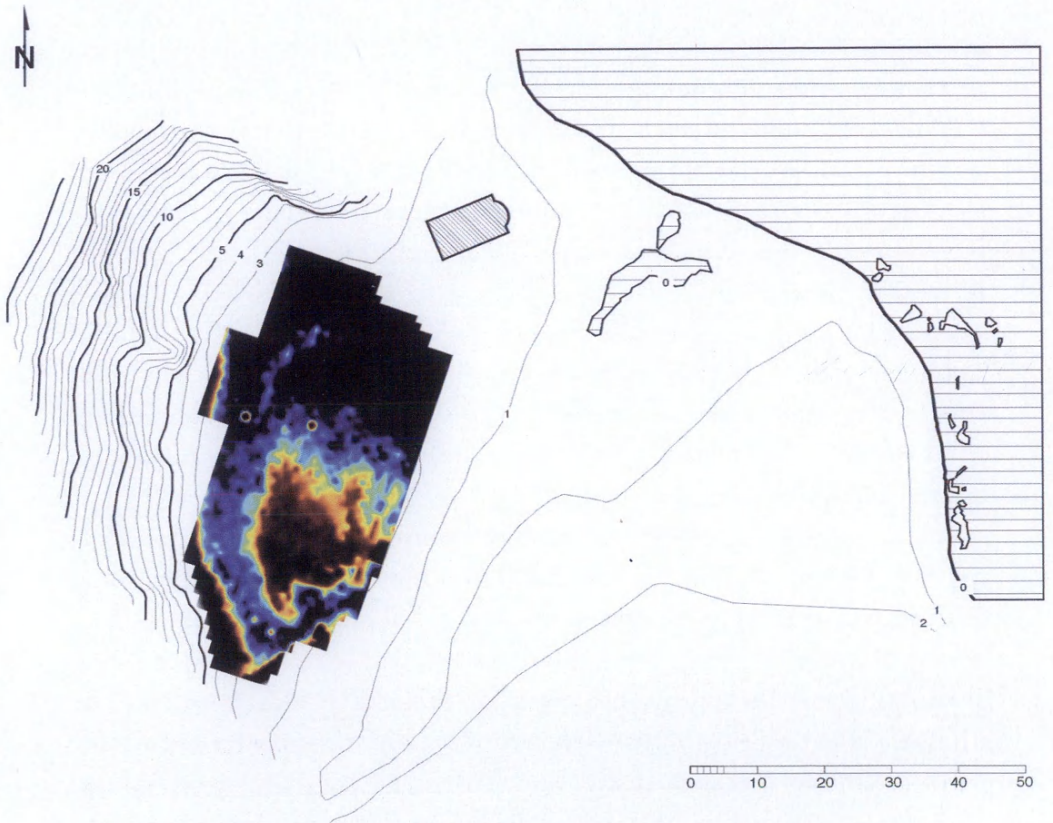

Fig. 2. West Harbour with the results of the geophysical survey 2003.

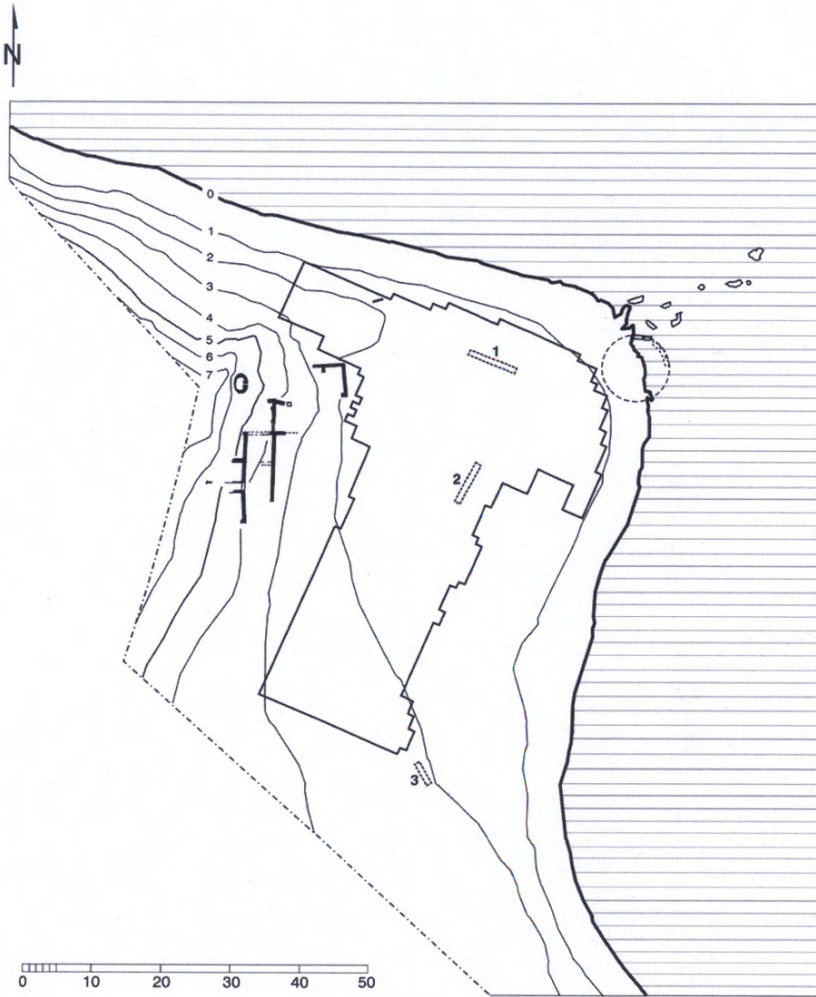

Fig. 3. East Harbour: topographical survey with location of geological trenches and geophysical survey 2003.

East Harbour

The topographical survey was carried out on Friday-Saturday, 14-15 October: see *Annex 1*. A short stretch of wall was added to the site plan; it had been discovered in 2003 near the shore north of the *ergasterion* (pl. 3α, fig. 3).

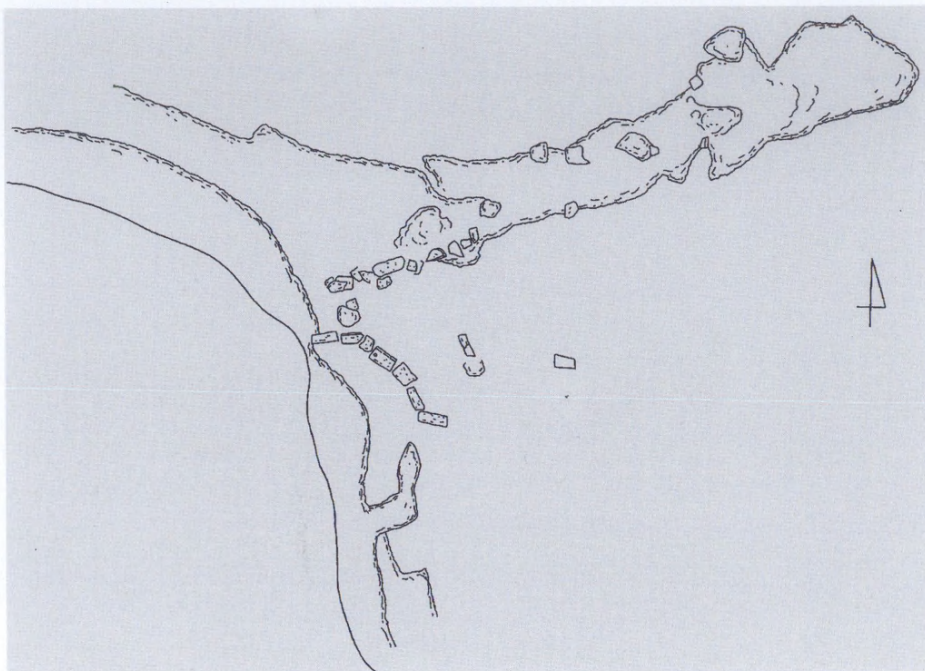

Fig. 4. East Harbour: plan of breakwater.

On Thursday the sea was calmer and three divers (Baika, Chrysocheri and Nakas) worked in the water, snorkelling; on Friday two divers (Baika, Chrysocheri) worked with bottles³; Blackman and Pakkanen also snorkelled. The breakwater was planned (pl. 3β, fig. 4). (For the underwater investigations see *Annex 2*.)

The divers swam south-eastwards offshore, confirming the line of submerged beachrock found in 2003. The line starts north-west of the breakwater, runs round the breakwater and on to the south-east, ca. 30 m offshore at a depth of 2.60-3 m. Three samples of the beachrock were taken, and passed to our UoA colleagues for analysis.

---

3. With the agreement of the *limenarcheion* of Raphina, having obtained confirmation of our permit from the *Ephoreia Enalion*.

The relationship of the beachrock and the breakwater was studied: it seems that the breakwater was constructed onto/into the beachrock, and is therefore later in date or, at the earliest, contemporary.

Theoretically there are three alternative reconstructions:

1. The breakwater was built with its base at about the then sea level in a period of stillstand, when the now submerged beachrock was forming along the shore to the south-east; sea level has since risen by ca. 2.50-3 m. However, in that case there would have been no entrance to an inner harbour south of the breakwater and no usable depth in an inner harbour (whereas geological trench E2 [UoA T2.2] provides a strong indication of a harbour floor 0.60-0.75 m below present sea level – see below).

2. The now submerged line of beachrock was formed after the silting up of the East Harbour, along a newly formed shoreline. However, this would involve a relative fall in sea level after the harbour went out of use, followed by a relative rise in sea level to its present level. This seems very implausible.

3. The submerged beachrock was formed well before the classical period; then sea level had risen to a point somewhat above its present level, with the harbour floor some 0.60-0.75 m below its present level, by the classical period, allowing the construction of a breakwater on the now submerged beachrock to protect a harbour entrance of reasonable depth on its south side. The harbour finally silted up and relative sea level rose slightly to its present level. This seems the most reasonable alternative, but one still has to explain the position of the tower; and of course all will be affected by a dating of the 3 samples of beachrock (if that is possible).

The tower is an important sea level indicator, since (unlike the breakwater) its base was built above sea level.

An important discovery by the divers was an outcrop of rocks rising to sea level on the south side of the south-east bay, ca 100 m from the breakwater; it is not clear whether there was any man-made element. This would have provided some protection for the south part of the bay from easterly winds and waves.

West of the breakwater is a solid east-west shoreline of beachrock

which had not been visible in 2003. It runs onto the ancient breakwater and is clearly a formation of relatively modern times (pl. 4α). A line of beachrock has also formed at modern sea level to the south-east of the breakwater.

On Thursday 13th the sea became rough at about 15.30, with the wind (and the waves) veering from north to east; the wind backed again to north-east at about 16.30. This local phenomenon must have been noticed and taken into account by ancient harbour engineers. Fortunately for our work the phenomenon was not repeated on the Friday, when we had calm sea in the afternoon, enabling us to complete our work in the water; the strong north wind returned on the Saturday.

Three geological trenches were cut in the East Harbour on the last day (Saturday). The **first trench** (UoA T1.2; our E1) was located south of and parallel to the beach west of the breakwater, to check the indication of the 2003 geophysical survey that this was open water. In fact, we may have found an ancient beach running ca. north-south (but its alignment is not very certain), near the west end of the trench: at a depth of 0.70 m from the surface, level (1) of richly organic black earth (clearly washed down and containing sherds – Sample 5) gave way to a yellowish-grey sandier level (2) with rounded pebbles of marble and schist and some rounded sherds (Sample 6); at a depth of 0.90 m larger pebbles appeared at the west end of the trench (level 3), perhaps representing an ancient beach; excavation was stopped (pl. 4β).

The **second trench** (UoA T2.2; our E2) was cut in what was presumed to be the centre of the harbour basin. This was confirmed: no structures were found, and at 2-2.15 m (0.60-0.75 m below modern sea level) we clearly reached the ancient harbour floor, with water-rolled pebbles and 3 sherds including a fine amphora-handle (Sample 7, selected sherd no.10). At this depth UoA sample 22 05 (T2.2) included *foraminifera* and *crustacea*, leading our colleagues to conclude “a coastal marine environment with intense submarine vegetation”.

The **third trench** (UoA T3.2; our E3) was cut towards the south side of the presumed harbour basin, and produced similar results: no structures, and a harbour floor at ca. 2.20 m depth. A fine amphora handle

was found at 2 m (roughly modern sea level), and other sherds, some abraded (Sample 8, selected sherd no. 11), along with water-rolled pebbles from 2.15 m to 2.30 m. Water was reached at 2.20 m. Here we must note a discrepancy from trench 2: the ancient harbour floor seems to be only just below modern sea level⁴.

Here there were also pieces of slag – metallic rather than ceramic (Sample 9). We noted the evidence for metal-working, apparently in antiquity, just west of the East Harbour: the *ergasterion* and *klivanos* in Petrakos, *Rhamnous I* (1999) 69-70, fig. 28. Our UoA colleagues reminded us of the mines for ferrous minerals which used to operate at Grammatiko-Varnavas.

Apart from the north end of the harbour, which is still open to debate (see above), our belief now is that the results of the 2003 geophysical survey conveyed a correct impression of the East Harbour (fig. 3).

Our conclusions correspond with those of our UoA colleagues: there were two harbours in antiquity, in operation at periods which will be best defined by dating the two marine/semi-saline deposits (samples RA 31 11 and RA 22 05). The (admittedly limited) pottery samples found close to geological sample RA 22 05 (in trench T2.2, our E2) will give us a good confirmation for the East Harbour.

The archaeological samples (pottery and slag) have been handed over to the B' Ephoreia (for a selection of significant sherds see *Annex 3*). The majority of the sherds appear to belong to the 5th-3rd century; selected sherd no. 3 from sample 5 is of the later 2nd century (even as late as 100 BC), but this is from a relatively high level in the stratigraphy of Eastern Harbour trench 1 (UoA T1.2).

---

4. In the second trench the surface level at the centre of the trench is 1.40 m above modern sea level and in third trench 2.05 m above modern sea level.

Annex 1

The topographical survey

West Harbour

The topographical survey was conducted by J. Pakkanen and C. Bouras using Leica TCR407 reflectorless laser total station on 11–14/10/05. The zero-level of the site grid was established on the basis of the sea level on 11/10 at 11 a.m. The strong north winds had a significant effect on the water level of the seafront: on 12/10 at 11 a.m. the sea level was recorded 7 cm lower and on 13/10 at 11 a.m. 10 cm lower than on 11/10. The survey concentrated on the physical features of the ancient harbour basin: the aim was to take enough points to construct a three-dimensional digital elevation model (DEM) of the site, and using the laser setting of the instrument it was also possible to map areas where the prism could not be taken. The DEM of the harbour is based on 2300 points and was created with ESRI ArcScene 8.3: on the software it is possible to rotate the model in real time. The new harbour plans are directly based on the generated two-dimensional projections of the three-dimensional data. During the survey, in addition to collecting elevation data, special emphasis was placed on fixing the positions of the 2003 geophysical surveys and mapping the shoreline and beachrock formations. The locations of the geological trenches were also recorded using the total station.

East Harbour

The topographical survey was carried out on 14-15/10/05; Pakkanen and Bouras started from the West Harbour and traversed the fortress to the East Harbour. Twelve fixed points were taken on the fortress so that the harbour plans could be tied to the fortress. A large part of the work in the East Harbour was measuring points for the planning of the break-water and the tower. The other principal tasks were to collect DEM data, map the shoreline and the beachrock, and fix the positions of the resistivity survey, the geological trenches and the visible archaeological remains related to metalworking to the west of the ancient harbour

basin. The three-dimensional DEM of the site (pl. 5a) is based on 2000 points.

Annex 2

Ἄνατολικό λιμάνι Ραμνοῦντος : ὑποθαλάσσια ἔρευνα (13-14/10/2005)

Ἐρευνητικοὶ στόχοι τῆς ἀποστολῆς

Ἡ ὑποθαλάσσια ἔρευνα εἶχε σκοπό: 1. Τῆ μελέτη τῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων τῆς λιμενικῆς κατασκευῆς (μῶλος;) πού ἐντοπίζεται στὸν θαλάσσιο χῶρο τοῦ ἀνατολικοῦ λιμανιοῦ τοῦ Ραμνοῦντος. 2. Τὴν ἔρευνα τῆς κυκλικῆς κατασκευῆς ἀπὸ λαξευμένους λίθους (πύργος;) ἀμέσως νοτιότερα. 3. Τῆ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς κατασκευῆς τους (ὑποθεμελίωση, ἀνωδομή). 4. Τὴν τοπογραφικὴ τους ἀποτύπωση καὶ τὴ συσχέτισή τους μετὸν παράκτιο χῶρο καὶ τὴν πιθανὴ θέση τῆς λιμενικῆς λεκάνης. 5. Τὴν εὕρεση χρονολογικῶν ἐνδείξεων τῆς χρήσης καὶ λειτουργίας τους.

Ἵποθαλάσσια ἔρευνα (πίν. 5β)

Οἱ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες κατὰ τὶς πρῶτες μέρες τῆς ἀποστολῆς (10-12/10/2005) δὲν ἐπέτρεψαν κατάδυση στὸν θαλάσσιο χῶρο. Ἐνάλια ἔρευνα πραγματοποιήθηκε τὴν Πέμπτη 13 καὶ Παρασκευή 14/10 μετὰ ἀπὸ παραχώρηση ἄδειας ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων καὶ τὴν εἰδοποίηση τῶν λιμενικῶν ἀρχῶν (Λιμεναρχεῖο Ραφῆνας). Συνολικὰ πραγματοποιήθηκαν περίπου 8 ὥρες θαλάσσιας ἔρευνας (snorkeling) καὶ περίπου 4 ὥρες κατάδυσης.

Στὶς 13/10 πραγματοποιήθηκε θαλάσσια ἔρευνα (snorkeling) γύρω ἀπὸ τὴ λιμενικὴ κατασκευὴ (μῶλο) καὶ τὸν θαλάσσιο χῶρο νοτιότερα (Κ. Μπάικα, Ε. Χρυσοχέρη, Γ. Νάκας). Πραγματοποιήθηκε ἐπίσης τοπογραφικὴ ἀποτύπωση μετὰ ἠλεκτρονικὸ θεοδόλιχο καὶ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῆς κάτοψης τοῦ μῶλου καὶ τῆς ἡμικυκλικῆς κατασκευῆς (Κ. Μπάικα, Γ. Νάκας). Συνολικὰ ἀποτυπώθηκαν 225 σημεῖα ἀπὸ τὸν J. Pakkanen.

1. Πιστοποιήθηκε ἡ ὑπαρξὴ πακτωμένης παράκτιας ζώνης (beachrock)

(ἀρχαία ἀκτογραμμή;) κάτω ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας (ὅπως διαπιστώθηκε καὶ κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 2003). Ἡ ζώνη αὐτὴ ἐκτείνεται ὁμοιόμορφα γύρω ἀπὸ τὸν μῶλο καὶ κατὰ μῆκος καὶ σὲ σταθερὴ ἀπόσταση περίπου 30 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀκτογραμμὴ νότια τοῦ μῶλου. Ἔχει μικρὴ κλίση πρὸς τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα καὶ εἶναι συμπαγῆς καὶ ἐνιαία. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πακτωμένο θαλάσσιο ὑλικὸ κυρίως ἄμμο, βότσαλα καὶ συσσωματωμένα ὄστρακα. Τὸ ὄριο τῆς ἀρχαίας ἀκτογραμμῆς ἐντοπίζεται σὲ βάθος -2.60 ὡς -3 μ. καὶ ἔχει πᾶχος 0.50 ὡς καὶ 1 μ. στὴν ἀπόληξή της πρὸς τὸν ἀμμώδη θαλάσσιο πυθμένα.

2. Τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα τοῦ 'μῶλου' σώζονται σὲ ἔκταση μῆκους περίπου 30 μ. καὶ πλάτους 4 μ. καθὼς ἡ κατασκευὴ ἔχει σημαντικὰ διαβρωθεῖ ἀπὸ τὰ θαλάσσια κύματα. Τμήματα τῆς ἐπιφάνειάς του ἐντοπίζονται -0.50 ὡς -0.70 μ. κάτω ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας. Ὁ μῶλος ἢ κυματοθραύστης δέχεται ἀκόμα τὰ σφοδρὰ κύματα ποὺ δημιουργοῦνται ὅταν πνέουν βόρειοι ἄνεμοι καὶ προοριζόταν ἀσφαλῶς γιὰ τὴν προστασία τῆς ἀνατολικῆς θαλάσσιας λεκάνης ἀπὸ βόρεια.

Ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς τοῦ μῶλου εἶναι σήμερα δυσδιάκριτη. Ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ πιθανότατα νὰ ἐκμεταλλευόταν φυσικοὺς βράχους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους καὶ νὰ ἐνισχυόταν ἀπὸ λιθορριπὴ (rubble) καὶ λαξευτοὺς λίθους. Γενικότερα, τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τοῦ μῶλου εἶναι σήμερα πακτωμένο καὶ δύσκολα διακρίνονται κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες. Κάποιοι λίθοι στὴ νότια παρεῖα τοῦ μῶλου σώζονται σήμερα ἐλάχιστα κάτω ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας (-0.20 μ.), ἴσως *in situ*. Ἐντούτοις, δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε μὲ ἀσφάλεια γιὰ τὸ ἀρχικὸ ὕψος τῆς κατασκευῆς. Διαστάσεις τοῦ μῶλου: Μέγιστο σωζ. μῆκος: περίπου 30 μ. Μέγιστο σωζ. πλάτος: 4.3 μ. Ἐλάχιστο σωζ. πλάτος: 2.5 μ. ὡς 3.4 μ. Ἡ 'θεμελίωση' τῆς κατασκευῆς στὴν ἀπόληξή της πρὸς τὴ θάλασσα βρίσκεται σὲ βάθος περίπου -1 μ.

Σὲ πρώτη ἐκτίμηση φαίνεται ὅτι ὁ μῶλος ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὸ στρῶμα τῆς πακτωμένης ἀρχαίας βυθισμένης ἀκτογραμμῆς (beachrock) ποὺ ἐκτείνεται σὲ ἀκτῖνα 20-30 μ. γύρω ἀπὸ αὐτόν. Γιὰ τὴ διερεύνηση αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης, σημαντικῆς γιὰ τὴ χρονολογικὴ ἀκολουθία τῆς ἐξέλιξης τοῦ λιμενικοῦ χώρου καὶ τῶν συναφῶν λιμενικῶν ἔργων, ἀπαιτεῖται συστηματικότερη μελέτη καὶ μερικὴ ἀνασκαφὴ τῆς ὑποθεμελίωσης.

Πρὸς τὴ σημερινὴ ἀκτογραμμὴ, τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τοῦ μῶλου ἀναμειγνύεται μὲ τὸ πακτωμένο ὑλικὸ τῆς σημερινῆς παραλίας (beachrock). Πιθανότατα ὁ μῶλος ἐπεκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ παραλία καὶ τὶς ἰζηματογενεῖς ἀποθέσεις στὸν χῶρο ἀνατολικά τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος.

3. Ἡ ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ (πύργος;) εἶναι εὐδιάκριτη ἀμέσως νότια τοῦ μῶλου καὶ σὲ ἄμεση συσχέτιση μὲ αὐτόν (σωζόμενη ἀκτίνα 7.43 μ.). Εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ λαξευτοὺς λίθους μεσαίων διαστάσεων καὶ σώζεται στὸ ὕψος τοῦ πρώτου δόμου. Πιθανότατα, ὅπως καὶ ὁ μῶλος, ἡ κατασκευὴ ἐπεκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ παραλία.

4. Νότια τοῦ μῶλου ἐκτείνεται παραλία ποὺ διακόπτεται ἀπὸ βραχώδεις σχηματισμοὺς σὲ ἀπόσταση γύρω στὰ 100 μ. ἀπὸ τὸν μῶλο. Συνέχεια τῶν βράχων αὐτῶν ἐντοπίστηκε καὶ ὑποβρύχια κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ὑποθαλάσσιας ἔρευνας. Ἐντούτοις, δὲν εἶναι σίγουρο ἂν οἱ ὑποθαλάσσιοι σχηματισμοὶ εἶναι φυσικοὶ ἢ ἂν ἀποτελοῦν πολὺ διαβρωμένα ὑπολείμματα κατασκευῆς (μῶλου;) ποὺ ἴσως προστάτευε τὴ λιμενικὴ λεκάνη ἀπὸ νότια. Ἀπαιτεῖται ἐκτενέστερη ὑποθαλάσσια μελέτη γιὰ τὴ διερεύνηση αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης καὶ λεπτομερέστερη ἀποτύπωση τῶν καταλοίπων.

Στὶς 14 Ὀκτωβρίου πραγματοποιήθηκαν καταδύσεις (Κ. Μπάικα - Ε. Χρυσοχέρη) μὲ σκοπὸ τὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς ὑποθαλάσσιας παράκτιας ζώνης καὶ τὴ συσχέτισή της μὲ τὸν μῶλο καὶ τὴ σημερινὴ παραλία (ESA 1-18). Ἡ ἀποτύπωση τῆς ζώνης πραγματοποιήθηκε μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ ἀρχίζουν οἱ βραχώδεις σχηματισμοὶ νότια τοῦ μῶλου (ESA 13-15).

Ἐπίσης ἔγινε δειγματοληψία τῆς πακτωμένης ὑποθαλάσσιας ζώνης (ἀρχαία βυθισμένη ἀκτογραμμὴ) σὲ τρία σημεῖα στὴν ἀπόληξή της πρὸς τὸν ἀμμώδη θαλάσσιο πυθμένα. 1. Βόρεια τοῦ μῶλου (ESA 18). 2. Περίπου 30 μ. νότια τοῦ μῶλου καὶ σὲ ἀπόσταση 30 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀκτογραμμὴ (ESA 17). 3. Περίπου 60 μ. νότια τοῦ μῶλου καὶ σὲ ἀπόσταση 30 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀκτογραμμὴ (ESA 16).

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνάλυσης τῶν δειγμάτων ἀναμένονται ἀπὸ τὸ Τμῆμα Γεωλογίας καὶ Γεωπεριβάλλοντος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Annex 3**Selected sherds from pottery samples from the geological trenches**

(pl. 6, fig. 5)

1. RHAM 05 – W2 – sample 1.
Fragment from the horizontal handle and rim of small skyphos. Very fine clay, coated on outside of handle with thick, smooth black glaze. Munsell Clay: 10YR 7/3 very pale brown.
Coating: 10YR 2,5YR 2,5/1 black.
Max H 1.3 cm; max width 3 cm; thickness handle 0.7 cm
Date: classical period.
2. RHAM 05 – W2 – sample 3.
Depth: -1.70 to -1.90 m
Fragment from the outturned rim of unglazed wide vessel. The rim is rounded on edge. The inside of the vessel is combed and presents 7 vertical and 2 horizontal incisions, recalling the inside of a beehive; this would be quite likely, in rural Attica.
Munsell Clay: 2,5YR 4/8 red.
No coating.
Max H 3.3 cm; thickness wall 0.9 cm; thickness rim 1.1 cm; width rim 2.2 cm; D rim 34 cm.
Parallels: Anderson-Stojanovic, V. R. - Jones, J. E., *Ancient Beehives from Isthmia*, *Hesperia* 71, 2002, 345-376.
3. RHAM 05 – E1 – sample 5.
Depth: 0 – -0.70 m.
Fragment from the body of relief bowl. The outside is decorated with vertical lines converging towards the bottom, alternating with vertical lines of dots (according to the lotus-corolla bowl type from the Athenian Agora).
Fine clay, slipped inside and outside. Munsell clay: 2,5YR 5/8 red.
Coating: 2,5YR 6/8 red.
Max H 2.2 cm; max width 3.8cm; thickness walls 0.4 cm
Parallel : Rotroff, S., *Hellenistic pottery : Athenian and imported moldmade bowls, Athenian Agora 22* (Princeton 1982), p. 87.
Date: 100 BC: the latest sherd we have identified.
4. RHAM 05 – E1 – sample 5.
Small fragment from unglazed outturned rim of cooking vessel. The edges of the fragment are rolled⁵.
Rough and brittle clay with many small inclusions.
Munsell clay: 5YR 4/4 reddish brown.
Max H 1.7 cm; thickness 0.6 cm; width rim 1.4 cm; D rim 12 cm.

---

5. Hayes finds that this fits perfectly well with the other material.

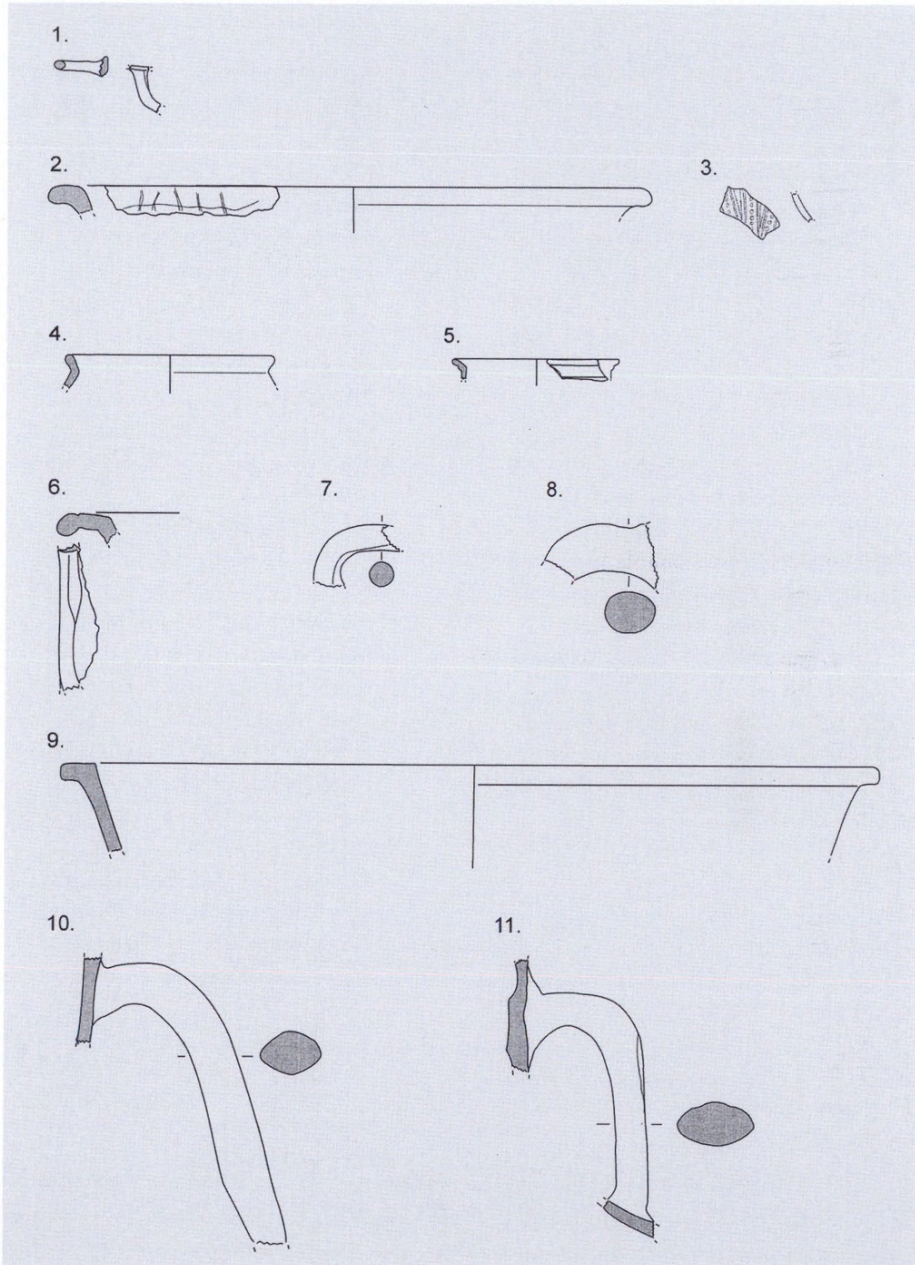

Fig. 5. Selected sherds from pottery samples from the geological trenches.

5. RHAM 05 – E3 – sample 8.
Small fragment from outturned rim of red slip vessel. The rim has a small moulding on outside⁶.
Very fine clay with very small micaeous inclusions, coated with thin red glaze.
Munsell clay: 2,5YR 5/8 red.
Coating: 2,5YR 4/6 red.
Max H 1.3 cm; thickness wall 0.3 cm; width rim 0.9 cm; D rim 10 cm.
6. RHAM 05 – E1 – sample 6.
Depth: -0.70 – -0.90 m.
Fragment from out turned rim and handle of black glazed open vessel.
Fine clay with very small inclusions. The glaze is applied on inside and on rim and handle, but not on the outside of the vessel.
Munsell clay: 5YR 4/6 yellowish red.
Coating: 7,5YR 3/0 very dark gray.
Max H 2.2 cm; thickness wall 0.9 cm; thickness handle piece 1.7 cm; width rim 3.4 cm.
Date: classical period.
7. RHAM 05 – E1 – sample 6.
Depth: -0.70 – -0.90 m.
Fragment from the horizontal handle of a vessel (small hydria?).
Fine clay, with no visible inclusions. The handle is glazed on outside and top, and thinly applied.
Munsell clay: 5YR 5/6 yellowish red.
Coating: 7,5YR 3/0 very dark gray.
Max H 1.6 cm; max width 6.1 cm; thickness of handle 1.5 cm.
Date: classical period.
8. RHAM 05 – E1 – sample 6.
Depth: -0.70 – -0.90 m.
Fragment from amphora handle⁷.
Coarse clay with inclusions.
Munsell clay: 7,5YR 6/6 reddish yellow.
Max H 3.9 cm; max width 7.1 cm; thickness of handle 2.5 cm.
9. RHAM 05 – E1 – sample 6.
Depth: -0.70 – -0.90 m.
Fragment from out turned rim of open vessel (lekane).
Fine clay with few small inclusions, coated with thin black glaze.
Munsell clay: 5YR 4/4 reddish brown.
Coating: 5YR 3/1 very dark gray.
Max H 5.5 cm; D rim 48 cm; thickness (wall and rim) 0.9 cm.
Date: classical period.

---

6. The fragment is badly preserved, but the clay and coating are very close to sigillata, or even ESB ware, in which case the fragment could be Early Roman. But Hayes comments: 'not necessarily – in view of the rest of the material, it could be classical/Hellenistic.'

7. The sherd is difficult to identify: Lentini suggests a Greco-Italic origin; Hayes says 'indeterminate Greek', and Whitbread is also uncertain.

10. RHAM 05 – E2 – sample 7.
Depth: -1.90 – -2.15m (harbour floor).
Fragment from amphora handle. No stamp. Very small shells are preserved in the corners of the higher part of handle, attesting its stay in (sea?) water. Edges slightly rounded⁸ (abraded on harbour floor?). Slight finger dent at base of handle.
Munsell clay: 2,5YR 6/6 light red.
Coating: 10 YR 8/2 white to 8/3 very pale brown.
- Max H 17.5cm; thickness handle 2.7 cm; width handle 3.7 cm; thickness wall 0.9 cm.
11. RHAM 05 – E3 – sample 8.
Depth: -2 m.
Fragment from amphora handle⁹.
Fine micaceous clay with fine inclusions.
Munsell clay: 5YR 4/8 yellowish red.
Max H (from shoulder to base) 13.6 cm; width handle 4.6 cm; thickness handle 2.7 cm

DAVID BLACKMAN

---

8. The state of preservation of the sherd does not allow certain identification: Lentini suggests it may be Mendean whereas Hayes and Whitbread are uncertain.

9. Once again, identification is uncertain: Lentini suggests Greco-Italic.

2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 7-15)

Κατά τὸ 2005 ἐπαναλήφθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Τσέπι Μαραθῶνος ποῦ εἶχε διακοπεῖ λόγῳ ἀποξηλώσεως τοῦ παλαιοῦ καὶ οἰκοδομήσεως τοῦ νέου στεγάστρου ἐπάνω ἀπὸ τὸ πρωτοελλαδικὸ νεκροταφεῖο (πίν. 7). Τὸ ἔργο τῆς κατασκευῆς ἀποφασίσθηκε, μελετήθηκε καὶ ἐκτελέσθηκε ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ διὰ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς Προστασίας, Ἐρευνας καὶ Ἀνάδειξης τῶν Μνημείων τῆς ΝΑ Ἀττικῆς. Τὸ νέο στέγαστρο κάλυψε τὴν ἴδια ἐπιφάνεια μὲ τὸ παλαιό, ἀλλὰ οἱ πάσσαλοι θεμελιώσεως διέτρησαν περιμετρικὰ τὶς ἀρχαῖες ἐπιχώσεις καὶ ἔφθασαν μέχρι τὸ στερεὸ ἔδαφος, πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἀρχαίου δαπέδου. Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν θεμελίων παρουσιάσθηκαν νέοι τάφοι, ποὺ ἐρευνήθηκαν ἀπὸ ἀρχαιολόγο τοῦ ΥΠΠΟ.

Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε δύο τάφους στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ στεγασμένου χώρου, ποὺ εἶχαν παρουσιάσει ἐπιφανειακὰ ὀρισμένες ἰδιοτυπίες.

Ὁ τάφος 47 (Μ. Παντελίδου Γκόφα, *Τσέπι Μαραθῶνος, Τὸ Πρωτοελλαδικὸ Νεκροταφεῖο*, Ἀθήναι 2005, 238-239) ἀνήκει στὸν συνήθη τύπο τοῦ λακκοειδοῦς μὲ κτιστὰ τοιχώματα καὶ πλευρικὴ εἴσοδο. Ὁ λάκκος εἶχε καλυφθεῖ μὲ δύο μεγάλες πλάκες, ποὺ γεφύρωναν τὸ κενὸ ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρά (πίν. 8α). Ἡ δυτικὴ πατοῦσε κατὰ τὸ νότιο ἄκρο τῆς στὶς πέτρες τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, ἐνῶ βόρεια βυθιζόταν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀρχαίου δαπέδου. Ἡ μονόπλευρη ἀνύψωσή της προῆλθε, ὅπως διαπιστώθηκε, ἀπὸ μίαν μεγάλην τραχειὰ πέτρα, ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω, στὸ χεῖλος τῆς τοιχοποιίας τοῦ λάκκου (πίν. 9α). Ἡ πέτρα, ξένη τελείως πρὸς τὸ ὑλικὸ ἐπενδύσεως τοῦ λάκκου καὶ ὑψηλότερη ἀπὸ ἄλλες πέτρες στὴ στρώση τῆς, ἀνήκει προφανῶς σὲ μεταγενέστερη ἐπισκευὴ τοῦ χείλους. Γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ ἡ καλυπτήρια ἀφαιρέθηκε προσωρινὰ καὶ στὴ νέα της θέση τοποθετήθηκε ὄχι μόνον κεκλιμένη, ἀλλὰ ἐμφανῶς ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ γειτονικὴ τῆς ἀνατολικὴ πλάκα (πίν. 8β), ἀφήνοντας μεταξύ τους ἀκάλυπτο διάστημα μέχρι 0.40 μ.

Τὸ ἀκάλυπτο τμήμα δὲν συμβιβάζεται ἀσφαλῶς μὲ ταφή νεκροῦ ἐν κενῷ. Πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐκεῖ θὰ ὑπῆρχαν λίγες ἐνδιάμεσες πέτρες, ὅπως π.χ. στοὺς τάφους 33 καὶ 34 (ἔ.ἀ. σ. 196, εἰκ. 193 καὶ σ. 203, εἰκ. 208-9) ποὺ ξηλώθηκαν κάποτε. Ἀπίθανο φαίνεται τὸ δυτικὸ τμήμα μετὰ τὴν ἐπισκευὴ νὰ γέμισε μὲ χῶμα καὶ νὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ λίγο ἀκόμα μόνο τὸ ἀνατολικό.

Ὁ λάκκος φέρει ἐπένδυση κτισμένη μὲ κροκάλες μετρίου μεγέθους σὲ πέντε στρώσεις. Στὴ νότια καὶ δυτικὴ πλευρὰ ἡ κατασκευὴ ἔχει χαλαρώσει καὶ οἱ πέτρες γέρνουν πρὸς τὸ ἐσωτερικό (πίν. 11α). Ἀνατολικά, ἡ εἴσοδος, πλάτους 0.54 μ., ἀνοίγεται μεταξύ δύο κτιστῶν παραστάδων καὶ ἔχει κατώφλι σχηματισμένο ἐπίσης μὲ κροκάλες (πίν. 96). Ἡ εἴσοδος στὸν λάκκο βρέθηκε τελείως ἐλεύθερη, ἀνοικτὴ, χωρὶς τὴν συνήθη σὲ ἄλλους τάφους πλάκα καὶ κυρίως χωρὶς τὶς συσσωρευμένες ριχτὲς πέτρες. Τὸ πρόθυρο, μήκους 1.50 μ., εἶναι σημαντικὰ μακρύτερο τῶν ἀνασκαμμένων στὸ νότιο τμήμα τοῦ νεκροταφείου καὶ ἡ ἐπένδυση τῶν παρειῶν του εἶναι κτιστὴ, ὅμοια μὲ αὐτὴν τοῦ λάκκου (πίν. 10α). Περὶ τὸ μέσον τῆς νότιας παρειᾶς τοῦ προθύρου παρεμβάλλεται ἐνσωματωμένη μιὰ ὀρθία σχιστολιθικὴ πλάκα, ὡς στήλη ὀξυκόρυφος, ἐνῶ ἀπέναντι, στὸ ἀντίστοιχο ἀκριβῶς σημεῖο, ὑπάρχουν μόνο μία ἢ δύο μικρές, ποὺ φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν ὑποκατάστατο ἄλλης φθαρμένης (πίν. 106). Ὁ λάκκος βρέθηκε γεμάτος καθαρὰ ἀμμόδη χῶματα. Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρειᾶς του ἦταν συγκεντρωμένα σὲ ομάδες καὶ σὲ ἐπάλληλα στρώματα, μέχρις ὕψους 0.25 μ. κάτω τοῦ χείλους, ὅστὰ καὶ ἔνδεκα κρανία, λίγο ἕως πολὺ θρυμματισμένα. Ἐνα ἀκόμη μεμονωμένο καὶ φθαρμένο βρέθηκε στὸ κέντρο τοῦ λάκκου σὲ βάθος 0.45 ἀπὸ τοῦ χείλους (πίν. 11α). Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς, στὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου, ἔχει ἐνταφιασθεῖ ὁ τελευταῖος νεκρὸς σὲ στάση συνεσταλμένη καὶ ἀκουμπισμένος στὸ δεξιὸ πλευρὸ του (πίν. 116).

Ὁ τάφος 68 (ἔ.ἀ. 283-4) εἶναι ὀρθογώνιος κιβωτόσχημος μὲ πλευρικὴ εἴσοδο καὶ βρέθηκε οὐσιαστικὰ ἀκάλυπτος (πίν. 12α καὶ β). Ἡ μία πλάκα, ποὺ φαίνεται νὰ διατηρεῖται στὴ θέση της, συμπίπτει κατὰ τὴ μία μακρὰ πλευρὰ της μὲ τὸ δυτικὸ χεῖλος τῆς ἐπενδύσεως, χωρὶς νὰ ἐφάπτεται αὐτοῦ. Ὅλη της ἡ ἐπιφάνεια βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο καὶ πατάει στὸ ἔδαφος, ἢ σὲ μερικὲς ἐνδιάμεσες πέτρες, σφηνωμένες ἀπὸ κάτω. Δυτικότερα, ἔξω πάντοτε ἀπὸ τὸν λάκκο, μία ἀκόμα ἐπιμήκης ἀσβεστολιθικὴ πατάει ὀλόκληρη

στὸν ἐξωτερικὸ χῶρο, ἀλλὰ λίγο χαμηλότερα τῆς πρώτης. Δὲν ἀποκλείεται ἀρχικά νὰ ἀποτελοῦσε συμπλήρωση τῆς καλύψεως. Ἐμφανῶς ἀνασηκωμένη εἶναι ἡ τρίτη μεγάλη πλάκα ποὺ βρίσκεται ἀκουμπισμένη ὑψηλότερα ὅλων ἐπάνω σὲ πέτρες, ἔξω ἀπὸ τὸν λάκκο, σὲ ὀρθή γωνία μὲ τὶς πρῶτες, παράλληλα μὲ τὸ πρόθυρο. Τὸ σχῆμα, οἱ διαστάσεις καὶ τὸ βάρος της δικαιολογοῦν τὴν ἀπόδοσή της στὸν συγκεκριμένο τάφο, ἴσως δὲ καὶ τὴν ἀδυναμία τῶν ἀρχαίων νὰ τὴν ἐπαναφέρουν στὴν ἀρχικὴ θέση. Τὸ πρόθυρο (πλάτους 0.50) ὀρίζεται βόρεια, στὴ στάθμη τοῦ ἀρχαίου δαπέδου, ἀπὸ μία στρώση τραχειῆς πέτρες, σὲ μία σειρά, ἀκουμπισμένες στὸ χῶμα, χωρὶς κτίσιμο ἢ ἄλλη μεταξύ τους σύνδεση. Ἡ νότια πλευρὰ του, ὅμοια περίπου μὲ τὴ βόρεια, κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀνασηκωμένη καλυπτήρια (πίν. 126). Τὸ μῆκος του σήμερα φθάνει σὲ 0.80 μ., ὅπου συναντᾶ τὴ δοκὸ θεμελίων τοῦ νέου στεγάστρου, ἐνῶ τὸ βάθος του ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου εἶναι 0.57 μ.

Τὸ πρόθυρο καταλήγει σὲ πλευρικὴ εἴσοδο, ποὺ σχηματίζεται μεταξύ δύο πλάκων ἐπενδύσεως τῆς ἀνατολικῆς παρειάς τοῦ λάκκου (πίν. 13α). Τὸ ἄνοιγμα ἦταν ἐλεύθερο, χωρὶς κλείσιμο καὶ ριχτὲς πέτρες ἐμπρὸς του, ὅπως ἀκριβῶς στὸν τάφο 47. Μετὰ τὴν τελευταία ταφή του τὸ πρόθυρο γεμίσθηκε μὲ χῶμα. Ἀργότερα σὲ κάποια ἄγνωστη φάση ἀποτέθηκαν ἐκεῖ, στὴν κορυφὴ τοῦ προθύρου, μεγάλα, κυρίως ἀνθρώπινα ὀστά (πίν. 136). Τὰ περισσότερα καλύφθηκαν ἀμέσως μὲ μία πλάκα, καὶ ὅσα περίσσεψαν ἐξεῖχαν στὰ πλάγια (πίν. 13α). Ἡ πλάκα, μεγ. διαστ. 0.53×0.27 μ., εἶναι σχιστολιθικὴ, ὀρθογώνια μὲ μία πλευρὰ λοξή, καὶ παραβάλλεται ἀπόλυτα μὲ τὶς ὀρθιες πλάκες-στῆλες τοῦ νότιου τμήματος τοῦ νεκροταφείου (ἔ.ἀ., T 7 εἰκ. 53, T 9 εἰκ. 59, 64, T 12 εἰκ. 85-86 κ.ἀ.).

Ὁ λάκκος τοῦ τάφου εἶναι ὀρθογώνιος (διαστ. 0.96×0.60) καὶ οἱ παρεῖες του καλύπτονται μὲ ὀρθιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες δύο ἢ τρεῖς σὲ κάθε πλευρὰ (πίν. 14α). Μέσα στὸν λάκκο σὲ βάθος μὲν 0.20 μ. κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος του, καὶ ἔκταση κυκλικὴ ὑπῆρχαν ἀρκετὰ λεπτὰ ὀστά. Λίγο χαμηλότερα (σὲ βάθος 0.30-0.35 μ.) στὴ ΝΔ γωνία παρουσιάσθηκε σὲ καλὴ κατάσταση τὸ πρῶτο κρανίον μεταξύ μεγάλων ὀστῶν συγκεντρωμένων κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρειάς. Ἄλλη ὅμοια ομάδα, ἀλλὰ χωρὶς κρανίον, ὑπῆρχε στὴν ἀνατολικὴ παρεῖα, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα εἰσόδου καὶ μαζί ἓνα ἀκέραιον ὄστρεον τρίτωνος (πίν. 146).

Περὶ τὰ 0.12-0.20 μ. χαμηλότερα βρέθηκε ἡ τελευταία ταφή, ἀπολύτως

ἡ περίπου κατά χώραν, μὲ τὸ κρανίον πολὺ φθαρμένο στὸ νοτιότατο ἄκρο τοῦ λάκκου, καὶ τὰ πόδια διπλωμένα στὸν Βορρά (πίν. 15α). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν σκελετό, ἐπάνω στὸ στέρνο τοῦ ἦταν συγκεντρωμένα ἄλλα ὄστιά, προερχόμενα ἀπὸ ἀνακομιδῆ, χωρὶς εὐδιάκριτο κρανίον. Μεταξύ τους ὑπῆρχαν ἀρκετὰ βότσαλα, πού πιθανὸν νὰ μὴ βρέθηκαν ἐκεῖ τυχαῖα. Ἀντιθέτως, τρία κρανία σὲ ἄριστη κατάσταση, ὅπως καὶ ἄλλα ὄστιά ἀπετέλεσαν τὸ ὑπόστρωμα ταφῆς τοῦ τελευταίου νεκροῦ.

Μετὰ τὴν ἐναπόθεση αὐτοῦ στὸν λάκκο, ἡ ἴσως προκειμένου νὰ ἐνταφιασθεῖ, τὸ ἄνοιγμα εἰσόδου περιορίσθηκε στὴ βάση του μὲ μία πλάκα πού τοποθετήθηκε σαφῶς ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ προθύρου (πίν. 15β). Ἡ θέση τῆς κρίθηκε ἀναγκαῖα προκειμένου νὰ συγκρατήσῃ στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τὸ ἀνυψωμένο στρώμα ὄστων πού εἶχε ἤδη δημιουργηθεῖ μέσα στὸν λάκκο ἀπὸ τὶς παλαιότερες ταφές. Ἡ πλάκα ἔχει τὴ μορφή καὶ τὶς διαστάσεις ἐκείνης πού κάλυπτε τὰ ὄστιά στὸ ἀνώτατο σημεῖο τοῦ προθύρου (βλ. πίν. 13α).

Ἡ χρῆση τοῦ ζεύγους πλακῶν μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ σχῆμα καὶ μέγεθος σὲ διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ τάφου σημαίνει προφανῶς ὅτι καταργήθηκε ἡ ἀχρηστεύθηκε ἡ πρώτη θέση τους. Ἡ ἔνδειξη προκαλεῖ σοβαρὰ ὑπόνοιες γιὰ μετασκευὴ τοῦ τάφου μὲ ἄλλη ἀρχικῶς εἴσοδο, πιθανότατα νότια, πού πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἐρευνηθεῖ.

Ἡ συντήρηση τῆς κεραμεικῆς τοῦ ἀποθέτη 39 ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ 1999 καὶ 2000 (ἔ.ἀ. 223) εἶναι ἔργο μακρᾶς διάρκειας καὶ ὑποστηρίζεται συνεχῶς ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Φιλαδελφείας τῆς Ἀμερικῆς «Institute for Aegean Prehistory» (INSTAP).

Ἐπὶ ἐννέα περίπου μῆνες ἡ συντηρήτρια κ. Τασούλα Βουτσινᾶ καὶ ἡ βοηθός τῆς συγκόλλησαν καὶ συμπλήρωσαν ἀγγεῖα μεγάλης χωρητικότητος, μὲ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ προσκόμιζαν στερεὰ καὶ ὑγρά γιὰ τὶς νεκρικές τελετουργίες. Ἀργότερα, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση καὶ συμπλήρωση τὸ νέο ὑλικὸ σχεδιάστηκε καὶ φωτογραφήθηκε ἀπὸ εἰδικευμένους τεχνικούς, πού παραχώρησε προθύμως ὁ διευθυντὴς τοῦ INSTAP στὸ Κέντρο Μελέτης Ἀνατολικῆς Κρήτης Dr. Tom Brogan.

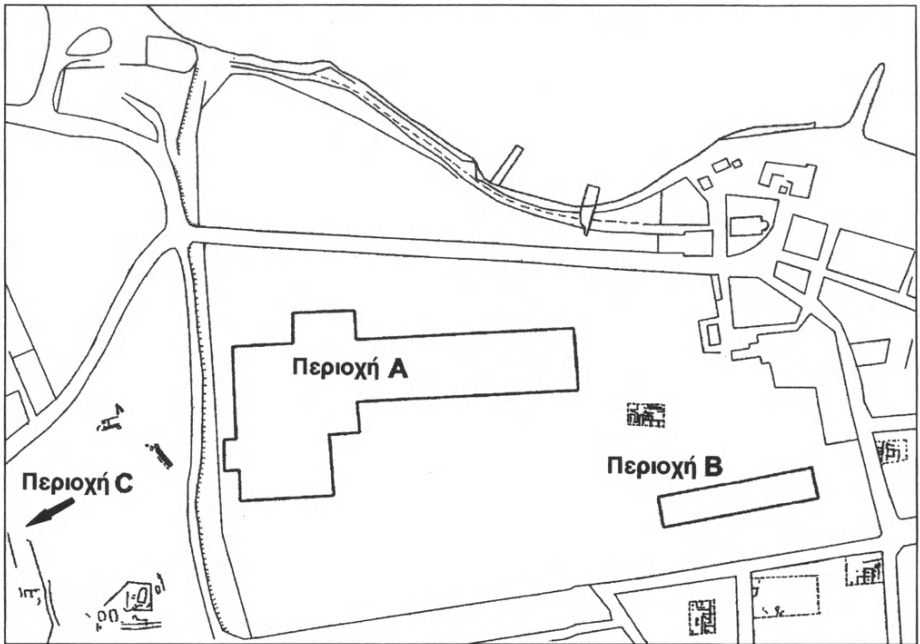
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

3. ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ

Κατά τὸ 2005, στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ, συνεχίστηκαν ἡ ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων τῶν γεωφυσικῶν ἐρευνῶν ποὺ πραγματοποιήθηκαν τὸ 2004 (βλ. ΠΑΕ 2004, 5-20), καθὼς καὶ οἱ ἐργασίες ἀποτύπωσης καὶ στερέωσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τοῦ οἰκισμοῦ τῶν ὑστερογεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 1). Ἐπίσης συνεχίστηκε ἡ συντήρηση καὶ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐτῶν 1985-87 καὶ 1996-2002 ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τοῦ Ο.Σ.Κ.

Ἡ διακοπὴ τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ τρία χρόνια (2003-2005) ἐπέτρεψε νὰ ολοκληρωθεῖ ἡ καταγραφή τοῦ συνόλου τοῦ ὑλικοῦ καὶ νὰ προχωρήσει σημαντικά ἡ μελέτη τῶν ἐπιμέρους κατηγοριῶν κινητῶν εὐρημάτων. Πολυάριθμοι μελετητὲς διέμειναν καὶ ἐργάστηκαν γιὰ μικρότερα ἢ μεγαλύτερα διαστήματα στὸν ξενώνα ποὺ ἔχει παραχωρηθεῖ στὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα ἀπὸ τὸν Δῆμο Ὁρωπίων. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ὑπὸ ἐξέλιξη μελέτες συνεργατῶν τοῦ προγράμματος, ὅπως τῆς Εἰνίας Χαραλαμπίδου (ἀρχαϊκὴ κεραμεικὴ), τοῦ Jean-Sébastien Gros (χρηστικὴ κεραμεικὴ), τῆς Βίκυς Βλάχου (γεωμετρικὴ κεραμεικὴ καὶ παιδικὲς ταφές), τοῦ Manuel Arjona Pérez (πήλινα εἰδώλια) καὶ τῆς Κατερίνας Κολοτούρου (μετάλλινα ἀντικείμενα).

Ἡ συγγραφή τοῦ πρώτου τόμου τῆς τελικῆς δημοσίευσης τῶν ἀνασκαφῶν Ὁρωποῦ ολοκληρώθηκε ἀπὸ τὸν γράφοντα (σὲ συνεργασία μὲ τὴν Εἰρήνη Λαιμοῦ). Ἀφορᾶ τὶς ἀνασκαφές ποὺ διενήργησε τὸ 1985 ἡ Β' ΕΠΚΑ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Ἀλίκης Δραγώνα στὸ οἰκόπεδο τοῦ ΟΤΕ, περίπου 700 μέτρα ἀνατολικά ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τοῦ Ο.Σ.Κ. Ἐκεῖ ἀπαντήθηκε ἓνα παχὺ καὶ ἀδιατάρακτο στρώμα ποὺ περιεῖχε πολυάριθμα θραυσμένα ἀγγεῖα τῆς ὕστερης πρωτογεωμετρικῆς καὶ τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς περιόδου, ἐνῶ ψηλότερα ἀναγνωρίστηκαν ὀρίζοντες χρήσης τῶν ὑστερογεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἡ μελέτη πραγματεύεται μόνον τὰ δεδομένα ποὺ ἀφοροῦν τὶς πρωιμότερες φάσεις χρήσης τοῦ χώρου, τοῦ 10ου καὶ τοῦ 9ου π.Χ. αἰ. Τὸ σύνολο αὐτὸ παρουσιάζεται ἐδῶ αὐτοτελῶς, καθὼς φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τὸν

Εἰκ. 1. Οἱ περιοχές Α-Γ ὅπου πραγματοποιήθηκαν γεωφυσικὲς ἔρευνες.

παλαιότερο πυρήνα κατοίκησης τῶν ἱστορικῶν χρόνων στὴν περιοχή. Πράγματι, στὸ οἰκόπεδο τοῦ Ο.Σ.Κ. δὲν μαρτυρεῖται μὲ βεβαιότητα κατοίκηση πρὶν ἀπὸ τὸ 6' μισὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ἂν καὶ ἔχει ἐρευνηθεῖ σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ πολὺ πιὸ συστηματικὰ ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τοῦ Ο.Τ.Ε.

Τέλος παραδόθηκε στὸ τυπογραφεῖο τῶν Πανεπιστημιακῶν Ἐκδόσεων Θεσσαλίας ὁ συλλογικὸς τόμος τῆς διεθνoῦς Στρογγυλῆς Τράπεζας μὲ τὸν τίτλο *Oropros and Euboia in the Early Iron Age* (ἐπιμ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος) ποὺ εἶχε διοργανωθεῖ ἀπὸ τὸν γράφοντα στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, στὸν Βόλο, ἀπὸ 18-20 Ἰουνίου 2004. Ὁ τόμος περιλαμβάνει, μεταξὺ ἄλλων, δέκα συνθετικὲς μελέτες τῶν ἐπιστημονικῶν συνεργατῶν τοῦ ἀνασκαφικοῦ προγράμματος Σκάλας Ὁρωποῦ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 16-21)

Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος στοὺς δύο τομεῖς ὅπου διεξάγεται τὰ τελευταῖα 4-5 χρόνια, δηλαδή στὸν χώρο μεταξὺ τῆς Βορειοδυτικῆς Συνοικίας καὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Οἰκίας Μ καὶ τῶν δωματίων Λ μέσα στὴν ἀκρόπολη¹ καθὼς καὶ στὴν Οἰκία Πέτσα στὴν βορειοδυτικὴ κλιτὸ τοῦ λόφου².

Ἐσωτερικὸ τῆς ἀκρόπολης

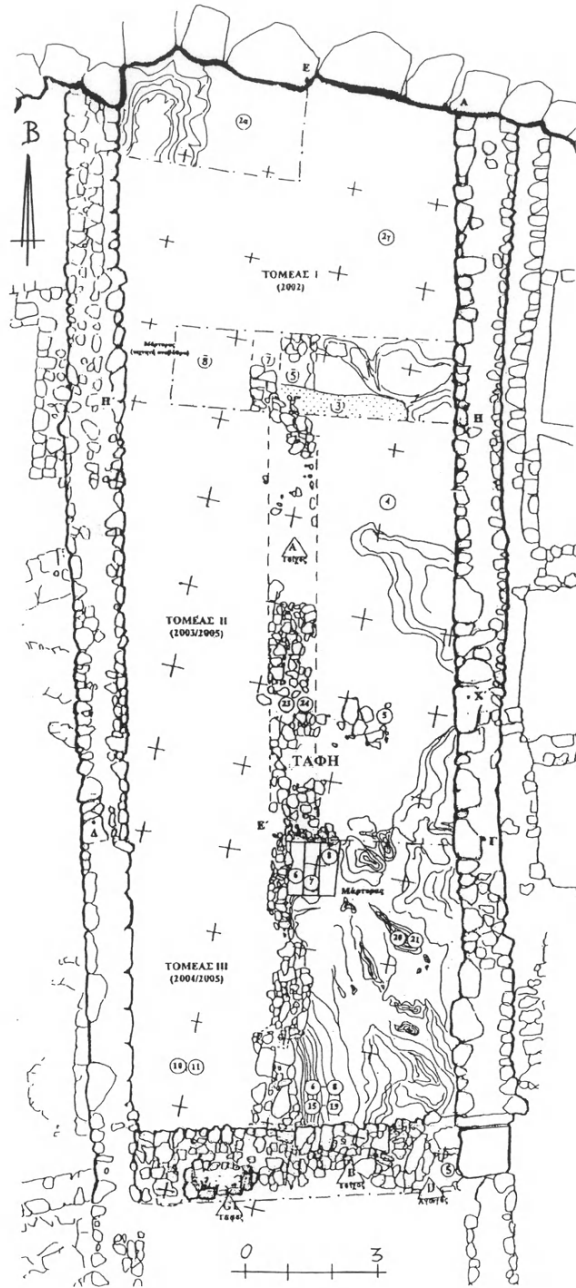
Ἡ ἀνασκαφή, χρηματοδοτούμενη ἀπὸ τὸ Dickinson College (ΗΠΑ) ἐξακολούθησε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητοῦ κ. Χριστοφίλη Μαγγίδη, βοηθούμενου ἀπὸ ὁμάδα φοιτητῶν τοῦ ἐν λόγω Κολλεγίου καὶ τὸν ἀρχαιολόγο κ. Ἄλ. Λαχανᾶ. Ὁ μακρόστενος ἀνασκαφικὸς χώρος ὀρίζεται πρὸς Β ἀπὸ τὸ κυκλώπειο τεῖχος, πρὸς Ν ἀπὸ ἓνα ἰσχυρὸ τοῖχο, πρὸς Α ἀπὸ τὴν μεσοτοιχία μὲ τὰ δωμάτια Λ καὶ πρὸς Δ ἀπὸ τὸν τοῖχο ποὺ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὴν Οἰκία Ι τῆς Βορειοδυτικῆς Συνοικίας.

Ὁ ἐν λόγω χώρος (εἰκ. 1) διατρέχεται στὴ μέση τοῦ πλάτους του μὲ κατεύθυνση Β-Ν ἀπὸ ἓνα τοῖχο πάχους 1-1.10 μ. ἀμελοῦς κατασκευῆς, ποὺ φαίνεται νὰ συνεχίζεται πρὸς Β ἐπὶ 19 περίπου μέτρα (πίν. 16α), ὅπως δείχνουν τὰ κατάλοιπα τῆς λιθόχτιστης ὑποθεμελίωσής του, ἕως τὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ πρώτου ἔτους. Στὰ 8.50 περίπου μέτρα τοῦ μήκους του εὑρέθηκε, ἐγκιβωτισμένος καὶ ταραγμένος ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου

---

1. ΠΑΕ 2000, 15-18· ΠΑΕ 2003, 19-24· ΠΑΕ 2004, 21-26.

2. ΠΑΕ 2000, 63-66· ΠΑΕ 2001, 49-55· ΠΑΕ 2002, 18-19· ΠΑΕ 2003, 19-24· ΠΑΕ 2004, 21-26.

Εἰκ. 1. Χῶρος μεταξύ ΒΔ συνοικίας καὶ Οἰκίας Μ.

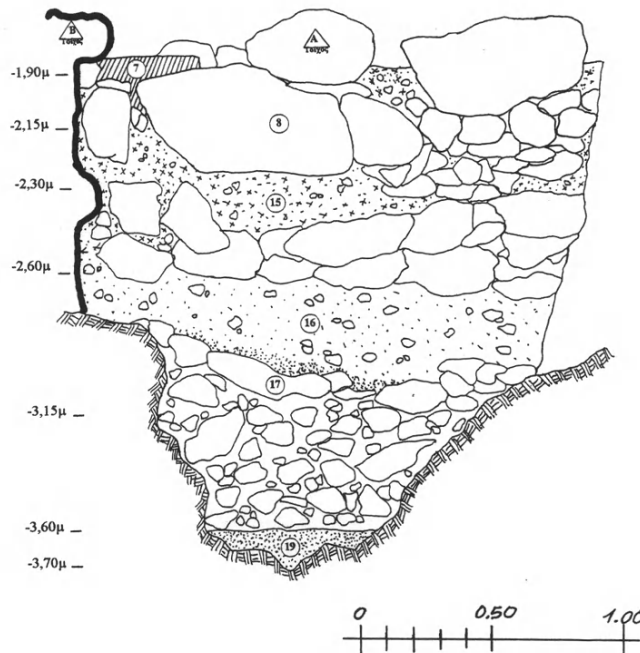
μικρὸς κιβωτιόσχημος τάφος (πίν. 166) ποὺ περιεῖχε σκελετὸ μικροῦ ζῶου καὶ τὰ ὀστά νεαροῦ ἀτόμου κτερισμένα μὲ κομμάτι ἀπὸ πυρήνα ὀψιανοῦ, δύο λίθινα ὀδοντωτὰ ξέστρα καὶ ἐλάχιστα ἀμαυρόχρωμα καὶ μινύεια ὄστρακα. Βορείως τῆς ταφῆς ὑπῆρχε κοιλότητα τοῦ βράχου στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν τάφο γεμάτο ἀπὸ μαῦρο χῶμα μὲ ἔντονα ἴχνη πυρᾶς (πίν. 17α), καμένα ὄστρακα, τέφρα καὶ ὑπολείμματα καμένου ξύλου. Ὁ τοῖχος διαιρεῖ τὸν χῶρο σὲ δύο περίπου ἴσα μέρη μέσου πλάτους 3.50-4 μ. Τὸ δυτικὸ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθεῖ ἐντελῶς, φαίνεται ὅμως πὼς ἦταν ἄχτιστο. Τὸ ἀνατολικὸ περιλαμβάνει τὰ δωμάτια ἐνὸς κτιρίου προσκτισμένου στὸν δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ συγκροτήματος Λ, θεμελιωμένα σὲ κλιμακωτὰ τεχνητὰ ἰσόπεδα ποὺ προσαρμύζονται στὴν κατωφέρεια τοῦ βράχου πρὸς Β. Ἐφέτος ἐρευνήθηκε ἐξ ὀλοκλήρου τὸ νοτιότερο ἰσόγειο δωμάτιο (πίν. 176). Τὸ μερικῶς διαταραγμένο τεφρὸ στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ λιωμένες καὶ καμένες πλίθες, ποὺ σφράγιζε τὸ πηλόστρωτο δάπεδο τοῦ δωματίου καὶ τὸ περιεχόμενό του περιελάμβανε στὰ ἀδιατάρακτα τμήματά του ὑπολείμματα ἀπανθρακωμένου ξύλου καὶ χρωστικῶν οὐσιῶν, ἀρκετὰ μικροαντικείμενα, ὄστρεα καὶ ὀστά ζῶων. Στὸ κεντρικὸ τοῦ τμήματος τὸ δάπεδο εἶχε στρωθεῖ ἐπάνω σὲ ἐξισωτικὴ στρώση πλακοειδῶν λίθων ποὺ ἐκάλυπτε τὴν ἐπίχωση ὑποθεμελίωσης καὶ ἰσοπέδωνε κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ βράχου γεμισμένες μὲ λιθολόγημα, ἐνῶ στὶς παρυφές του κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο κατὰ τόπους ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στὰ ἐξάρματα τοῦ βράχου ἢ ἐπάνω σὲ πλατιά ἐξισωτικὴ λιθόχτιστη στρώση (ἀνατολικὸ τμήμα) ποὺ φέρει τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου καὶ εἰσέρχεται κατὰ 1 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ δάπεδο (δυτικὸ τμήμα). Κάτω ἀπὸ τὸ πηλόστρωτο δάπεδο ὑπῆρχε τεχνητὴ στρώση ὑποθεμελίωσης πάχους ἕως καὶ 0.80 μ. ποὺ ἀπέδωσε διάσπαρτη κεραμεικὴ διαφόρων περιόδων (ΜΕ-ΥΕ ΙΙΑ2/Β1) καὶ πολλὰ ἑτερόκλητα μικροαντικείμενα ποὺ εἶχαν ἀπορριφθεῖ ἐκεῖ προερχόμενα ἀπὸ ἀναμοχλευμένες πρωιμότερες ἐπιχώσεις ἢ γειτονικὰ κατεστραμμένα κτίρια, μαζί μὲ ἀργούς λίθους καὶ χῶμα.

Στὰ εὐρήματα αὐτὰ συγκαταλέγονται θραύσματα τοιχογραφιῶν ἔγχρωμα ἢ καὶ μὲ ἀψιδωτὴ ἢ ταινιωτὴ διακόσμηση, ὑπολείμματα πηλοκονιαμάτων, ἀπανθρακωμένων ξύλων, ὀψιανοί, λίθινα ἐργαλεῖα καὶ σκεύη, μυκηναϊκὰ εἰδῶλια, ψῆφοι, χρωστικὲς οὐσίες, ὄστρεα καὶ ὀστά ζῶων. Στὰ θεμέλια τοῦ δυτικοῦ (ἐξωτερικοῦ) τοίχου ἀποκαλύφθηκε ἀποθέτης ὑστερομυκηναϊκῆς κεραμεικῆς (πίν. 18α). Σὲ δύο κοιλότητες τοῦ βράχου ἐντοπίστηκαν παλαιό-

τερες ἀδιατάρακτες στρώσεις τῶν ΝΑ (πίν. 186), ΜΕ καὶ ΥΕ I/II περιόδων (εἰκ. 2).

Παράλληλα πρὸς τὶς ἐργασίες αὐτὲς συνεχίστηκε ἐντατικότερα νοτίως τῆς ἀκροπόλεως στὶς ὄχθες τοῦ Χάβου καὶ σὲ ἔκταση δύο στρεμμάτων συστηματικὴ γεωσκοπικὴ ἔρευνα πού διενεργήθηκε σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἰνστιτοῦτο Αἰγαιακῆς Προϊστορίας (INSTAP) καὶ τὸ Γεωλογικὸ Τμῆμα τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν, γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκαν μηχανήματα EDM, ἠχοβολιστὴς ἐδάφους (GPR), συσκευὴ ἠλεκτρικῆς ἀγωγιμότητας (Electrical Resistivity) καὶ γεωακουστικὴ μέθοδος πρὸς ἐντοπισμὸ μυκηναϊκῶν κτιρίων καὶ ὁδῶν καὶ χαρτογράφηση τοῦ θαμμένου οἰκισμοῦ τῶν Μυκηναίων. Ἡ ἔρευνα ἀπέδωσε θετικὰ ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων ἐνεργεῖται τώρα ἡ διαμόρφωση καὶ ἀξιολόγηση.

Στὴν περιοχή τῆς Οἰκίας Πέτσα ἡ ἔρευνα, χρηματοδοτούμενη ἀπὸ τὸ INSTAP, ἐπικεντρώθηκε σὲ τρία σημεῖα: Στὸν χῶρο ἐμπρὸς καὶ νοτίως τῆς

Εἰκ. 2. Κοιλότητα μὲ στρώσεις τῶν ΝΑ, ΜΕ καὶ ΥΕ I/II περιόδων.

εἰσόδου πρὸς τὸ δωμάτιο Γ, στὸ πηγᾶδι τοῦ δωματίου Π καὶ στὸ δωμάτιο Σ, κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ πρὸς τὸν ἀνήφορο ὄριο τῆς Οἰκίας καὶ τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 3). Ἐπιπλέον ἐνεργήθηκε μικρὸς συμπληρωματικὸς καθαρισμὸς πρὸς Β καὶ Α τοῦ δωματίου Ε τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς.

Τὸ δωμάτιο Γ εἶχε σκαφεῖ τὸ 1950 καὶ εἶχε βρεθεῖ πλουσιότατο σὲ εὐρήματα, ἡ ἔρευνα ὅμως δὲν προχώρησε παραπέρα. Τὸ 2002 καθαρίστηκε ἐκ νέου καὶ ἡ προσοχὴ ἐπικεντρώθηκε στὴ σειρά πλακῶν πού τὸ διασχίζει κατὰ μῆκος (πίν. 19α) καὶ πού τὸ συνδέει μὲ τὴν κλίμακα ἡ ὁποία ὁδηγεῖ πρὸς τὸ γειτονικὸ καὶ ψηλότερα εὐρισκόμενο δωμάτιο Ὁμικρον. Ἐμοιαζε δηλαδὴ νὰ ἀποτελοῦσε τὴν πρόσβαση στὸ ὅλο συγκρότημα. Ἐπίσης καθαρίστηκε ὁ φυσικὸς βράχος πρὸς Ν του ὁ ὁποῖος φάνηκε ὅτι κατηφορίζει πρὸς αὐτό. Τὸ γέμισμα ἐπάνω ἀπὸ τὸν βράχο ἦταν ἀνάμικτο, περιλαμβάνοντας καὶ ἐλληνιστικὴ κεραμεικὴ. Ὁ καθαρισμὸς ὅμως αὐτὸς ἔδειξε ὅτι τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο τοῦ βράχου καὶ τὸ δωμάτιο Γ ἀποτελοῦσαν πράγματι τὴν εἴσοδο πρὸς τὴν Οἰκία. Ἐφάνηκε ἀκόμη ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Γ παρουσιάζει σαφὴ κλίση πρὸς τὰ μέσα, δηλαδὴ πρὸς τὸν κατήφορο. Ἐπίσης, ἡ ἐξερεύνηση τῆς βορειοδυτικῆς ἐξωτερικῆς γωνίας τοῦ Γ ἐπὶ 1.60 μ. προτοῦ ὁ τοῖχος στραφεῖ πρὸς τὸ ἄσκαπτο ἔφερε στὸ φῶς καμένες πλίθες καὶ κονιάματα, ὑπέδειξε δηλαδὴ ὅτι πιθανότατα ὑπάρχει ἓνα ἀκόμη δωμάτιο βορειοδυτικὰ τοῦ Γ.

Στὸ δωμάτιο Π προχώρησε κατὰ 0.60 μ. τὸ ἄδειασμα τοῦ φρεατοειδοῦς ὀρύγματος, πού ἀπέδωσε τὸ ἴδιο πυκνὸ γέμισμα, κυρίως ἀγράφων ὀστράκων, κατὰ πλειονότητα ἀπὸ κύλικες. Στὰ εὐρήματα ὅμως προστέθηκε τώρα καὶ μικρὸ κομμάτι πινακίδας ἀπὸ φαγεντιανὴ πού φέρει μέσα σὲ δέλτο τὸ ἰδεόγραμμα Ra, μέρος τοῦ ὀνόματος Neeb Maat Ra, δηλαδὴ τοῦ Φαραῶ Ἀμένοφι ΙΙΙ (πίν. 20γ). Τέτοιες πινακίδες εἶναι ἤδη γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηθῶν³, αὐτὴ ὅμως εἶναι ἡ πρώτη πού προέρχεται ἀπὸ ἀνασκαφικὸ συσχετισμὸ τοῦ προχωρημένου 14ου αἰ. π.Χ.

Στὸ δωμάτιο Σ, πού εἶχε ἐπισημανθεῖ πέρυσι χωρὶς νὰ προχωρήσει ἡ ἀνασκαφὴ του, ἡ βόρεια καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ εἶχαν τελείως καταστραφεῖ καὶ ἦσαν

3. AE 1891, 18, 30, πίν. 3:3. E. H. CLINE, *Sailing The Wine-Dark Sea*, BAR International Series 591, 143.

ἐπιχωμένες με χρώματα πού περιείχαν ἀπό γεωμετρικά ἕως καὶ ἐλληνιστικά ὄστρακα. Εἶχε διατηρηθεῖ ὅμως μεγάλο μέρος τοῦ νοτίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου καὶ κυρίως ἡ νοτιοανατολική του γωνία (πίν. 196), πού εὐρέθηκε γεμάτη με μία σκληρυμένη μάζα ἀπό καμένες πλίθες πού εἶχαν πέσει ἀπό ψηλά καὶ εἶχαν καλύψει ἓνα λεπτό στρώμα πού σχηματίστηκε κατὰ τὴν καταστροφή τοῦ δωματίου καὶ περιεῖχε πέτρες, καμένες πλίθες καὶ κομμάτια ἀπανθρακωμένης ξυλοδεσιᾶς. Οἱ πλίθες διατηροῦσαν κατὰ τόπους κολημμένα ἐπάνω τους τμήματα κονιαμάτων βαμμένων κυανῶν ἢ ἐρυθρῶν. Κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἐπάνω στὸ στρώμα καταστροφῆς εὐρέθηκε τριποδική χύτρα ὑαλοποιημένη καὶ κομματιασμένη ἀπὸ δυνατὴ φωτιά. Γιὰ δάπεδο χρησίμευε ὁ φυσικὸς βράχος, ἐξισωμένος πού καὶ πού με πατημένο χῶμα. Ἐπάνω του εὐρέθηκαν πεσμένοι πέντε κύαθοι καὶ ὄστρακα τὰ ὁποῖα προέρχονται κυρίως ἀπὸ τίς διαλυμένες πλίθες καὶ ἀνάγονται στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ΥἼ III ἕως καὶ ΥἼ IIIA1. Τὸ δωμάτιο ἀνήκε στους χώρους κατοικίας τοῦ κτιρίου καὶ ὄχι στὶς βιοτεχνικές του ἐγκαταστάσεις. Στὸ δάπεδό του εἶχε σκαφεῖ μικρὸς ρηχὸς λάκκος πού περιεῖχε τὴν ταφὴ βρέφους (πίν. 20α), δηλαδή δύο τμήματα μικρῶν ὀστέων, ἓνα ἄωτο κύαθο, ἓνα μικροσκοπικὸ ὄμοιο με γραμμικὴ διακόσμηση καὶ ἓνα ἀκόμη με διακόσμηση κισσοῦ πού εἶχε ἡθμὸ στὴ διάμετρο τῆς λαβῆς καὶ ἐνσωματωμένο πῶμα (πίν. 206). Περιεῖχε ἐπίσης ἓνα περιδέρειο ἀπὸ σφαιρικές καὶ κισσόσχημες χάντρες με κοκκιδωτὴ διακόσμηση (πίν. 20δ) καὶ ἔνθετο κύανο ἢ γαλάζιο γυαλί. Τὰ ἀγγεῖα τὴν χρονολογοῦν στὴν ΥἼ IIIA1 περίοδο, λίγο μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δωματίου.

Προκειμένου νὰ καθαριστεῖ ἐντελῶς σὲ μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο τὸ δωμάτιο τῆς παλαιότερης ἀνασκαφῆς Ε εἰξετάστηκε ὁ χῶρος ἀνατολικά τοῦ δωματίου αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀνήφορο, ὅπου εἶχε σκαφεῖ τὸ 2001 ὁ στενὸς διάδρομος Ρ. Πρὸς Α τοῦ διαδρόμου εἶχε ἐντοπιστεῖ τοῖχος πού γωνιάζει με τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου Π, ὅπου εἶχε θεμελιωθεῖ ἓνας ἰσχυρὸς μεταμυκηναϊκὸς τοῖχος. Ἐφέτος ὁ χῶρος ἐρευνήθηκε συστηματικὰ καὶ ἡ ἀφαίρεση μιᾶς ἐπιχώσεως πάχους 0.30 μ. περίπου ἀποκάλυψε ἓνα μικρὸ δωμάτιο, τὸ Ρ1. Ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῦ τοῖχο διατηροῦνται μόνο λίγοι δόμοι καὶ μοιάζει νὰ γωνιάζει καὶ αὐτὸς με τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Π. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δωματίου φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἡ εἴσοδος, ἐκεῖ ὅπου διατηρεῖται μία τετράγωνη κατασκευὴ 0.10 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο, ἴσως βάση στηρίγματος τῆς στέγης (πίν. 21). Πρὸς Ν του ὑπῆρχαν τὰ κατάλοιπα δαπέδου ἀπὸ λάσπη στρωμένη ἐπάνω

σὲ στρογγυλὲς κροκάλες. Ἡ περιοχὴ εἶχε ὑποστῆ διάφορες παραβιάσεις, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁ χώρος ὅμως εἶχε ἀρκετὰ ὄστρακα, τὰ νεώτερα τῶν ὁποίων, ποὺ χρονολογοῦν τὴν καταστροφή του, ἀνήκουν στὴν ὙΕ ΠΙΑ2.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἄφθονη κεραμεικὴ καὶ περίπου τρεῖς ἑκατοντάδες μικρὰ εὐρήματα, κυρίως κομμάτια κονιάματος, εἰδῶλια, ἓνα δόντι κάπρου καθὼς καὶ ἐλλημιστικούς λύχνους καὶ ἀγνύθες.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

5. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 2005 συνεχίσθηκε γιὰ ἑβδομη χρονιά ἡ συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴ μείζονα περιοχὴ τῆς Ἰκλαινας τῆς Μεσσηνίας. Ἡ ἔρευνα διεξάγεται ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μιζούρι τῶν Η.Π.Α. ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ γράφοντος καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἑδρὰ Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (Institute for Aegean Prehistory). Ἡ ἐρευνητικὴ ομάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες-τοπογράφους Chris Mundingler καὶ Steve Clarke, τὴν ὀστεολόγο Deborah Ruscillo Κοσμοπούλου, τὶς εἰδικοὺς ἐπὶ θεμάτων κεραμικῆς Cynthia Shelmerdine καὶ Joann Gulizio, τὸν ὑπεύθυνο γιὰ τὴν ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων Kevin Pluta, τὸν ἀρχαιολόγο-γεωφυσικὸ Michael Boyd, τοὺς εἰδικοὺς σὲ συστήματα δορυφορικῆς χαρτογράφησης (GPS) Douglas Edwards καὶ Andrew Scordmaglia, καὶ τὶς ἀρχαιολόγους Μαίρη Τσουλάκου, Ἀθανασία Ράλλη, Alicia Carter, καὶ Alison Boles, οἱ ὁποῖες ἦταν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ομάδων. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος τριάντα ἑννέα φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Μιζούρι καὶ ἄλλων πανεπιστημίων.

Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα

Ἐφέτος καλύψαμε τὴν περιοχὴ στὰ ἀνατολικά καὶ νοτιοανατολικά τῆς Ἰκλαινας, πού εἶχε μείνει ἀνεξερευνητὴ τὰ προηγούμενα χρόνια (εἰκ. 1-2). Συγκεκριμένα, ἐρευνήσαμε ἔκταση 2.5 τ.χλμ. στὰ τετράγωνα R-S/13-17 καὶ ἐντοπίσαμε τὶς ἀκόλουθες τρεῖς νέες θέσεις, καθὼς καὶ τὴ συνέχεια μιᾶς θέσης πού ἀνακαλύφθηκε τὸ 2002.

1. Μεγάλῃ συγκέντρωση ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς ἐντοπίσθηκε σὲ ἐπικλινῆ ἔλαιώνα στὰ νότια ἀγροτικῶ δρόμου πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν κεντρικὸ δρόμο Κορυφασίου-Κρεμμυδιῶν στὴν Ἰκλαινα (τετράγωνα R13/a3-c4). Τὰ εὐρήματα συνίστανται σὲ περίπου 700 ὄστρακα καὶ κεραμίδια, πού χρονολογοῦνται

Εἰκ. 1. Ἀεροφωτογραφία τῆς θέσης Τραγάνες ἀπὸ τὰ βορειοανατολικά. Ὁ τύμβος σημειώνεται μὲ λευκὸ τόξο.

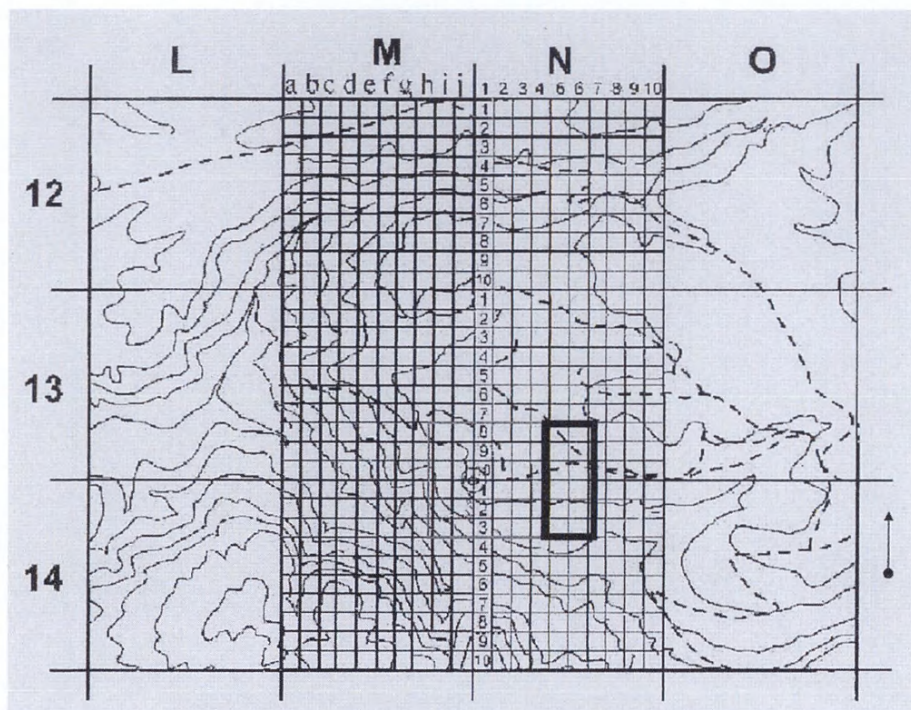
κυρίως στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχῇ. Ἀναμειγμένα μὲ τὰ ρωμαϊκὰ βρέθηκαν καὶ λίγα ὑστεροκλασσικά-πρώιμα ἑλληνιστικὰ μελαμβαφῆ ὄστρακα.

2. Μία δεύτερη θέση ἐντοπίσθηκε σὲ ἐλαιῶνες καὶ ἀμπελῶνες, στὰ τετράγωνα R13 c7-c8, d7-d8, e5-e7. Πάνω ἀπὸ 2.000 ὄστρακα τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν περιόδων καταμετρήθηκαν ἐδῶ, κυρίως ἀπὸ πλίνθους καὶ κεραμίδια, χονδροειδῆ χρηστικά ἀγγεῖα, ἀμφορεῖς, καὶ ἀγγεῖα καλῆς ποιότητος μὲ ἐφυάλωση. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ εὔρεση ἑπτὰ ἀνθρωπίνων ὀστῶν καὶ δοντιῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ δύο ἄτομα. Τὰ ὀστά περισυλλέγησαν καὶ μεταφέρθηκαν στὸ μουσεῖο Πύλου.

3. Στὰ τετράγωνα R14/a2-a3 ἐπίσης βρέθηκαν περίπου 300 ὄστρακα τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν περιόδων, τῆς ἴδιας ποιότητος μὲ τὴ θέση 2.

4. Σὲ ἐλαιῶνες στὰ νότια τοῦ ἀγρότικου δρόμου ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν

Είχ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο της τοποθεσίας Τραγάνες. Με λεπτή γραμμή δηλώνεται η περιοχή που έχει ήδη έρευνηθεί με γεωφυσική διασκόπηση και με παχιά γραμμή η περιοχή που θα έρευνηθεί τὸ 2006. Τὰ μεγάλα τετράγωνα ἔχουν διαστάσεις 500 × 500 μ.

Ύψιμα στην Κουκουνάρα (τετράγωνα R14/a8-a9) ἐντοπίσθηκε μεγάλη συγκέντρωση (περίπου 3.000) ὀστράκων τῆς ΥἚ περιόδου, ἀναμειγμένων με ἐλληνιστικά μελαμβαφῆ ὀστρακά και πολλά τεμάχια σκωρίας. Ἡ θέση αὐτή βρίσκεται πολύ κοντά στην τοποθεσία Κατσιμιγιάς, ὅπου τὸ 2002 εἶχαμε βρεῖ μία μεγάλη μυκηναϊκή θέση, τῆς ὁποίας φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ συνέχεια¹.

Ἐκτὸς τῶν παραπάνω θέσεων, μικρότερες συγκεντρώσεις (50-100 ὀστράκων) ἐλληνιστικῆς και ρωμαϊκῆς κεραμικῆς ἐντοπίσθηκαν σὲ διάφορες

1. ΠΑΕ 2002, 60.

τοποθεσίες. Δὲν πρόκειται γιὰ κανονικὲς θέσεις, ἀλλὰ γιὰ μεμονωμένα εὐρήματα, κυρίως σὲ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις, πού στὴν ὄρολογία τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας εἶναι γνωστὰ ὡς «background noise» ἢ «off-site artifacts», καὶ πού ἀποτελοῦν κατάλοιπα προσωρινῆς, ἴσως γεωργικῆς, χρήσης τῶν συγκεκριμένων τοποθεσιῶν.

Ἐπίσης ἀξιοσημεῖωτα εἶναι καὶ τὰ ἀκόλουθα μεμονωμένα εὐρήματα λιθίνων ἐργαλείων.

ΤΕΤΡΑΓΩΝΑ	ΕΥΡΗΜΑΤΑ
R12 i-j/9-10	1 λεπίδα ὄψιανου καὶ 4 ἀπολεπίσματα πυριτόλιθου.
R13 f4	1 τριγωνικὸ λίθινο ἐργαλεῖο, πιθανῶς τμημα αἰχμῆς δόρατος.
R13 h7	1 ἀπολέπισμα πυριτόλιθου.
R14 c2	1 ἀπολέπισμα πυριτόλιθου.
S15 c8	2 ἀπολεπίσματα ἀπὸ κοκκινωπὸ λίθο.

Συμπέρασμα

Οἱ ἐργασίες τῆς ἐφετινῆς περιόδου εἶχαν ὡς σκοπὸ τὴ διερεύνηση τῆς μυκηναϊκῆς κατοίκησης στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὴν Ἰκλαινα καὶ τὴν Κουκουνάρα. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Κουκουνάρα ἦταν σημαντικὸ μυκηναϊκὸ κέντρο ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς Μαρινάτου στὸ Καταραχάκι καὶ ἀπὸ τὶς ἐργασίες Μαρινάτου καὶ Κορρέ στὶς συστάδες τῶν θολωτῶν τάφων στὶς θέσεις Ἀκόνα, Γουβαλάρη, καὶ Φυτιές². Πέραν τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν, ὅμως, οἱ περισσότεροι μελετητὲς τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β συμφωνοῦν ὅτι ἡ Κουκουνάρα μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς ἐννέα μεγάλους οἰκισμοὺς τῆς «Δεῦρο» ἐπαρχίας, πού καταγράφονται στὶς πινακίδες τοῦ Ἄνω Ἑγγλιανου (ὑπενθυμίζεται ὅτι ἡ Ἰκλαινα ταυτίζεται πλέον μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα μὲ τὸν οἰκισμό a-ru2). Ὁ Μαρινᾶτος εἶχε προτείνει ὅτι ἡ Κουκουνάρα

2. ΠΑΕ 1958, 187-192· 1959, 174-180· 1960, 195-197· 1961, 174-176· 1963, 114-121· 1974, 140-162· ΠΑΕ 1975, 431-482· 1978, 325.

πρέπει να ταυτισθῆ με τὸ ka-ra-do-ro (Χάραδρος), οἱ McDonald καὶ Hope Simpson (λανθασμένα) τὴν ταυτίζουν με τὴν a-ru2, ἐνῶ ὁ Hope Simpson ἀργότερα τὴν ταύτισε με τὸ ro-u-so/e-ra-to, με τὸ ὁποῖο συμφωνεῖ καὶ ὁ Bennet.

Γενικά, χάρις στὶς ἐργασίες τῶν τελευταίων ἐτῶν, μεγάλη ἔκταση τῆς Μεσσηνίας ἔχει τώρα ἐρευνηθῆ συστηματικά, ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἐγκλιανοῦ στὰ βόρεια μέχρι τὴν Κουκουνάρα στὰ νότια. Ἡ εἰκόνα τῆς οἰκιστικῆς ὀργάνωσης πού σιγὰ σιγὰ συντίθεται ἐπιβεβαιώνει τὴν ἱεράρχηση τῶν ὙΕ οἰκισμῶν τῆς Μεσσηνίας σὲ τρεῖς βαθμίδες, ἀνάλογα με τὸ μέγεθος, τὴν ποσότητα καὶ ποιότητα τῶν εὐρημάτων τοῦ κάθε οἰκισμοῦ. Στὴν ὑψηλότερη βαθμίδα βρισκόταν τὸ Ἀνάκτορο στὸν Ἄνω Ἐγκλιανό, πού λειτουργοῦσε ὡς διοικητικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο τοῦ βασιλείου. Στὴ δεύτερη βαθμίδα ἀνῆκαν οἱ οἰκισμοὶ στὴν Ἰκλαινα καὶ τὴν Κουκουνάρα, καὶ στὴν τρίτη βαθμίδα οἱ μικρότερες θέσεις τῆς περιοχῆς, ὅπως π.χ. τὸ Μυρσινοχώρι, οἱ ὁποῖες βρισκόνταν κοντὰ ἢ ἐπάνω σὲ καλλιεργήσιμα ἐδάφη καὶ πιθανὸν νὰ λειτουργοῦσαν ὡς ἀγροτοκτηνοτροφικοὶ σταθμοί. Ἡ λεπτομερέστερη γνώση τῶν μυκηναϊκῶν θέσεων στὴν περιοχή, τὴν ὁποία τώρα ἀποκτοῦμε, μᾶς ἐπιτρέπει ἐπίσης νὰ ἀνασυνθέσουμε καὶ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς μυκηναϊκῆς κατοίκησης στὴν Πυλία. Συγκεκριμένα, τὸ δίκτυο οἰκισμῶν καὶ θολωτῶν τάφων πού ἀνθεῖ στὴν ὙΕ I/II συρρικνώνεται στὴν ὙΕ IIIA/B καὶ οἱ μόνοι οἰκισμοὶ πού ἀνθοῦν μετὰ τὸ 1400 π.Χ. εἶναι τὰ μεγάλα δευτερεύοντα κέντρα, ὅπως τῆς Ἰκλαινας καὶ τῆς Κουκουνάρας, ἐνσωματωμένα στὸ βασίλειο τοῦ Ἐγκλιανοῦ. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἡ παύση τῆς χρήσης τῶν θολωτῶν τάφων πλὴν ἐκείνων τοῦ Ἐγκλιανοῦ πιθανῶς ὑποδηλώνει τὴν ἐξάρτηση τῶν δευτερευόντων αὐτῶν κέντρων ἀπὸ τὸ κεντρικὸ ἀνάκτορο.

Μιὰ σειρά ἀπὸ ἐνδιαφέροντα θέματα ἀνοίγεται τώρα, πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν κατὰ τὴν τελικὴ μελέτη τοῦ ὕλικου καὶ τὴν ἀνασκαφὴ πού θὰ ἀκολουθήσει. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ ἀφοροῦν τῇ διαδικασίᾳ ἐνσωμάτωσης τῶν δευτερευόντων αὐτῶν κέντρων στὸ βασίλειο τῆς Πύλου, τὸν βαθμὸ τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς αὐτονομίας τους, τὴ χρήση τῶν μικροτέρων θέσεων καὶ τὴν ἰσορροπία δυνάμεων ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς καὶ τὰ δευτερεύοντα κέντρα. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ καίρια ἐρωτήματα εἶναι καὶ τὸ τέλος τῆς χρήσης τῆς Ἰκλαινας καὶ τῶν ἄλλων οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς: με δεδομένη τὴν εὕρεση καμένων ἀγγείων τῆς ὙΕ IIIB στὶς Τραγάνες καὶ τῶν γεωφυσικῶν ἐνδείξεων γιὰ τὴν

ὑπαρξῆ ἐκτεταμένου στρώματος καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά, προκύπτει τὸ ἐρώ-
τημα κατὰ πόσον ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ καταστράφηκε ἀπὸ φωτιά καί,
σὲ περίπτωση ποὺ κάτι τέτοιο ἀληθεύει, ἐὰν ἡ καταστροφή αὐτὴ ἦταν σύγ-
χρονη (καὶ συνδεδεμένη) μὲ τὴν καταστροφή τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἐγκλιανοῦ.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

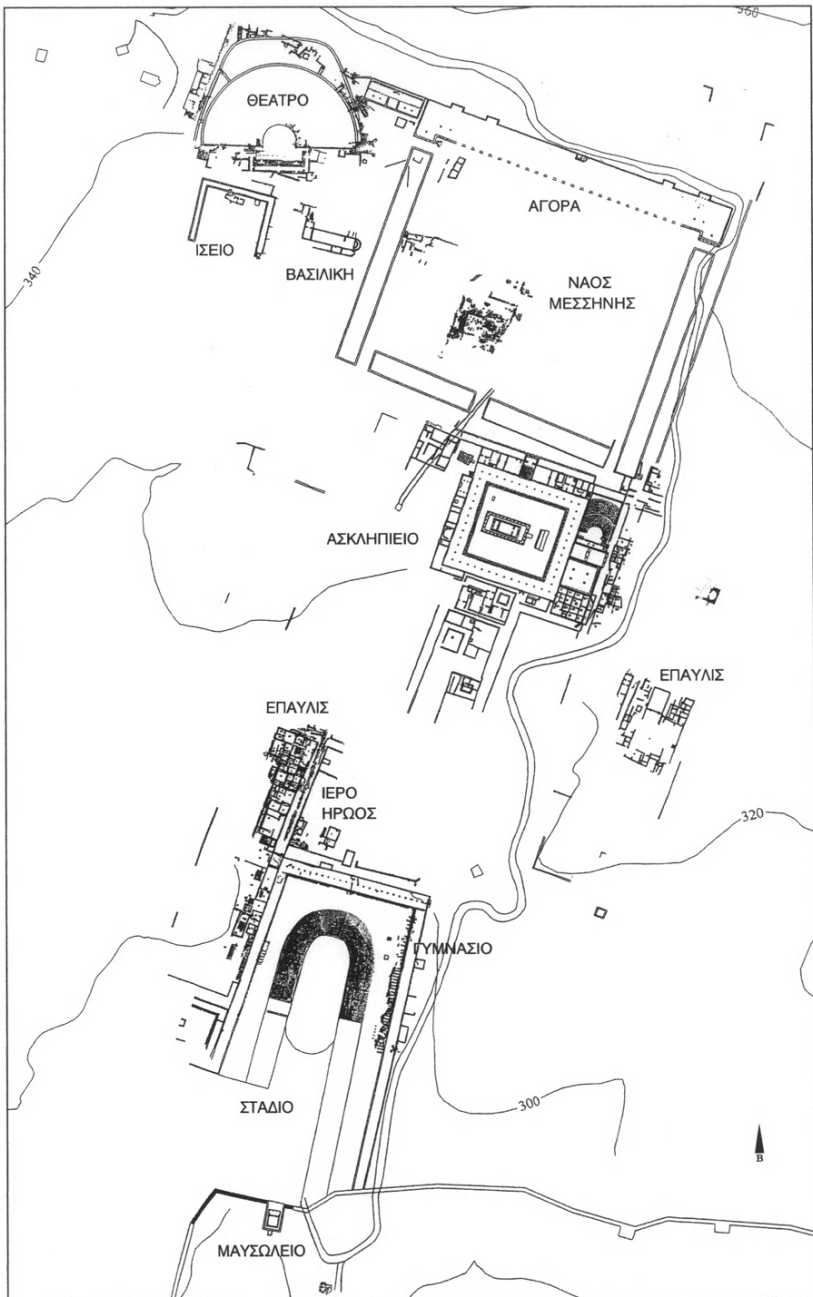
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 22-36)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε κατὰ τὸ 2005 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Πέτρου Θέμελη (εἰκ. 1). Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) τὸ Θέατρο, β) ὁ δωρικός ναὸς στὴν ἀγορά, γ) τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος καὶ τὸ Γυμνάσιο καὶ δ) οἱ ὀχυρώσεις.

Θέατρο

Ἀποκαλύφθηκε πλήρως ἡ ὀρχήστρα καὶ τὸ κοῖλο τοῦ Θεάτρου μὲ ἐντελῶς διαλυμένα καὶ ἄτακτα διασκορπισμένα τὰ λίθινα ἐδῶλια τῶν κερκίδων. Τὰ περισσότερα βρέθηκαν συσσωρευμένα στὸν χῶρο τῆς ὀρχήστρας, ὅπου τὰ εἶχαν σύρει οἱ Μεσσήνιοι τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, προκειμένου νὰ τὰ μεταφέρουν ἀπὸ ἐκεῖ εὐχερέστερα ἔξω μὲ ὑποζύγια καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό στὶς κατοικίες τους καὶ στὰ οἰκοδομήματα πολιτικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα. Μεγάλος ἀριθμὸς μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν σὲ θραυσματικὴ κατάσταση ἀποκαλύφθηκε συγκεντρωμένους στὸν χῶρο τοῦ προσκηνίου (πίν. 22α), προερχόμενος ἀπὸ τὸν διάκοσμο τῶν τριῶν ὀρόφων τῆς πρόσοψης τῆς σκηνῆς (scenae frons), ὅπως ἀρράβδωτοι κίονες τριῶν τουλάχιστον μεγεθῶν ἀπὸ γρανίτη καὶ μάρμαρο διάφορων ἀποχρώσεων, κιονόκρανα τριῶν τύπων, κορινθιακὰ μεγάλου μεγέθους γιὰ τοὺς κίονες τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος, αἰγυπτιάζοντα «περγαμηνοῦ» τύπου γιὰ τοὺς κίονες τοῦ δεύτερου ὀρόφου καὶ ἰωνικὰ γιὰ ἐκείνους τοῦ τρίτου. Πολυάριθμα ἦταν καὶ τὰ μαρμάρινα θραύσματα ἀπὸ τὸν ὀγκώδη ἰωνικὸ θριγκὸ τοῦ πρώτου ὀρόφου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχωρίζουν καὶ καμπύλα γεῖσα, ἀνήκοντα στὸν διάκοσμο τῆς μεγάλης μεσαίας ἡμικυκλικῆς κόγχης τῆς σκηνῆς, καθὼς καὶ πλάκες μαρμάρινες ἐπενδύσεων μὲ ἔξεργα καὶ ἐγχάρακτα διακοσμητικὰ θέματα (πίν. 22β). Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ μαρμάρινα μέλη τοῦ θριγκοῦ φέρουν

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ κέντρου τῆς ἀρχαίας πόλης Μεσσήνης.

τεκτονικά σημεῖα (γράμματα τῆς ἀλφαβήτου) στὴν πίσω ἢ τὴν κάτω πλευρά τους.

Ἔγινε ἀεροφωτογράφιση, ἀρίθμηση καὶ σχεδίαση τῶν διάσπαρτων μελῶν κατὰ χώραν καὶ ἄρχισε ἡ ἀπομάκρυνσή τους ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ κοίλου καὶ τῆς ὀρχήστρας καὶ ἡ ταξινόμησή τους, μὲ στόχο τὴν ὁμαλοποίηση τοῦ κοίλου καὶ τὴ στερέωση τῶν σωζόμενων πρώτων σειρῶν ἐδωλίων καὶ μέρους τῶν κλιμακοστασίων (πίν. 23α). Ἡ ὀρχήστρα τῆς φάσης τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (φάση ἐπισκευῆς τῶν Σαιθιδῶν) ἔφερε πλακόστρωση ἀπὸ πολύχρωμες λίθινες πλάκες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐλάχιστες σώζονται στὴ θέση τους. Λιθοκτιστος εὐρὺς ἀγωγὸς περιθέει τὴν ὀρχήστρα καὶ ὀδηγεῖ τὰ ὄμβρια κάτω ἀπὸ τὴ σκηνή, στὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ προσκηνίου. Ἦταν ἀρχικά, κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ φάση τοῦ Θεάτρου, καλυμμένος μὲ λίθινες πλάκες, πού ἀφαιρέθηκαν κατὰ τὴ δευτέρη φάση¹. Καμαροσκέπαστη σήραγγα δέχεται τὰ νερὰ τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τὰ ὀδηγεῖ ἔξω ἀπὸ τὴ σκηνή πρὸς τὰ νότια. Οἱ σωζόμενες στὴ θέση τους καλυπτῆριες πλάκες τοῦ ἀγωγοῦ περιμετρικὰ τῆς ὀρχήστρας φέρουν κατὰ ἀκανόνιστα διαστήματα ὀρθογώνιες διαμπερεῖς ἢ τυφλές ὀπές, πού χρησίμευαν πιθανῶς στὴ στερέωση ξύλινων πασσάλων (πίν. 23β). Οἱ πάσσαλοι συγκρατοῦσαν κιγκλίδωμα πού προστάτευε τοὺς θεατῆς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μονομαχιῶν καὶ τῶν θηριομαχιῶν τῆς ρωμαϊοκρατίας. Ὅπως ἔχουμε μὲ ἄλλη εὐκαιρία τονίσει, τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ἐκβαρβάρωσης τὰ αἵματηρὰ ἀγωνίσματα ἀποτελοῦσαν προσφιλὲς θέαμα τῶν κατοίκων τῆς Μεσσήνης, μὲ κύριο οἰκοδόμημα τέλεσής τους τὸ Στάδιο καὶ δευτερευόντως τὸ Θέατρο.

Ἀποκαλύφθηκε πλήρως τὸ μέτωπο τοῦ προσκηνίου, γνωστὸ ἀπὸ τὸν Βιτρούβιο (5.6.1) ὡς *pulpitum*, πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζονταν τὰ δοκάρια τοῦ ξύλινου εὐρύχωρου λογείου. Σύμφωνα πάντα μὲ τὸν Βιτρούβιο (ὅ.π.), τὸ προσκῆνιο τῶν ρωμαϊκῶν θεάτρων ἦταν πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν ἐλληνικῶν, ἐνῶ τὸ ὕψος του δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπερβαίνει τὰ πέντε πόδια. Ὁ τοῖχος τοῦ προσκηνίου ἔχει μεγάλου πάχους (1.80 μ.) καὶ εἶναι κτισμένος μὲ ἀκανόνιστες

1. Βλ. καὶ τὸν ἀγωγὸ τοῦ Θεάτρου τῆς Σπάρτης: G. B. WAYWELL et alii, *The Ancient Theatre of Sparta*, στὸ W. G. CAVANAGH - S. E. C. WALKER, *Sparta in Laconia*, *BSA Studies* 4 (London 1998) 97-111.

πέτρες καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Ἡ πλευρὰ τῆς πρόσοψης τοῦ *pulpitum* πρὸς τὴν ὀρχήστρα φέρει τέσσερις κόγχες, δύο ἡμικυκλικές στὴ μέση καὶ δύο ὀρθογώνιες στὰ ἄκρα, ποὺ ἀντιστοιχοῦν περίπου μὲ τὶς τρεῖς κόγχες τῆς σκηνῆς, ὅπου ἡ μεσαία εἶναι ἡμικυκλική ἐνῶ οἱ πλευρικές ὀρθογώνιες (πίν. 23α). Ἡ ὄψη τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ *pulpitum* εἶναι χτισμένη μὲ τετράγωνες ὀπτοπλίνθους. Πάνω στὴν ἐπιφάνεια τῶν ὀπτοπλίνθων στερεώνονταν μαρμάρινες πλάκες ἐπένδυσης μὲ τὴν παρεμβολὴ στρώματος ἀσβεστοκονιάματος ἰκανοῦ πάχους (3-5 ἐκ.) καὶ μὲ χρῆση σιδερένιων ἀγκίστρων. Ἐλάχιστες ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς ὀρθομαρμάρωσης σώζονται στὴ θέση τους.

Στὴ θέση τους διατηροῦνται ἐδώλια τῆς πρώτης σειρᾶς γύρω ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα, κατασκευασμένα ἀπὸ ἐγχώριο ψαμμίτη κακῆς ποιότητος. Φέρουν κυματιφόρο στέψη καὶ ἦταν ἐπιχρισμένα μὲ ἀσβεστοκονία, ποὺ ἔχει κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπολεπισθεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐπιτάχυνση τῆς διάβρωσης στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἐδωλίων (πίν. 24α). Τὰ ψαμμιτικά αὐτὰ ἐδώλια ἀποτελοῦν κατάλοιπα τῆς πρώτης ἐλληνιστικῆς φάσης τοῦ Θεάτρου καὶ φαίνεται ὅτι εἶχαν καταργηθεῖ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ὅπως καὶ οἱ λίθινοι θρόνοι ποὺ εἶχαν τεθεῖ ἐκτὸς λειτουργίας (βλ. παρακάτω). Τὰ σωζόμενα κατάλοιπα ἔδρασης τῶν ἐπόμενων πρὸς τὰ πάνω σειρῶν λίθινων καθισμάτων τοῦ κοίλου εἶναι πενιχρὰ καὶ ἀνήκουν στὴν τελευταία ὑστερορωμαϊκὴ φάση τῶν πρόχειρων ἐπισκευῶν καὶ ἀνακατασκευῶν. Τὰ κατώτατα τμήματα τῶν κλιμακωστασιῶν ποὺ ὀρίζουν τὶς κερκίδες σώζονται σὲ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση.

Ἦλθαν στὸ φῶς δύο λίθινοι θρόνοι μὲ λεοντοπόδαρα, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρίσκεται τοποθετημένος στὴν κορυφὴ περίπου τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ὀρχήστρας καὶ φαίνεται ὅτι προοριζόταν γιὰ τὸν ἱερέα τοῦ Διονύσου (πίν. 24β). Τὸ ἐρεισίνωτο τοῦ ἐνὸς θρόνου σώζει στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς ἀπόληξής του συμφυεὲς κεφάλι χήνας, ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ πίσω (πίν. 24γ).

Τρία ἐπὶ πλέον ἐνεπίγραφα βάθρα ἦλθαν νὰ προστεθοῦν σ' ἐκεῖνο τοῦ νεοπλατωνιστῆ φιλοσόφου, ποὺ εἶχε ἐντοπισθεῖ πέρυσι κοντὰ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς ὀρχήστρας. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ βάθρα, στημένο ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν λίθινον θρόνον τοῦ ἱερέα τοῦ Διονύσου ἔφερε χάλκινον ἀνδριάντα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ:

Ἄρ. εὗρ. 14565. Ὀρθογώνιο βάθρο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, λείπει ἡ ἄνω δεξιὰ γωνία. Φέρει κυμάτιο ἄνω καὶ κάτω καὶ πινάκωση σὲ ὅλες τὶς πλευρές του. Ὅψ. 0.88 μ., πλ. 0.58 μ., πάχ. 0.947 μ. Φέρει ἐπιγραφή (πίν. 25α):

Υψ. γραμμάτων 0.025-0.03 μ.
117-138 μ.Χ.

Ἀγαθῇ Τύχῃ

Αὐτοκράτορα Καίσαρα
Θεοῦ Νέρουα ὑωνόν,
Θεοῦ Τραϊανοῦ Παρθικοῦ
ὑόν, Τραϊανόν Ἀδριανόν
Σεβαστόν, ἀρχιερέα μέ-
γιστον¹⁾ Τιβ. Κλαύδιος
Φροντεῖνος Μάκερ Καμ-
πανός, Τιβ. Κλαυδίου Σαι-
θίδα Καιλιανοῦ, ἀρχιερέ-
ως καὶ ἑλλαδάρχου τῶν
Ἀχαιῶν διὰ βίου υἱός, ἀνέ-
θηκεν

Ὁ ἀναθέτης Τιβέριος Κλαύδιος Φροντεῖνος (PIR² 872), γιὸς τοῦ Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα Καιλιανοῦ I, ἀρχιερέα τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου καὶ ἑλλαδάρχου ἀπὸ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν²⁾, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Μεσσήνιος συγκλητικὸς ἐπὶ Ἀδριανοῦ³⁾. Διετέλεσε ἐπίσης ὑπατος *suffectus* ἐπὶ Ἀντωνίνου τοῦ Πίου ἢ Εὐσεβοῦς, 138-161 μ.Χ. (CIL X 1122-4). Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ λατινικῆς ἐπιγραφῆς ὅτι ἡ μεσσηνιακὴ οἰκογένεια τῶν Σαιθιδῶν κατεῖχε μεγάλη κτηματικὴ περιουσία ὅχι μόνον στὴ Μεσσήνη, ἀλλὰ καὶ στὸ Abellinum τῆς Καμπανίας, πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Νέρωνα καὶ τοῦ

2. Ὁ ἴδιος τιμᾶται στὸ ἐνεπίγραφο βάθρο τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τῆς σκηνῆς (Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2000, 80-82). Στὸν Σαιθίδα αὐτὸν ἀναφέρεται ὁ Παυσανίας (4.32.2) λέγοντας ὅτι τιμᾶται μὲ ἡρωικὲς τιμῆς ἀπὸ τοὺς Μεσσήνιους στὸ Μουσολεῖο, νότια τοῦ Σταδίου.

3. H. HALFMANN, *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jhs n. Chr.* (Göttingen 1979) 174, ἀρ. 93.

φιλοκαίσαρα γενάρχη τῆς οἰκογένειας Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα, προπάππου τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Φροντεῖνου. Γιὰ πρώτη ἐντούτοις φορά, ὁ Τιβέριος Κλαύδιος Φροντεῖνος χαρακτηρίζεται σὲ ἐπιγραφή τῆς Μεσσήνης ὡς Καμπανὸς καὶ φέρει ἐπιπλέον τὸ *cognomen* Μάκερ. Τὸ Μάκερ ἢ Μάχερ, λατινικὰ *Macer* (ποὺ σημαίνει ἀχαμνός, ἀδύνατος) ἀπαντᾷ καὶ σὲ τρεῖς ἐφηβικὲς ἐπιγραφὲς τῆς Μεσσήνης τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἀρ. εὐρ. 2494, 10905 καὶ 14610⁴. Εἶχε δύο γιούς, τὸν Τιβέριο Κλαύδιο Σαιθίδα Καυλιανὸ II, καὶ τὸν Τιβέριο Κλαύδιο Φροντεῖνο Νικήρατο.

Τὸ δεύτερο βάθρο εἶναι τοποθετημένο στὰ δεξιὰ (δυτικὰ) τοῦ κεντρικοῦ θρόνου τῆς ὀρχήστρας καὶ ἀναφέρεται σὲ ἀγωνοθέτη τῆς γιορτῆς τῶν Διονυσίων:

Ἄρ. εὐρ. 14564. Πεσσόσχημο συμπαγὲς ἀσβεστολιθικὸ βάθρο μὲ ἀγκῶνες στὰ πλευρὰ καὶ κυματιφόρες ἀκμὲς ἄνω καὶ κάτω. Ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις ἄνω καὶ πίσω δεξιὰ. Φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια δύο τόρμους διαγώνια τοποθετημένους γιὰ τὴ στήριξη τῆς στέψης ποὺ λείπει. Ἐδράζεται σὲ ὀρθογώνια βάση ὕψ. 0.085, πλ. 0.64, πάχ. 0.40 μ. Τρίστιχη ἐπιγραφή στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια (πίν. 256):

Σόφων Λυσικράτε[ος]
ἀγωνοθετήσας Διονυσί[οις]
vac. 18 ἐκ.
Καλλικράτης, Λύσων ἐποίησαν

Γράμματα ὕψ. 0.015-0.025 μ. Τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ὁ ἀγωνοθέτης Σόφων Λυσικράτεος δὲν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλη ἐπιγραφικὴ ἢ φιλολογικὴ μαρτυρία. Ἕνας Ἀθηναῖος γλύπτης Καλλικράτης, ποὺ φαίνεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν δικό μας ἐργάστηκε στὴν Ἐπίδουρο γύρω στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (*IG IV*², 306C)⁵. Ὁ ἴδιος γλύπτης σὲ συνεργασία μὲ

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 2000, 90-92, στ. 31, πίν. 55.

5. A. STEWART, *Attika. Studies in Athenian Sculpture of the Hellenistic Age* (Plymouth 1979) Appendix 157, Period II: 266-210 B.C.

τὸν Ζεύξιππο ἀπὸ τῆ Μεγαλόπολη φιλοτέχνησε καὶ δεύτερο ἄγαλμα στημένο στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης (ἀρ. εὐρ. 13919)⁶. Ὁ Καλλικράτης Ἀριστέως, ἐγγονὸς ἐνὸς ὁμώνυμου καλλιτέχνη, εἶχε φιλοτεχνήσει πορτραῖτα στὸ Ἄργος καὶ τὴν Ἐπίδαυρο (IG IV², 240)⁷. Γλύπτης μὲ τὸ ὄνομα Λύσων δὲν μαρτυρεῖται. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πρακτικὴ τῆς συνεργασίας γλυπτῶν, συχνὴ σχετικὰ στὴ Μεσσήνη, πού μελέτησε πρόσφατα ἡ Virginia Campell Goodlett⁸.

Τὸ βάθρο μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ ἀγωνοθέτη Σόφωνα ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν τέλεση ἀγῶνων πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ Διονύσου, ἡ λατρεία τοῦ ὁποῖου στὴν πόλη τῆς Μεσσήνης παρέμενε μέχρι σήμερα μετέωρη. Ὁ Πausanias, ἀναφερόμενος στὸ βουνὸ Εὐα, εὕρισκόμενο ἀμέσως ἀνατολικά τῆς Ἰθώμης, σημειώνει ὅτι τὸ ὄνομά του ὀφείλεται στὸ βακχικὸ ἐπιφώνημα εὐοῖ, πού ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορὰ πρόφεραν τόσο ὁ Διόνυσος ὅσο καὶ οἱ ἐκστασιασμένες γυναῖκες τῆς ἀκολουθίας του. Ναὸ ἢ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ τῆς μέθης καὶ τοῦ δράματος στὴν πόλη τῆς Μεσσήνης δὲν μνημονεύει ὁ περιηγητής. Ἡ νέα ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἐντούτοις μαρτυρεῖ ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἀσκούνταν στὴ Μεσσήνη, ἐνῶ θεατρικοὶ ἀγῶνες λάμβαναν χώρα πρὸς τιμὴν του στὸ Θέατρο. Βρίσκουν ἔτσι τὴ θέση τους καὶ ὀρισμένα παλαιότερα σποραδικὰ εὐρήματα, πού σχετίστηκαν μὲ τὸν θεό, ὅπως τὸ ἄγαλμα ἀναπαύομένου Σατυρίσκου μὲ σταυρωμένα τὰ πόδια καὶ ἀναριγμένη δορὰ ζώου στὸν ἀριστερὸ ὦμο, καθὼς καὶ στήριγμα μαρμάρινου ἀγάλματος σὲ μορφή κορμοῦ δένδρου μὲ ἀναρριχώμενο πάνω του βλαστὸ ἀμπέλου⁹.

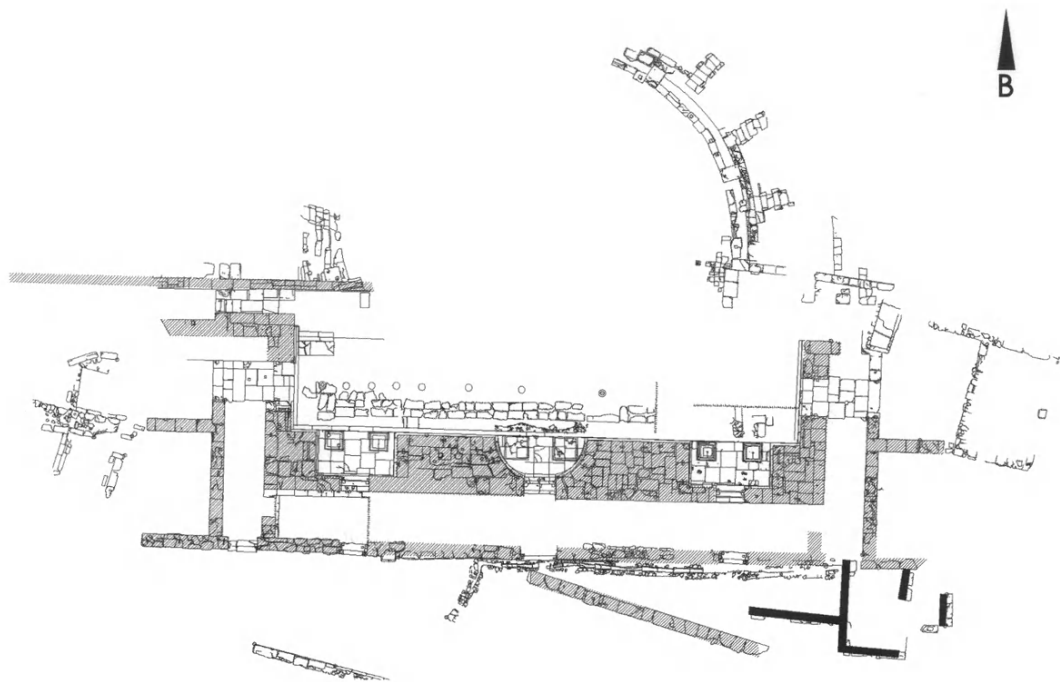
Τὸ οἰκοδόμημα τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς εἶναι κατασκευασμένο ἐξ ὀλοκλήρου μὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ἐλληνιστικῆς φάσης τοῦ Θεάτρου (εἰκ. 2). Ὁ συμπαγὴς πυρήνας τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος ἀποτελεῖται ἀπὸ ψαμμιτικὲς λιθοπλίνθους τῆς ἐλληνιστικῆς σκηνῆς, πού φέρουν μεγάλες πελεκόσχημες ἐντορμίες γιὰ τὴν τοποθέτηση ξύλινων μάλλον συνδέσμων χωρὶς τὴ χρῆση

6. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2004, 34.

7. G. LIPPOLD, *Die griechische Plastik* (München 1950) 339.

8. V. C. GOODLETT, *Collaboration in Greek Sculpture: The Literary and Epigraphical Evidence* (διατριβή) (New York 1989).

9. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1999, 98, πίν. 64-65 καὶ 104 ἀρ. 7, πίν. 72α.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς σκηνῆς τοῦ Θεάτρου.

μολυβδοχόησης. Πολλές ἀσβεστολιθικές λιθόπλινθοι κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἴδιου οἰκοδομήματος φέρουν τεκτονικά σημεῖα (γράμματα τῆς ἐλληνικῆς ἀλφαβήτου), πού σχετίζονται μάλλον μὲ τὴν πρώτη τους χρήση.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε καὶ στὸν χώρο τῆς ἀνατολικῆς παρόδου, ὅπου ἡ ἀφαίρεση τῶν μεταγενέστερων ἐπιχώσεων ἔφερε στὸ φῶς μεγάλο ἀριθμὸ λιθοπλίνθων ἀπὸ ψαμμίτη. Ἀνήκουν σὲ πεσμένη καμαροσκέπαστη εἴσοδο, ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε στὴν ὀρχήστρα (πίν. 26α). Ἀνήκει στὴ φάση τῶν μετατροπῶν τοῦ Θεάτρου τῆς ἐποχῆς τῶν Σαιθιδῶν, ὅταν καταργήθηκαν οἱ πάροδοι τῆς ἐλληνιστικῆς φάσης. Τάφοι Πρωτοβυζαντινῶν χρόνων ἤλθαν στὸ φῶς στὴν ἴδια περιοχὴ.

Μεταξὺ τῶν τάφων ἀποκαλύφθηκε τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος, ἀρ. εὐρ. 14481, μέγ. ὕψ. 0.92, πλ. 0.66 καὶ πάχ. 0.357 μ. (πίν. 266). Συγκολλήθηκε μὲ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ γυναικείου ἀγάλματος, ἀρ. εὐρ. 12286, πού εἶχε ἔλθει στὸ φῶς τὸ 2002 στὴν ἴδια

περιοχή τῆς ἀνατολικῆς παρόδου¹⁰. Συνολικό ὕψος μαζί με τὴ συμφυῆ πλίνθο 2.02 μ. Εἰκονίζεται γυναίκα στὸν τύπο τῆς Μεγάλης Ἡρακλεώτισσας (πίν. 27). Φορεῖ βαρὺ, πυκνὰ πτυχωμένο, ποδῆρη χιτῶνα καὶ ἔχει ριγμένο ἀπὸ πάνω τὸ ἱμάτιο. Ἡ πίσω ὄψη ἀδρομερέστερα ἐργασμένη. Τὸ κεφάλι, πού λείπει, πρέπει νὰ ἀπέδιδε τὰ φυσιολογικὰ χαρακτηριστικὰ ὄριμης γυναίκας, ὅπως δείχνει ἡ βαριὰ σχετικὰ σωματικὴ τῆς διάπλαση. Ἀποτελεῖ καλῆς ποιότητος ἀντίγραφο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἐνὸς ἀγαλματικοῦ τύπου τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., πού θεωρεῖται δημιουργία τοῦ γλύπτη Πραξιτέλη. Ὁ Πραξιτέλης καὶ οἱ γιοὶ του ἔχουν ὑπογράψει δεκατέσσερις περίπου βάσεις, πού ἔφεραν κάποτε εἰκονιστικούς ἀνδριάντες πολιτῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν¹¹. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀγάλματος, πού ὀνομάζεται συμβατικά «Μεγάλῃ Ἡρακλεώτισα» ἀγαπήθηκε τόσο ἀπὸ τὶς Ρωμαῖες αὐτοκράτειρες, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία τῆς αὐτοκρατορίας καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀπεικόνιση κυρίως ὄριμων ὑπανδρῶν γυναικῶν. Τὸ ἄγαλμα φαίνεται ὅτι ἦταν ἀνδρμένο σὲ μία ἀπὸ τὶς δύο βάσεις τῆς πρώτης ἀνατολικῆς κόγχης τῆς σκηνῆς καὶ νὰ εἰκόνιζε τὴν Κλαυδίαν Φροντείνην, μητέρα τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καιλιανοῦ I, ὡς «Ἐστία τῆς πόλεως», ὅπως χαρακτηρίζεται στὴν ἐπιγραφή τοῦ βάθρου τῆς¹².

Κατὰ τὶς ἐργασίες ἀποψίλωσης, καθαίρεσης νεώτερων μανδροτοιχῶν καὶ διαμόρφωσης στὴν εὐρύτερη περιοχή γύρω ἀπὸ τὸ Θέατρο ἤλθαν στὸ φῶς ποικίλα ἀντικείμενα, σημαντικότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα κρίνονται τὰ παρακάτω:

Ἄρ. εὐρ. 14475. Ὁρθογώνιο πλακίδιο ἀπὸ ἐρυθρωπὸ ἀσβεστόλιθο (*antico rosso*) με ἑλαφρὲς ἀποκρούσεις στὶς ἀκμές, διαστάσεων 0.069×0.071 μ., πάχους 0.034 μ. (πίν. 28α). Φέρει περιμετρικὰ στὶς τέσσερις πλευρὲς ἀνεστραμμένο λέσβιο κυμάτιο. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τέσσερις ἀβαθεῖς ἀνομοιόμορφες κοιλότητες γύρω ἀπὸ εὐρύτερη κυκλική. Ἐγγάρακτος τροχὸς με κόσμημα μαιάνδρου περιβάλλει τὶς κοιλότητες, ἐνῶ ἀνθέμια καὶ ἰχθύς διακρίνονται χαραγμένα στὶς γωνίες ἔξω ἀπὸ τὸν τροχό. Σπυροκύμα στὴν παρυφὴ τῶν τεσσάρων πλευρῶν.

10. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2003, 26-27, πίν. 18-19.

11. A. CORSO, *Passitele*, τόμ. I - III (Rome 1988-1991).

12. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2000, 80-81.

Παρόμοια πλακίδια, ἐλαφρῶς μεγαλύτερα καὶ μικρότερα, ἔχουν βρεθῆι κατὰ καιροὺς σὲ διάφορες θέσεις, μεταξὺ τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ κέντρου τῆς πόλης (πίν. 286). Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ φέρει καὶ τὸ ὄνομα ἀξιωματοῦχου σὲ γενικὴ πτώση (Διοκλῆος), χαραγμένο σὲ μία ἀπὸ τὶς γωνίες του¹³. Παρόμοια λίθινα πλακίδια ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς σὲ ἀνασκαφές στὸ Καστέλλι Κισάμου τῆς Κρήτης. Ἡ χρῆση τους δὲν εἶναι γνωστὴ. Ἐνδέχεται νὰ χρησιμοποιοῦνταν ὡς σταθμῖα (μέτρα βάρους) ἀπὸ τοὺς ἀγορανόμους καὶ νὰ γέμιζαν μὲ χυτὸ μολύβι οἱ ἀβαθεῖς κοιλότητες.

Ἄρ. εὐρ. 14474. Ἀγαλμάτιο κοριτσιοῦ βρέθηκε ΒΔ τοῦ Θεάτρου. Κορμὸς γυναικείου ἀγαλματίου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Λείπουν ἡ ἀριστερὴ πλευρά, τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος μὲ τὸ κεφάλι καὶ τὰ πόδια. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.31, πλ. μέγ. 0.185, πάχ. μέγ. 0.10 μ. (πίν. 28γ). Εἰκονίζεται κοριτσάκι πού φορεῖ βαρὺ ποδῆρη χιτώνα ζωσμένο ψηλὰ μὲ βαθὺ ἀπόπτυγμα. Κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ λυγισμένο χέρι τῆς πιθανῶς πτηνὸ. Μέτρια ἐργασία τοπικοῦ ἐργαστηρίου ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Ἡ δωρικὸς ναὸς τῆς ἀγορᾶς

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸν δωρικὸ ναὸ τῆς ἀγορᾶς (πίν. 29α), ὁ ὁποῖος, μὲ βάση δύο ἐπιγραφές πού ἤλθαν στὸ φῶς τὸ 2002-2003 στὴν ἀνατολικὴ πλευρά του, ἀναγνωρίστηκε μὲ ἐπιφύλαξη ὡς ὁ ναὸς τοῦ Διὸς Σωτῆρος, ἀγαλμα τοῦ ὁποῖου ἀναφέρει ὁ Πausanias στὴν ἀγορά¹⁴. Σὲ τρία ἐντούτοις ψηφίσματα, πού ἤλθαν στὸ φῶς κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἀναφέρεται ὡς τόπος ἀνίδρυσής τους τὸ ἱερὸ τῆς Μεσσήνης, ἢ ἀκριβῆς θέση τοῦ ὁποῖου παρέμενε ὡς σήμερα ἀβέβαιη, λόγω ἀσάφειας στὴν περιγραφή τοῦ Pausanias (4.31.11-12). Ἡ περιηγητὴς, δηλαδή, ἀναφέρει ναὸ καὶ ἀγαλμα τῆς Μεσσήνης τοῦ Τριόπα, ἀμέσως μετὰ τὴν περιγραφή τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖο, γεγονός πού δημιούργησε τὴν

13. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994, 80-81, πίν. 29α-β. Ἐνδέχεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Γυμνασίαρχο Διοκλῆ Ἱεροκλέους τοῦ ἐφηβικοῦ καταλόγου ἄρ. εὐρ. 10905 τοῦ 70 μ.Χ. ἢ τὸν παπποῦ του: ΠΑΕ 2000, 90-91.

14. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2004, 38.

ἐντύπωση στὸν γράφοντα καὶ σὲ ἄλλους μελετητὲς ὅτι καὶ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς αὐτῆς βρισκόταν στὸ ἴδιο τέμενος μὲ τὸν Ἀσκληπιό. Τὰ νέα ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ἀφήνουν, ὅπωςδῆποτε, ἀμφιβολία ὅτι ὁ ναὸς τῆς Μεσσήνης τοῦ Τριόπα βρίσκεται στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τῆς ἀγορᾶς, βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο. Ὁ περιηγητὴς ἐπομένως, μὲ βάση τὸ σχετικὸ χωρίο τῶν *Μεσσηνιακῶν* του, ἐμφανίζεται νὰ ἐπιστρέφει στὴν ἀγορὰ μετὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο γιὰ νὰ δεῖ τὸν ναὸ τῆς θεᾶς Μεσσήνης, ἐνῶ εἶχε ὀλοκληρώσει τὴν περιγραφή τῆς ἀγορᾶς, πρὶν κατηφορίσει γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο. Φαίνεται ὅτι παρειέφρυσε κάποιον λάθος στὶς σημειώσεις του σχετικὰ μὲ τὴν ἀκριβὴ θέση τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης, λάθος ποὺ μεταφέρθηκε στὰ *Μεσσηνιακά* του, τὰ ὁποῖα συνέγραψε ἀργότερα ἐπιστρέφοντας στὴ γενέτειρα.

Ὁ ναὸς ἦταν δωρικός περίπτερος. Οἱ κίονες τοῦ πετροῦ (6×13) ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ τοπικὸ ἐπιχρισμένο καὶ χρωματισμένο ψαμμίτη. Στὸ κρηπίδωμα, στὴν πλακόστρωση καὶ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ σηκοῦ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ τοπικὸς ἀσβεστόλιθος, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ὑψηλοῦ κρηπίδωματος καὶ ὀρισμένους κρατευτὲς τῆς πλακόστρωσης τοῦ προναοῦ, ὀλόκληρος ὁ ναὸς βρέθηκε κυριολεκτικὰ διαλυμένος μὲ κατακερατισμένα τὰ περισσότερα ψαμμιτικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη του (πίν. 296). Λόγω τῆς ἀπουσίας ἐπιχώσης τὸ ἄστρο εἶχε εἰσχωρήσει βαθιά, τραυματίζοντας τὰ εὐαίσθητα πεσμένα ψαμμιτικὰ μέλη. Ἀπὸ τὴν ἀσβεστολιθικὴ ἀνωδομὴ τοῦ σηκοῦ σώζονται μόνο ὀρισμένοι τοιχοβάτες καὶ ὀρθοστάτες, καθὼς καὶ θραύσματα τοῦ μεγάλου κατωφλιοῦ τῆς θύρας, ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸν πρόναο στὸν σηκό (πίν. 30α). Στὴ θέση τους βρίσκονται ὀρισμένες ψαμμιτικὲς πλάκες ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς ράμπας ἀνόδου πρὸς τὴν κύρια ἀνατολικὴ εἴσοδο τοῦ ναοῦ. Βωμὸς δὲν ἔχει ἔλθει ἀκόμη στὸ φῶς. Ἡ περιοχὴ πάντως στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ, ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ βωμὸς, παρουσιάζει μεγάλης ἔκτασης καὶ βάθους διάβρωση ποὺ προκάλεσαν τὰ νερὰ τοῦ παραρρέοντος χειμάρρου.

Μταξὺ τῶν διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ποὺ κείτονταν μέσα στὸν σηκό, ἀποκαλύφθηκαν καὶ ὀρισμένα θραύσματα μαρμάρινων γλυπτῶν. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ κεφάλι γυναικείου ἀγάλματος φυσικοῦ μεγέθους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ θὰ μπορούσαν κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ ἀποδοθοῦν στὸ χρυσόλιθο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς Μεσσήνης, ποὺ εἶδε ὁ Πausanias στὸν ναὸ τῆς:

Ἄρ. εὐρ. 14482. Μέγ. ὕψ. 0.147, πλ. 0.114, πάχ. 0.066 μ. Μάρμαρο λεπτόκοκκο. Σώζεται τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου τῆς θεᾶς. Εἰκονίζεται ὄριμη μάλλον καὶ εὐτραφῆς γυναίκα μὲ ἰδεαλιστικά χαρακτηριστικά, ἀλλὰ μὲ χεῖλη ἐντόνως σαρκώδη, πηγούνι στρογγυλὸ μὲ τρυφερὸ διπλοσάγωνο καὶ μαλακὲς παρειές, στοιχεῖα ποὺ προσθέτουν φυσιογνωμικοὺς τόνους στὸ ἔργο. Παρὰ τὸ ἀποσπασματικὸ τῆς διατήρησης, ἀναγνωρίζεται τὸ χέρι ἱκανοῦ καλλιτέχνη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁵

Ἀσβεστολιθικὲς βάσεις μὲ ἐγκοπὲς γιὰ τὴν ἔνθεση ἐνεπίγραφων στηλῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ ἀξιόλογο περιεχόμενον ἀποκαλύφθηκαν τοποθετημένες κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2004. Μία ἀπὸ αὐτὲς ἀποτελεῖ προξενικὸ ψήφισμα γιὰ κάποιον Μεγαλοπολίτη:

Ἄρ. εὐρ. 14452. Ὑψ. μέγ. 0.40, πλ. μέγ. 0.144, πάχ. 0.132 μ. Ἄνω ἀριστερὸ τμήμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης μὲ κυματιοφόρο ἀπόληξη. Σώζει δεκατρεῖς στίχους ἐπιγραφῆς (πίν. 306):

- Θεός. Ἔ[δοξε τῶι δά]-
 μωι τῶ[ι Μεσσανίων].
 Σάτυρ[ον . . . ? . . . Μ]-
 εγαλοπ[ολίταν πρ]-
 5 ὄξενον [εἶμεν καί]
 εὐεργέ[ταν . . . ῥ . . .]
 ν αὐτόν [καὶ ἐκγόνο]-
 υς, εἶμε[ν δ' αὐτῶι ? . . . . κα]-
 θάπερ [τοῖς ἄλλοις]
 10 προξέν[οις . . . ῥ . . . δα]-
 μιοργ[οί . . . ? . . . Κ]-
 ρίθων Ἄ[. . . . ῥ . . . .]
 των Πε[. . . . ῥ . . . .]
 [-?-] vacat

Ὑψ. γραμμάτων 0.012 μ., διάστιχο 0.008 μ.

15. ΠΑΕ, ὁ.π. πίν. 16α.

Ὁ τύπος τῆς ψηλόλιγνης στήλης, ἡ στοιχηθὸν διάταξη τῶν γραμμάτων (μὲ μικρὰς ἀποκλίσεις), τὸ εἶδος τοῦ ψηφίσματος καὶ ἡ χρονολόγησή του παρουσιάζουν ἀντιστοιχίες μὲ τὸ προξενικὸ ψήφισμα ὑπὲρ τοῦ Ζακύνθιου Μένாலκου Ἀριστομένους (ἀρ. εὐρ. 116, IG V 1, 1425) τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὁ τιμώμενος Μεγαλοπολίτης Σάτυρος τοῦ δεῖνα δὲν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλες πηγές.

Πλάκες ἀπὸ τῆ θεμελίωση βάθρων γιὰ ἀναθήματα σώζονται ἐκατέρωθεν τῆς ράμπας στὴν εἴσοδο, καθὼς καὶ κατὰ μῆκος τῆς νότιας μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ὅπου καὶ ἀποκαλύφθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἐνεπίγραφων βάθρων, ποὺ ἔφεραν τιμητικὸς χάλκινους ἀνδριάντες αὐτοκρατόρων. Τὸ παλαιότερο μέχρι στιγμῆς εἶναι τὸ παρακάτω πύ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, ἔφερε ἀνδριάντα τοῦ Κλαυδίου.

Ἄρ. εὐρ. 14641, ἐνεπίγραφο βάθρο ὕψ. 0.65, πλ. 0.57, πάχ. 0.36 μ. (πίν. 31α):

Αὐτοκ[ρ]ά[τ]ορα
 Τιβέριον Κλαύδιον Καί[σα]-
 ρα Σεβαστόν, Γερμαν[ικόν],
 ἀρχιερέα μέγιστον, πατ[έρα]
 5 πατρίδος vacat Χαρίδαμος
 Κράτωνος vacat ἐκ τοῦ ἰδίο[υ]
 [- - - - -]
 [- - -] vacat

Ὑψ. γραμμάτων 0.03-0.032 μ. Ἀκολουθοῦσαν δύο ἀκόμη στίχοι ποὺ ἔχουν ἀποξεσθεῖ (rasura).

Ὁ τίτλος τοῦ pater patriae δόθηκε στὸν Κλαύδιο τὸ 42 μ.Χ. Ἡ ἀνάθεση ἐπομένως χρονολογεῖται μεταξὺ 42 καὶ 54 μ.Χ. Ὁ ἀναθέτης Χαρίδαμος, γιὸς τοῦ Κράτωνος, ἀνήκει σὲ ἐπιφανῆ μεσσηνιακὴ οἰκογένεια, πολλὰ μέλη τῆς ὁποίας μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἐπιγραφές. Ὁ πατέρας του Κράτων Ἀρχεδάμου διετέλεσε σὲ ὠριμῆ ἡλικίᾳ ἐπάνυμος ἱερέας τοῦ Διὸς Ἴθωμάτα τὸ ἔτος 11 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὸν κατάλογο ἀρ. εὐρ. 4200¹⁶, ἐνῶ ἐπτὰ χρόνια ἐνωρί-

16. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1992, 71-72. Τοῦ ἴδιου, Ἀρχαία Μεσσήνη (Ἀθήνα 1997) 146-147 (=SEG 49, 425).

τερα, γύρω στὸ 4 μ.Χ., κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ Γυμνασίου καὶ σὲ νεαρὴ ἡλικία, μεταξύ 20 καὶ 30 ἐτῶν, εἶχε γίνει Ὑπογυμνασίου. Τὸ ἴδιο ἔτος 4 μ.Χ.(;) ὁ Χαρίδαμος καταγράφεται μαζί με τὸν δίδυμο(;) ἀδελφὸ του Ἀρχέδαμο ἀνάμεσα στοὺς τριετίρες, τοὺς ἀπόφοιτους δηλαδὴ εἰκοσάχρονους ἐφήβους τῆς Ἀριστομαχίδος φυλῆς, μετὰ Γυμνασίου τὸν πατέρα τους Κράτωνα, κατὰ συμπλήρωση τῆς ἐπιγραφῆς εὐρ. 9829. Ὁ ἴδιος ὁ Χαρίδαμος σὲ ὠριμὴ ἡλικία, τὸ 30(;) μ.Χ., ἦταν Γυμνασίου, σύμφωνα με τὸν κατάλογο ἀρ. εὐρ. 2494, ἐνῶ ὁ γιὸς του Κράτων ἐμφανίζεται πρῶτος στὴ λίστα τῶν εἰκοσάχρονων ἀποφοίτων τῆς Ἀριστομαχίδος φυλῆς τὴν ἴδια ἀκριβῶς χρονιά¹⁷. Σὲ προχωρημένη ἡλικία, 60 περίπου ἐτῶν, ἀναθέτει μετὰ δικὰ του ἕξοδα τὸν ἀνδριάντα τοῦ αὐτοκράτορα Κλαύδιου στὴν ἀγορὰ, κοντὰ στὸν ναὸ τῆς θεᾶς Μεσσήνης. Ἐνδέχεται νὰ κατεῖχε τότε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἱερέα τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα. Ὁ Χαρίδαμος, τοῦ ὁποῦ ἡ κόρη Δαμαρχίς (σύζυγος τοῦ Ἀριστίωνος Θάλωνος) τιμᾶται στὴν ἐπιγραφή τοῦ 1ου αἰ π.Χ., ἀρ. εὐρ. 12717, ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο, ἦταν πιθανῶς προπάππος τοῦ Χαρίδαμου Κράτωνος¹⁸.

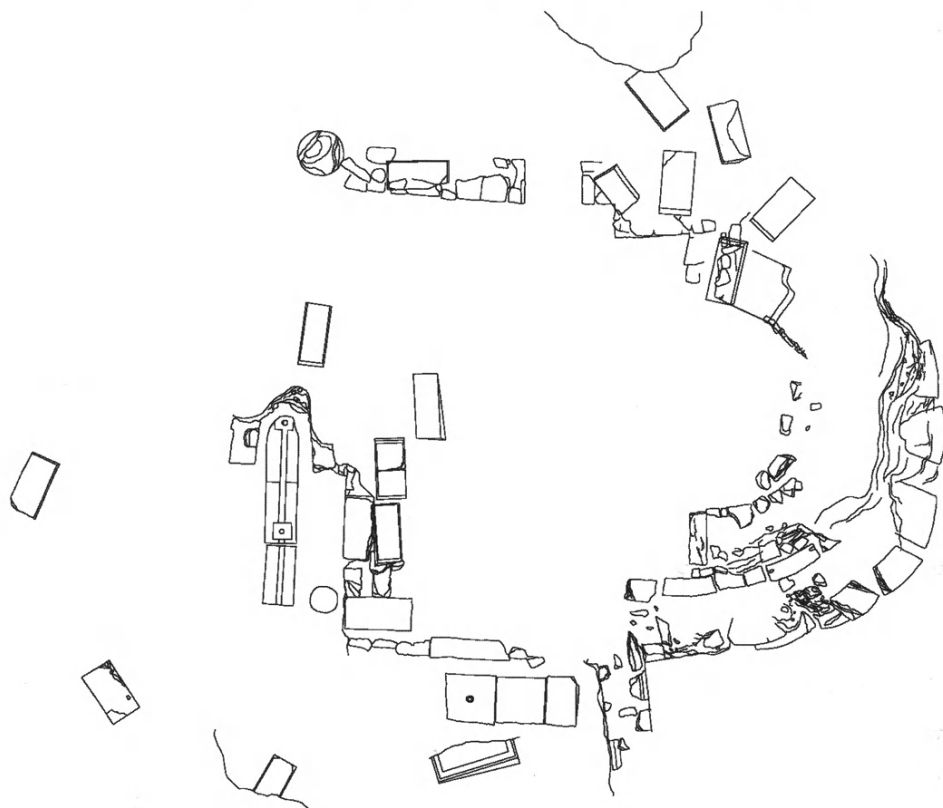
Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ἀκόμη ὅτι ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ἀνασκαπτόμενο δωρικὸ ναὸ τῆς Μεσσήνης καὶ βόρεια ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, στὸν ἀγρὸ τοῦ Ἡλίας Νικολόπουλου, ὑπάρχουν τὰ λείψανα καὶ δεύτερου ναοῦ, πιθανῶς τοῦ Δία Σωτήρα, ὁ ὁποῖος μετατράπηκε σὲ Βασιλικὴ στοὺς πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους. Ὅπως σημειώσαμε ἤδη σὲ προγενέστερες ἐκθέσεις μας, ἀνάμεσα στὰ *spolia* τῆς Βασιλικῆς αὐτῆς περιλαμβάνονται καὶ πολλὲς λιθόπλινθοι ἀπὸ τὸ μνημεῖο τῶν Μιθριδατικῶν πολέμων, παρόμοιες μετὰ αὐτὲς ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸν ναὸ τῆς Μεσσήνης¹⁹ (εἰκ. 3).

Ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸν δωρικὸ ναὸ τῆς ἀγορᾶς σώζονται πενιχρὰ λείψανα ἀπὸ τὴ θεμελίωση ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖο ἔφερε στὸ ἐσωτερικὸ

17. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1992, 72-73· Τοῦ ἴδιου, Roman Messene, The Gymnasium, στὸ Ο. Salomies (ἐκδ.), *The Greek East in the Roman Context*, Πρακτικά Συμποσίου, ποὺ ὀργάνωσε τὸ Φινλανδικὸ Ἰνστιτούτο στὴν Ἀθήνα τὸν Μάιο τοῦ 1999, τόμ. 7 (Helsinki 2001) 121.

18. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2002, 52.

19. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1998, 97-10, εἰκ. 2 καὶ 3, πίν. 406-416· τοῦ ἴδιου, ΠΑΕ 2004, 48-49, εἰκ. 6, πίν. 20α.

Εἰκ. 3. Λιθόπλινθοι διάσπαρτες ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Σύλλα.

του σειρὲς πεσσῶν. Εἶχε δηλαδὴ τὴ μορφή ὑπόστυλης αἵθουσας μὲ εὐρὺ προ-
στῶο στὴ νότια πρόσοψή του, τὴν στραμμένη πρὸς τὸν ναὸ τῆς Μεσσήνης
(πίν. 316). Ἐνδέχεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ Βουλευῖον, ποῦ ἀναφέρεται στὴ μα-
κροσκελὴ ἐπιγραφή τοῦ βάθρου τῶν ἰπέων μὲ τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις γιὰ
τὶς συνοριακὲς διαφορὲς μεταξὺ Μεσσηνίων καὶ Μεγαλοπολιτῶν²⁰. Στὴ γνωστὴ
ἐπιγραφή τῶν ἐπισκευῶν, SEG 23, 205. 207, στ. 19, ἀναφέρεται τὸ παραπάνω
Βουλευῖον τῆς ἀγορᾶς, καθὼς καὶ ἡ ποτ' αὐτῶι στοά, γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῶν
ὁποίων ὑποσχέθηκε νὰ καταβάλλει τὴ δαπάνη ὁ Νικῆρατος Θέωνος.

20. ΠΑΕ 2004, 43-46, εἰκ. 5.

Κατὰ μῆκος τῆς πρόσοψης αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομήματος ἦταν ἀνιδρυμένες οἱ στήλες μὲ τὰ ψηφίσματα ὑπὲρ Μεσσήνιων δικαστῶν ἐκ μέρους τῶν Σμυρναίων καὶ τῶν Δημητρίων, γεγονός πού ἐνισχύει τὴν ταύτισή του μὲ τὸ *Βουλευῖον*, ἓνα οἰκοδόμημα πολιτικοῦ χαρακτήρα. Ἡ μορφή του, αὐτὴ τῆς ὑπόστυλης αἴθουσας μὲ εὐρυμέτωπο προστώο, εἶναι ἀπόλυτα ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνην τοῦ Βουλευτηρίου τῆς Μεγαλόπολης²¹.

Ἐνα ἀκόμη οἰκοδόμημα ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δυτικὸ κρηπίδωμα τοῦ δωρικοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης. Ἡ ἐπίχωση πού τὸ καλύπτει εἶναι πολὺ μικροῦ πάχους, γι' αὐτὸ καὶ μεγάλο μέρος του ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ἄρση καὶ τὸ λιθολόγημα στὰ νεώτερα χρόνια. Ἔχει τριμερῆ ἐσωτερικὴ διάταξη καὶ φέρει δωρικὸ προστώο (μὲ βαρὺ λίθινο θριγκὸ) πού καταλαμβάνει ὀλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πρόσοψής του (πίν. 32α). Οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ λείπουν πρὸς τὸ παρόν.

Τὸ φρέαρ μὲ τὰ ὀστὰ νηπίων

Προχώρησε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν ὀστῶν τῶν νηπίων πού ἤλθαν πέρυσι στὸ φῶς στὴν ἐπίχωση τοῦ ἐλλειψοειδοῦς φρέατος, εὐρισκόμενου ΒΔ τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης καὶ δίπλα στὴ ΝΔ γωνία τοῦ *Βουλευίου*. Προκαταρκτικὴ μελέτη τῶν ὀστῶν ἔδειξε ὅτι ἀνήκουν σὲ 290 περίπου νήπια πού εἶχαν γεννηθεῖ νεκρὰ ἢ πεθάνει στὴ γέννα. Εἶχαν ἐνταφιαστῆι σὲ χύτρες καὶ ὀξυπύθμενους ἀμοφορεῖς καὶ τοποθετηθεῖ σὲ νεκροταφεῖο, χωριστὰ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἐνήλικα καὶ ἀνήλικα νεκρὰ μέλη τῆς μεσσηνιακῆς κοινότητας, διότι δὲν εἶχαν προλάβει νὰ ἐνταχθοῦν σὲ αὐτὴν καὶ νὰ θεωρηθοῦν ἰσότιμα μέλη της. Ἀνάλογη μεταχείριση ἔχουν τὰ ἀβάπτιστα νήπια στὴ χριστιανικὴ θρησκεία, τὰ ὅποια ἐνταφιάζονται συνήθως σὲ εἰδικούς ἀπόμερους χώρους καὶ ὄχι στὰ ὀργανωμένα νεκροταφεῖα τῶν βαπτισμένων παιδιῶν καὶ τῶν ἐνήλικων ἀτόμων. Ἡ ἀπόθεση τῶν ὀστῶν τους πάντως στὸ ἐλλειψοειδὲς φρέαρ τῆς ἀγορᾶς, δίπλα στὸν ναὸ τῆς θεᾶς Μεσσήνης, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀνάλογου

21. H. LAUTER - TH. SPYROPOULOS, *Megalopolis 3*, Vorbericht 1996-1997, AA 1998, 426-438.

εὐρήματος ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ, εἶναι πράξις ὑστερογενῆς καὶ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ἀνακομιδὴ τελετουργικοῦ χαρακτήρα.

Ἱερὸ ἥρωος καὶ Γυμνάσιο

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἥρωος, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Πρότυλο τοῦ Γυμνασίου, ἔφερε στὸ φῶς μεγαλύτερο τμήμα τοῦ συγκροτήματος τῶν ἐργαστηρίων, ποὺ φαίνεται ὅτι σχετιζόταν μὲ μεταλλευτικές δραστηριότητες καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐπεξεργασία σιδήρου.

Στὸ Γυμνάσιο συνεχίστηκαν κυρίως οἱ ἐργασίες ἀναστήλωσης τῶν στοῶν. Μικρῆς ἔκτασης ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε στὸν χῶρο τῆς Παλαιστρας καὶ εἰδικότερα στὸ πεσμένο νότιο ἀνάλημμά της μὲ στόχο τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν λιθοπλίνθων του καὶ τὴν ἀποκατάστασή του (πίν. 326).

Ἄρ. εὐρ. 14610. Ἡ κατὰ χώραν εὐρισκόμενη παραστάδα τῆς εὐρύχωρης εἰσόδου, ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Παλαιστρας, σώζει τὸ κατώτατο τμήμα ἐφηβικοῦ καταλόγου σὲ δύο στῆλες. Τὸ πάνω μέρος της μὲ τὸ ἐπίκρανο λείπει, στὸ κάτω μέρος τῶν στενῶν πλευρῶν της ἔχουν ἀφεθεῖ ἀγκῶνες.

Ἰψ. σωζ. 2.12 μ., πλ. 0.45 μ., πάχ. 0.24 μ.. Ἰψ. γραμμάτων 0.0060-0.009 μ. Ἡ λέξις Ὑπηρέτης μὲ μεγαλύτερα γράμματα 0.012-0.02 μ. (πίν. 33α):

Column A	Column B
-----	-----
Ρωμαῖοι καὶ Ξένοι	Ὑπηρέτης
A[?·?]τηνος [. . 6· 5 .]σος	Ὅρφεὺς
Λ. Ἀντώνιος Μάρκελλος	vacat
[- - - - -]	
5 Κλ. Καλπούρνιος Μάχερ	
[. .]κυ[- - - - -]νος	
[- - -]ατος Ἀφροδίσιος	
[- - -]ος Εὐκαρπος	
[- - -]ος Κλύδωνος	
vacat	

Ἡ παρουσία τῆς φυλῆς «Ρωμαίων καὶ Ξένων», ποὺ ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὶς πέντε παλαιῆς μεσσηνιακῆς φυλῆς γύρω στὸ 90 μ.Χ., καθὼς ἐπίσης καὶ τοῦ ὑπηρέτη Ὀρφέα, ποὺ ἀπαντᾷ σὲ δύο ἀκόμη ἐφηβικούς καταλόγους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος (ἀρ. εὐρ. 10905) χρονολογεῖται μὲ ἀκρίβεια τὸ 70 μ.Χ., συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς χρονολόγησής τοῦ νέου καταλόγου μεταξὺ 70 καὶ 90 μ.Χ. Γιὰ τὸ cognomen Μάχερ τοῦ Κλ. Καλπούρνιου στὸν στίχο 5 ἰσχύουν τὰ παραπάνω σχόλιά μας. Ἐφηβος μὲ τὸ ὄνομα Σέξτος Καλπούρνιος ἀπαντᾷ στὸν κατάλογο ἀρ. εὐρ. 4200 (SEG 49, 425). Ἐνας δεύτερος ὁμώνυμος Σέξτος Καλπούρνιος (ὄχι Καλπούρνιος) ἀπαντᾷ στὸν ἐφηβικὸν κατάλογο ἀρ. εὐρ. 2494.

Μὲ ἀφορμὴ τὸν φορέα (παραστάδα) τοῦ καταλόγου, ἔχω νὰ παρατηρήσω τὰ ἑξῆς: Οἱ ἐπιγραφὲς τῶν ἐφηβικῶν καταλόγων δὲν εἶναι γραμμένες πάνω σὲ ὁμοιόμορφες στῆλες *ad hoc* κατασκευασμένες, ὅπως θὰ ἀνέμενε κανεὶς, ἀλλὰ σὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ Γυμνασίου, ἐνσωματωμένα στὸ οἰκοδόμημα, κατὰ κύριο λόγο πάνω σὲ παραστάδες θυρῶν ἢ σὲ κίονες τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου. Ἡ ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια τῶν δωρικῶν κίωνων ἐξομαλύνεται κατὰ κανόνα ἐλαφρῶς μὲ ἀπολάξευση τῶν ραβδώσεων καὶ παίρνει τὴ μορφή μιᾶς στῆλης μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη, τὸ περίγραμμα τῆς ὁποίας δηλώνεται γραμμικά. Οἱ περισσότερες ἐπιγραφὲς μὲ καταλόγους ἐφήβων εἶναι χαραγμένες στὸ ἄνω μέρος ὑψηλῶν παραστάδων καὶ κίωνων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθίσταται σχεδὸν ἀδύνατη ἡ ἀνάγνωσή τους, ἀκόμη καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἦταν χρωματισμένες, μολονότι ὁ χρωματισμὸς πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ.

Ἡ πρακτικὴ αὕτη δείχνει ὅτι ἡ ἀναγραφή τῶν ἐφηβικῶν καταλόγων δὲν ἦταν ὀργανωμένη, συστηματικὴ καὶ ἐλεγχόμενη ἀπὸ τὴ μεσσηνιακὴ πολιτεία, οὔτε καὶ εἶχε στόχο τὴ «δημοσίευση» πράξεων τῆς πολιτείας καὶ ἐγγράφων γιὰ ἐνημέρωση τῶν πολιτῶν. Διακρίνει κανεὶς μιὰ τάση ματαιόδοξης ἀνταγωνιστικῆς ἐπίδειξης, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴ νοοτροπία τῆς ἐγχώριας μεσσηνιακῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας τῶν εὐπορῶν οἰκογενειῶν τῆς Ρωμαιοκρατίας, ἐκπροσωπούμενων στὴν προκείμενη περίπτωσι ἀπὸ τοὺς αἰρετοὺς Γυμνασίάρχους καὶ Ὑπογυμνασίάρχους. Οἱ ἀξιωματοῦχοι αὐτοὶ ἐπιθυμοῦσαν διακαῶς νὰ ἐξάρουν καὶ νὰ διαιωνίσουν στὴν πέτρα τὴν εὐδόκιμη θητεία τους, καὶ νὰ προβάλλουν τοὺς «τριετείρες» γιούς τους, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται πρῶτα στοὺς καταλόγους, ἀμέσως μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Γυμνασίαρχου πατέρα τους. Οἱ «τριετείρες» τῆς εὐπορῆς τάξης, ἀμέσως

μετὰ τὴν ἀποφοίτησή τους, σὲ ἡλικία 21-22 μόλις ἐτῶν, μποροῦσαν νὰ ἀναλάβουν καθήκοντα Ὑπογυμνασίου ἀρχοῦ.

Οἱ Γυμνασάρχοι ἐμφανίζονται συχνὰ ὡς χορηγοὶ καὶ εὐεργέτες τῆς πόλης, ἀναλαμβάνοντας ἐξ ἰδίων τὶς δαπάνες γιὰ τὴν κατασκευὴ ἢ τὴν ἐπισκευὴ κτιρίων, καθὼς καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ ἀνάθεση τιμητικῶν ἀνδριάντων αὐτοκρατόρων, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία ἐπιγραφικῶν κειμένων. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν ἡ κατασκευὴ τοῦ Προπύλου τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ τὸν Γυμνασάρχο Χαρτέλη Φίλωνος καὶ ἡ ἐπισκευὴ του τὸ 42 μ.Χ. ἀπὸ τὸν Γυμνασάρχο Διονύσιο Δημητρίου²², καθὼς καὶ ἡ ἐπισκευὴ τῶν κεντρικῶν κερκίδων τοῦ Σταδίου ἀπὸ τὸν Θιώτα Φιλίνου²³.

Ἡ παρακάτω ἐπιγραφή, ποῦ ἦλθε στὸ φῶς πίσω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου, ἐπιβεβαιώνει τὰ παραπάνω:

Ἄρ. εὐρ. 12943. Ἀσβεστολιθική ὀρθογώνια πλάκα σπασμένη κάτω καὶ δεξιά. Ὑψ. μέγ. 0.405, πλ. μέγ. 0.61, πάχ. 0.115 μ. Φέρει δύο μεγάλους τὸρμους στὴν ἄνω στενὴ πλευρὰ γιὰ τὴ στερέωση πιθανῶς ἀετωματικῆς στέψης. Μικρότερος τὸρμος στὸ μέσο τῆς κάτω πλευρᾶς. Ἡ πρόσθια λειασμένη ἐπιφάνεια φέρει τὴν ἐπιγραφή (εἰκ. 4, πίν. 336):

Σωσικράτης
Σωκράτεος
3 γυμνασιάρχῆσ[ας]
τὸν οἶκον
[καὶ] τὸ θέατρον
[ἐπεσκεύ]α[σεν].

Ὑψος γραμμάτων 0.031-0.025 μ. Διάστιχο 0.029-0.013 μ.

Χάραξη ἐπιμελημένη σχεδὸν στοιχηδόν. Ὁ χαρακτήρ μετὰ τὰ ἀραιὰ καὶ

22. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ Διονυσίου Δημητρίου, ποῦ εἶχε συγγενικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ Νικήρατου Θέωνος καὶ κατ' ἐπέκταση καὶ μὲ αὐτὴ τῶν Σαιθιδῶν, βλ. ΠΑΕ 2001, 90-92.

23. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1999, 91· πρβ. SEG 51, 489.

Εἰκ. 4. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ γυμνασιάρχου Σωσικράτη.

ἐλαφρῶς καλλιγραφικὰ γράμματα, τὰ ἰσομεγέθη περίπου κενὰ ἐκατέρωθεν κάθε στίχου καὶ τὸ μεγάλο σχετικά διάστιχο καταλήγει σὲ μὴν εὐχάριστη ὀπτικά συμμετρία. Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων παραπέμπει στὴν πρῶμη ἑλληνιστικὴ περίοδο, μολονότι ἐνδέχεται νὰ πρόκειται γιὰ μιὰ συνειδητὰ κλασικίζουσα γραφὴ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου, ὅπως παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλες ἐπιγραφές. Ὁ Γυμνασιάρχος Σωσικράτης, γιὸς τοῦ Σωκράτη, ταυτίζεται πιθανῶς μὲ τὸν ἔφηβο Σωσικράτη πὺ χάραξε τὸ ὄνομά του στὴν ἐρμαϊκὴ στήλη, ἀρ. εὐρ. 10928 ἀπὸ τὸ Στάδιο²⁴. Ἐφηβος τῆς Κρεσφοντίδος φυλῆς μὲ τὸ ὄνομα Σωσικράτης, γιὸς τοῦ Σωσικράτη, περιλαμβάνεται σὲ κατάλογο τοῦ 11 μ.Χ.²⁵. Ἱερέας τοῦ Δία Ἰθωμάτα μὲ τὸ ὄνομα Σωσικράτης ἀναγράφεται σὲ ἐφηβικὸ κατάλογο τοῦ 24 μ.Χ.

Ἀνάλογες ἐπιδεικτικὲς ἀνταγωνιστικὲς τάσεις μὲ αὐτὲς τῶν Γυμνασιάρχων ἐκφράζουν τὰ ποικιλόμορφα ἐπιβλητικὰ οἰκογενειακὰ «ἡρῶα», τὰ κτισμένα σὲ σειρά πίσω ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου, κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ, πὺ ὀδηγοῦσε στὴν Παλαίστρα (πίν. 34α). Τὸ καθένα ἔχει τὴν ἰδιαίτερη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή του καὶ περιλαμβάνει διαφοροτικὸ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἀριθμὸ ταφικῶν θηκῶν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό του (ἑπτὰ, τέσσερες, ἕξι, ὀκτώ,

24. ΠΑΕ 2000, 94-95· SEG 51, 471.

25. ΠΑΕ 1992, 71-72· SEG 49, 425.

δέκα). Ὁ προκαθορισμένος καὶ διαφορετικὸς γιὰ κάθε μνημεῖο ἀριθμὸς τάφων ὀπωσδήποτε προβληματίζει. Μόνο τὸν ἀριθμὸ τῶν νεκρῶν μιᾶς μάχης μποροῦσε νὰ γνωρίζει ἐκ τῶν προτέρων μιὰ οἰκογένεια (ἢ ἡ πολιτεία), ὥστε νὰ καθορίσει τὴ χωρητικότητα τῶν ταφικῶν κτισμάτων της. Τὰ ταφικὰ μνημεῖα τοῦ Γυμνασίου τῆς Μεσσήνης, πάντως, δὲν φαίνεται νὰ προορίζονταν μόνο γιὰ τοὺς νεκροὺς μαχῶν. Τὸ μέγεθος τοῦ κάθε μνημείου καὶ ἀντίστοιχα ὁ ἀριθμὸς τῶν κιβωτιόσχημων θηκῶν στὸ δάπεδό του ἦταν πιθανῶς ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τῆς οἰκογένειας καὶ τὴν οἰκονομικὴ της ἐπιφάνεια.

Τὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ3 μὲ τὸν περίβολό του, πῆς ὀκτῶ θῆκες στὸ δάπεδο καὶ τὴν πανύψηλη κωνικὴ στέγη του δέσποζε ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα γύρω του καὶ ἐντυπωσίαζε. Δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ ὄνομα τῆς οἰκογένειας ποὺ τὸ κατασκεύασε στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια (τέλος 3ου αἰ. π.Χ.) γιὰ ὀκτῶ ἀρχικὰ μέλη της. Τὰ ὀνόματα τῶν πρώτων ὀκτῶ «ἀφηρωισμένων» νεκρῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ποὺ ἐνταφιάστηκαν ἐκεῖ σὲ διάστημα ἀρκετῶν γενεῶν, εἶναι ἀναγραμμένα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μνημείου χωρὶς πατρώνυμο, δυστυχῶς²⁶. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὥστόσο τοῦ Αὐγούστου καὶ ἐξῆς ἐνταφιάζονταν ἐκεῖ μέλη ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἀριστομένη Διονυσίου καὶ τῶν ἀπογόνων του, μὲ πιὸ γνωστὸ τὸν γιό του Διονύσιο Ἀριστομένους, καθὼς καὶ τῆς οἰκογένειας τοῦ Θέωνος Νικηράτου, μὲ ἐπίλεκτο μέλος της τὸν γιό του Νικήρατον (Θέωνος) (πίν. 346). Οἱ δύο αὐτὲς οἰκογένειες ἀνῆκαν πιθανότατα στὸ ἴδιο γένος, κοινῶς σοί, καὶ ἦταν μέλη τῆς ἴδιας φυλῆς²⁷. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Νικήρατου φαίνεται ὅτι εἶχε συγγενικοὺς δεσμοὺς καὶ μὲ τοὺς πανίσχυρους Σαιθίδες²⁸.

Ἡ προέλευση τοῦ γνωστοῦ ἀναγλύφου τοῦ Λούβρου (ΜΑ 858) ἀπὸ τὸ Στάδιο τῆς Μεσσήνης, οἱ διαστάσεις του, ἡ καμπυλότητά του ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ διάμετρο κύκλου 4.50-5 μέτρων, ἡ λειτουργία του ὡς πλίνθου ἀνάγλυφης

26. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1997, 102-105, εἰκ. 9, πίν. 57-59.

27. ΠΑΕ 1997, ὁ.π.: τοῦ ἴδιου, ΠΑΕ 1998, 115-119, πίν. 59· ΠΑΕ 1999, 93-97· ΠΑΕ 2000, 97-98, εἰκ. 6-7· 2001, 90-92.

28. CHR. HAVICHT, Kleine Beiträge zur altgriechischen Personenkunde, REA 100 (1998) 491-494.

ζωφόρου μὲ περισσότερες σκηνές βασιλικοῦ κυνηγιοῦ (πίν. 35α), ὄχι μόνο λιονταριοῦ, ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι προέρχεται ἀπὸ ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Σταδίου, παρόμοιο μὲ τὸ Κ3.

Πέρα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπόδοσης τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Λούβρου σὲ συγκεκριμένο ταφικὸ μνημεῖο, ἰδιαίτερη σημασία ἔχει τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Μεσσήνης φυλάσσεται θραῦσμα ἀναγλύφου, ποὺ ἀνήκει χωρὶς ἀμφιβολία σὲ μιὰ δεύτερη πλίνθο τῆς ἴδιας ζωφόρου (356-γ):

Ἄρ. εὐρ. 501. Θραῦσμα μαρμάρινου ἀναγλύφου, σπασμένο πάνω καὶ δεξιά. Σώζει πέρασ στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅπου ἴχνη ἀναθύρωσης γιὰ ἐπαφὴ μὲ παρακείμενη ἀνάγλυφη πλάκα. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια ἀναθύρωση. Ὑψ. μέγ. 0.225 μ., μῆκ. μέγ. 0.48 μ., πάχ. μέγ. 0.17 μ. Φέρει κατὰ μῆκος τῆς κάτω πλευρᾶς ἕξεργο κανόνα, ὕψους 0.10 μ., ποὺ δημιουργεῖ τὸ ἔδαφος, πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ἡ ἀνάγλυφη παράσταση. Σώζεται ὁ κορμὸς ἐλαφιοῦ ἢ ἀντιλόπης (λείπει τὸ πρόσθιο μέρος), πεσμένου ἡμιθανοῦς στὸ ἔδαφος μὲ ἀναδιπλωμένα τὰ πόδια, ποὺ ἔχει προφανῶς χτυπηθεῖ ἀπὸ κυνηγούς καὶ δεχθεῖ τὴν ἐπίθεση κυνηγόσκυλων. Στὸ ἄκρο ἀριστερὰ σώζεται τὸ πίσω δεξιὸ πόδι μικρόσωμου ζώου, ἴσως σκύλου, τὸ περίγραμμα τῆς κοιλιάς(;) τοῦ ὁποίου διαγράφεται στὸν κάμπο τοῦ ἀναγλύφου. Ἡ τεχνοτροπία τοῦ ἀναγλύφου καὶ τὸ βάθος του, τὰ περιγράμματα τοῦ τραυματισμένου ζώου καὶ ἡ μορφή τῶν ὀπλῶν του, τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἕξεργου κανόνα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προέλευση ἀπὸ τὴ Μεσσήνη, καθιστοῦν βέβαιη τὴ σύνδεσή του μὲ τὴν ἀνάγλυφη κυρτὴ πλάκα τοῦ Λούβρου καὶ τὴν ἀπόδοσή τους στὴν ἴδια ζωφόρο, ποὺ ἔφερε παραστάσεις κυνηγιοῦ λιονταριοῦ, ἐλαφιοῦ καὶ ἄλλων πιθανότατα ἄγριων ζώων, ὅπως ἀρκούδας καὶ κάπρου. Ἡ ζωφόρος πρέπει νὰ ἀνῆκε σὲ κυκλικὸ ταφικὸ μνημεῖο ἢ θόλο, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐντοπισθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Γυμνασίου²⁹.

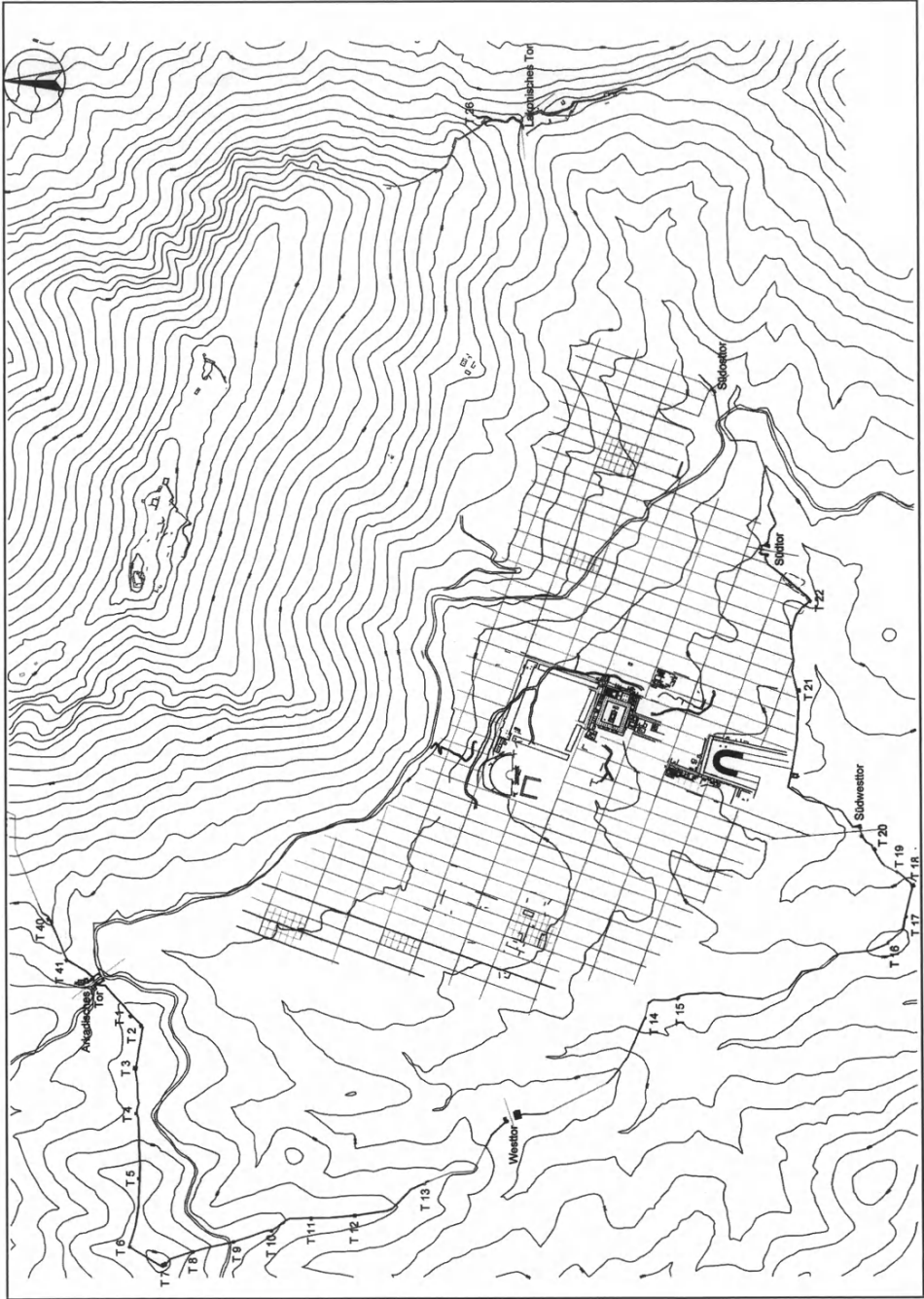
29. P. THEMELIS, *Ancient Messene, Recent Discoveries (Sculpture)*, στὸ M. STAMATOPOULOU - M. XAGORARI (ἐκδ.), *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece* (Oxford 2002) 229-243.

Οἱ ὀχυρώσεις

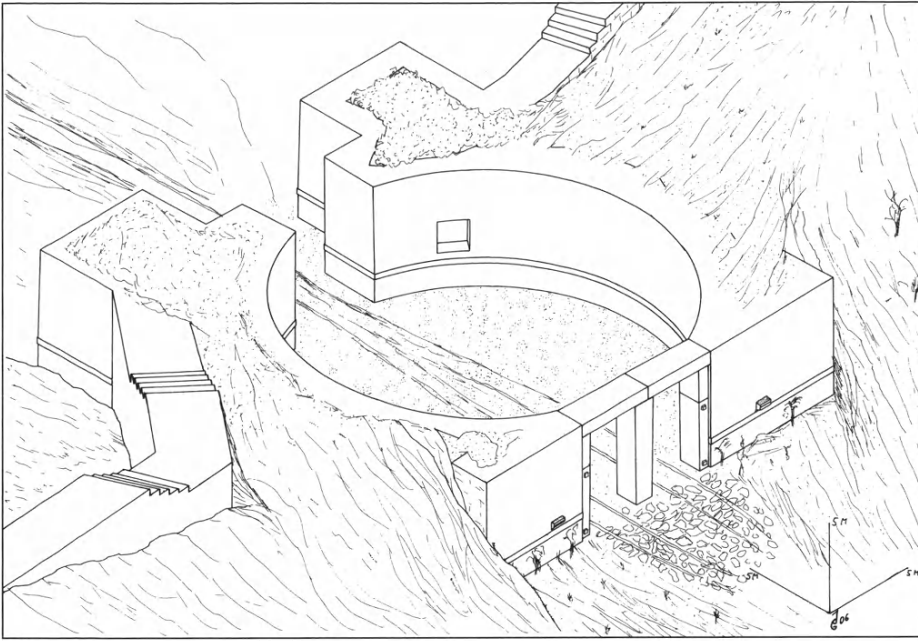
Ἄρχισε φέτος ἓνα νέο πρόγραμμα συστηματικῆς ἔρευνας καὶ ἀποτύπωσης τῶν ὀχυρώσεων τῆς Μεσσήνης σὲ συνεργασία μὲ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀπὸ τὸ Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 5). Στὴν ὁμάδα μετέχουν οἱ ἐπιβλέποντες καθηγητὲς Frederike Fless καὶ Wolfram Hoepfner, καθὼς καὶ οἱ ἐργαζόμενοι στὸ πεδίο ἐρευνητὲς, ὁ Δρ Jean-Claude Bessac (CNRS Lattes), ὁ Jürgen Giese (TU Berlin), ἡ Δρ. Silke Müth-Herda, καὶ ἡ Ute Schertheim, βοηθούμενοι ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς καὶ τὶς φοιτήτριες Martin Baumgartner, Sandra Feix, Claudia Weberruss, Moritz Tachner, Hailo Türk, Elettra Griesi, Noëmi Welter καὶ Ghislain Vincent. Ἡ πορεία τοῦ τείχους στὰ κατεστραμμένα τμήματα χαρτογραφήθηκε μὲ χρῆση GPS, κυρίως στὴ δυτικὴ καὶ νότια πλευρὰ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ὅπου καὶ ἐντοπίστηκαν ὀρισμένοι νέοι πύργοι. Στὴ ΝΑ πλευρὰ ἀποκαλύφθηκε, μετὰ ἀπὸ καθαρισμούς, μιὰ κατασκευὴ μὲ σειρὰ ἀνοιγμάτων, πού χρῆζει ἐπιμελέστερης ἔρευνας.

Ἐντοπίστηκαν ὀκτὼ λατομικὲς θέσεις (οἱ τέσσερις ἄγνωστες ὡς σήμερα) ἐξόρυξης ἀσβεστολίθου στὴ νότια πλαγιά τῆς Ἰθώμης καὶ τὴν κορυφή. Μὲ βάση τὰ ἴχνη πάνω στοὺς ὀγκόλιθους τῶν τειχῶν, καθὼς καὶ στὶς θέσεις λατόμευσης ἀναγνωρίστηκε τὸ εἶδος τῶν ἐργαλείων πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ λατόμοι (τέσσερα βασικὰ γιὰ τὴν ἐξόρυξη καὶ ὀκτὼ γιὰ τὸ κόψιμο καὶ τὴν ἐπεξεργασία). Στὴν περιοχὴ τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης ἔγινε προσπάθεια ἐκτίμησης τοῦ κόστους τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ χρόνου (διάρκειας) κατασκευῆς ἑνὸς πύργου καὶ ἑνὸς τμήματος τῆς ὀχύρωσης μεταξύ δύο πύργων.

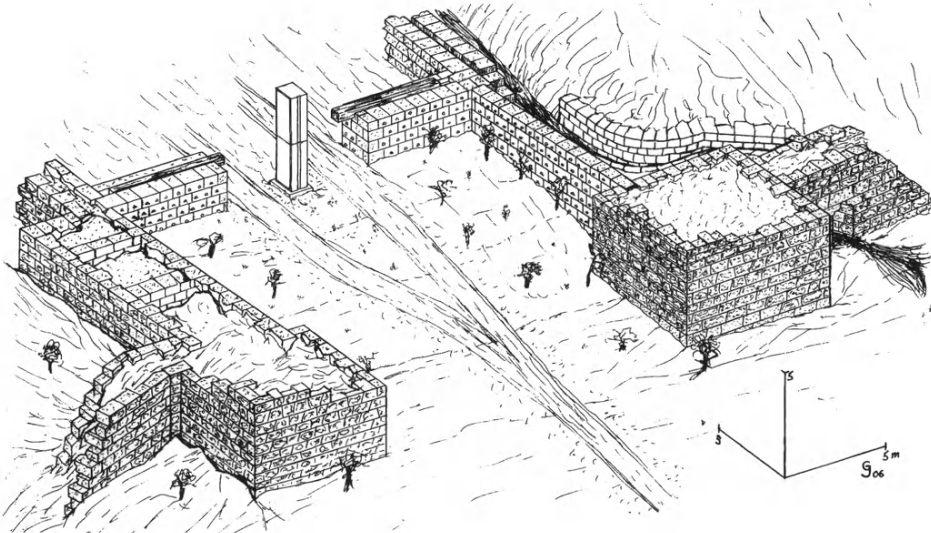
Νέες μετρήσεις καὶ σχέδια τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης κρίθηκαν ἀναγκαῖα (εἰκ. 6). Ἡ διάμετρος τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τῆς εἶναι 19.40 μ., ἐνῶ τὸ ἄνοιγμα τῆς ἐξωτερικῆς νότιας εἰσόδου 5.23 μ. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου πρὸς τὴν πόλη εἶναι 3.10 μ. καὶ χωρίζεται σὲ δύο τμήματα ἀπὸ τὸν κεντρικό, πεσμένο σήμερα, μονολιθικὸ πεσσό. Οἱ τοῖχοι τῶν δύο πύργων τῆς ἐξωτερικῆς εἰσόδου κλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα μὲ ἀποτέλεσμα τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰσόδου νὰ εἶναι στενότερο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ διπλὴ εἴσοδο πρὸς τὴν πόλη. Δὲν βρέθηκαν στοιχεῖα γιὰ τὴν παρουσία θύρας πού ἔκλεινε τὴν ἐξωτερικὴ εἴσοδο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διπλὴ εἴσοδο, ὅπου δὲν βεβαιώθηκε ξύλινη πόρτα (εἰκ. 6).

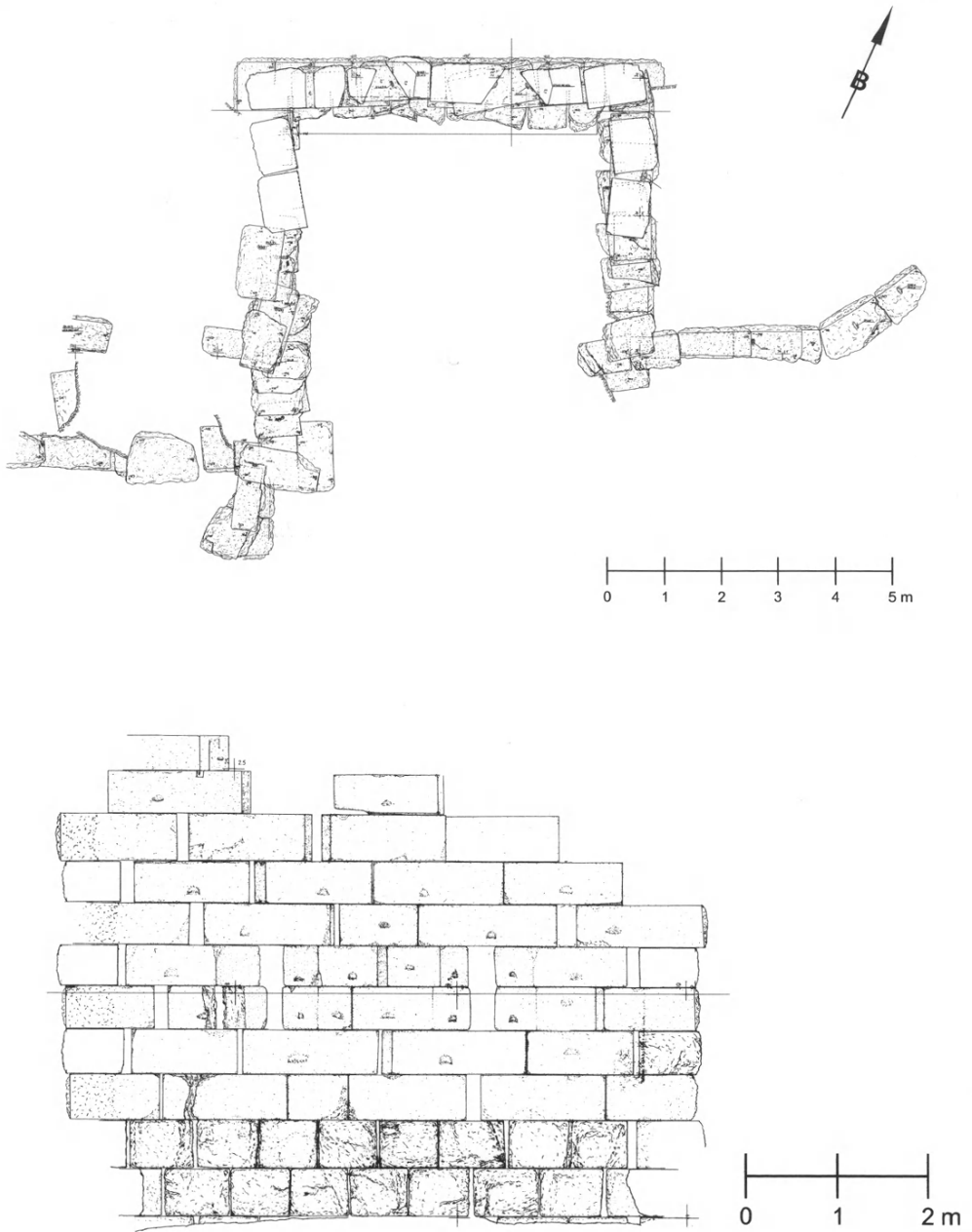
Εἰκ. 5. Τοπογραφικὸ τῆς πόλης μετὰ τὶς ὀχυρώσεις καὶ τὸν κάναβο τῶν ὁδῶν.

Εἰκ. 6. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης (J. Giese).

Εἰκ. 7. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τῆς Νότιας Πύλης (J. Giese).

Εἰχ. 8. α. Κάτοψη τοῦ Πύργου 18. β. Ὀψη βόρειας πλευρᾶς.

Σὲ ἀπόσταση 520 μ. ἀνατολικά τοῦ Σταδίου ἦταν ἐμφανὴ τὰ κατάλοιπα ὀγκώδους κατασκευῆς. Ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τὴν ἄγρια βλάστηση καὶ ἡ ἀποχωμάτωση σὲ συνδυασμὸ μὲ δοκιμαστικὰς τομὰς ἔφεραν στὸ φῶς μνημειώδη πύλη σὲ σχῆμα Π μὲ τὶς κεραῖες τῆς στραμμένες πρὸς τὰ νότια (εἰκ. 7). Στὰ πέρατα τῶν κεραϊῶν βρίσκονται δύο τετράγωνοι πύργοι. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου χωρίζεται σὲ δύο τμήματα, πλάτους 3 μ. τὸ καθένα, ἀπὸ ἕνα καλὰ δουλεμένο μεσαῖο πεσσό, ποῦ σώζεται σὲ ὕψος 2.20 μ. Κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πύλης ὑπῆρχε χεῖμαρρος, τὰ νερὰ τοῦ ὁποίου, μέσω χτιστοῦ ἀγωγοῦ μὲ ἐνισχυμένες παρειὰς περνοῦσαν ἀπὸ ἄνοιγμα κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ κατέληγαν ἔξω (εἰκ. 7).

Ὁ διώροφος πύργος 18, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν στερεωμένο πύργο 17 στὴν περιοχὴ τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης, ἔγινε ἀντικείμενο λεπτομερῶν ἀποτυπώσεων λόγω τῆς ἐτοιμοροπίας του (πίν. 36). Τὰ πεσμένα στὸ ἔδαφος ἀγκωνάρια θὰ σχεδιαστοῦν προκειμένου νὰ ἐπιχειρηθεῖ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ πύργου, μὲ στόχο τὴν στερέωση καὶ ἐνδεχομένως τὴν ἀναστήλωσή του, στὰ πλαίσια ἑνὸς συμπληρωματικοῦ ἀναστηλωτικοῦ προγράμματος (εἰκ. 8α-β). Ἕνας ἀκόμη μικρὸς πύργος ἐντοπίστηκε βόρεια ἀπὸ τὴν Λακωνικὴ Πύλη, ὁ ὁποῖος προστάτευε, ὅπως φαίνεται, παρακείμενη πηγὴ. Ὁ πύργος φέρει μικρὸ ἄνοιγμα παραθύρου πρὸς τὴν πηγὴ καὶ μία μόνο θύρα εἰσόδου ἀντὶ γὰρ δύο, ὅπως οἱ ὑπόλοιποι πύργοι τῆς ὀχύρωσης.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΑΓΙΑ ΒΑΡΒΑΡΑ ΔΕΛΦΩΝ

Πλήρης έκθεση τῆς ἀνασκαφῆς στὴ θέση Ἁγία Βαρβάρα Δελφῶν θὰ δημοσιευθεῖ στὰ ΠΑΕ 2006 μὲ τὴν ὁποία θὰ δίδεται συνολικὴ περιγραφὴ τῶν ἐκεῖ ἐρειπίων. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2005 παρακαλοῦνται οἱ μελετητὲς νὰ συμβουλευοῦνται τὸ Ἔργον 2005, 49-53 εἰκ. 43-47.

8. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 37-38)

Καί κατά τὸ παρελθόν ἔτος 2005 οἱ ἐργασίες στὴν Παντάνασσα Φιλίππιαδος, μνημεῖο τοῦ 13ου αἰ. πού ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀνασκάπτει ἀπὸ τὸ 1977 διὰ τοῦ ἐταίρου Καθηγητοῦ Παναγιώτου Βοκοτοπούλου, χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὸ Γ' Κοινοτικὸν Πλαίσιον Στηρίξεως καὶ τὴν ἐπίβλεψη εἶχαν ἡ ἀρχαιολόγος τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων κ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου καὶ ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἴδιας Ἐφορείας κ. Γεώργιος Σμύρης, σὲ στενὴ συνεργασία μὲ τὸν ἀνασκαφέα.

Τὸ προηγούμενο ἔτος εἶχε ἀνασκαφῆ ἑλπίδα κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ μνημείου καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νοτίας εἶχε στρωθεῖ μὲ γεωϋφασμα καὶ εἶχε πληρωθεῖ μὲ χαλίκι. Περιορίσθηκε ἔτσι στὸ ἐλάχιστον ἡ βλάστηση πού προξενούσε ζημιές καὶ ἔκρυβε τὴν θέα τοῦ μνημείου. Τὸ 2005 ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐπεξετάθη καὶ στίς ὑπόλοιπες πλευρές, καθὼς καὶ γύρω ἀπὸ τὸν τάφο πού βρίσκεται στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ χώρου¹. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καθαρίσθηκε τὸ πρηνές, ἀπομακρύνθηκαν οἱ λίθοι καὶ τὰ τοῦβλα πού μεταφέρθηκαν στὴν βορείᾳ πλευρὰ τοῦ χώρου, καὶ συγκεντρώθηκαν πεσμένα τμήματα τῆς τοιχοποιίας.

Στερεώθηκε καὶ συμπληρώθηκε ἡ τοιχοποιία τοῦ βορείου παρεκκλησίου, τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ τῶν πεσσῶν τῆς βορείας στοᾶς. Στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νάρθηκος, καὶ στὸν τάφο στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ χώρου ἔγινε ἀρμολόγημα, ἐνῶ στὸ πεζούλι τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ στὸν πύργο ἀρμολόγημα καὶ μερικὲς συμπληρώσεις. Τὰ ξύλινα στέγαστρα πού εἶχαν κατασκευασθεῖ τὸ

---

1. Ἡ ἑλπίδα κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς ἔχει πλάτος 4.20 μ. καὶ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς 3.30 μ.

προηγούμενο ἔτος ἐβάφησαν μὲ βερνίκι καὶ τοποθετήθηκαν ὑδρορρόες στὰ πλάγια στέγαστρα.

Ἡ διατεθεῖσα πίστωση δὲν ἐπῆρκεσε γιὰ τὴν ἀποπεράτωση πολλῶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες πού ἐπρόκειτο νὰ ἐκτελεστοῦν μὲ κονδύλια τοῦ Γ' Κοινοτικοῦ Πλαισίου, ὅπως ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νοτίου παρεκκλησίου, ἡ ἀντικατάσταση τῆς περιφράξεως, ἡ κατασκευὴ φυλακίου καὶ χώρων ὑγιεινῆς, ἡ διαμόρφωση μικρῆς ἐκθέσεως στὸ νότιο παρεκκλήσιο, ἡ συγκόλληση τῆς φιάλης καὶ ἡ κατασκευὴ ἐκμαγείων ὀρισμένων γλυπτῶν, καὶ ἀναγκαστικά θὰ ἐκτελεστοῦν σταδιακά ἀπὸ τὰ περιορισμένα κονδύλια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα εἶχε ἡ ἀνασύνθεση μιᾶς τοιχογραφίας ἀπὸ σπαράγματα πού εἶχαν περισυλλεγεῖ τὸ 1976 καὶ τὸ 1990 στὴν δίοδο μεταξύ τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ περιστώου καὶ εἶχαν ἀπὸ ἐτῶν μεταφερθεῖ στὴν Διεύθυνση Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων². Πρόκειται γιὰ παράσταση σωζομένου ὕψους 1.67 μ. καὶ πλάτους 2.12 μ., πού παρουσιάζει δυστυχῶς πολλὰ κενὰ καὶ ἀνασυνετέθη σὲ δύο τμήματα, πού θὰ ἐνωθοῦν ὅταν ἡ παράσταση ἐκτεθεῖ στὸ ἀπὸ ἐτῶν μελετώμενο Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἄρτας (πίν. 37α-β, 38α). Ἡ τοιχογραφία κοσμοῦσε τὸν τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν δίοδο μεταξύ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας στοᾶς. Εἰκονίζεται ζεῦγος ἡγεμόνων μὲ δύο πριγκηπόπουλα, πού φοροῦν κατάκοσμα αὐλικά ἐνδύματα καὶ κρατοῦν σκῆπτρα. Τοὺς εὐλογοῦν ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Χριστὸ μπροστὰ στὸ στῆθος, πού προβάλλει ἀπὸ τμῆμα κύκλου καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ ζεῦγος σεβιζόντων ἀγγέλων. Στὴν ἐπιγραφή ἐπάνω ἀριστερὰ ἔχει χαθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ εἰκονιζομένου, διαβάζεται ὅμως ὁ τίτλος του: Ἐν Χ(ριστ)ῶ τῶ Θ(ε)ῶ πιστ(ὸς δεσπότης) Κομνηνὸς Δούκας. Καλύτερα σώθηκε εὐτυχῶς ἡ ἐπιγραφή πού συνοδεύει τὴν σύζυγό του: Ἄννα ἐν Χ(ριστ)ῶ τῶ Θ(ε)ῶ εὐσεβεστά(τη) Κομνηνοδο(ύκενα) ἡ Παλαιολογίνα. Τὸ ἴδιο ὄνομα Ἄννα Παλαιολογίνα ἔφεραν ὡς γνωστὸν οἱ

2. Τὸ 1976 εἶχαν περισυλλεγεῖ τμήματα ἐπιγραφῶν καὶ κατακόσμων ἐνδυμάτων (ΑΑΑ Χ, 1977, 161-162). Τὸ 1990, ἀφοῦ εἶχε διακοπεῖ ἡ ἀνασκαφὴ ἐπὶ πολλὰ ἔτη, βρέθηκαν ἄλλα σπαράγματα ἐπιγραφῶν καὶ ἐνδυμάτων καθὼς καὶ Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος καὶ ἄγγελος ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς παραστάσεως (ΠΑΕ 1990, 161, πίν. 109).

σύζυγοι δύο διαδοχικῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου. Ἡ δεύτερη σύζυγος τοῦ Νικηφόρου τοῦ Α' (1267-1296), ἀνεψιὰ τοῦ Μιχαήλ Η' τοῦ Παλαιολόγου, καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Θωμᾶ (1296-1318), γιοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Νικηφόρου, ἡ ὁποία ἦταν θυγατέρα τοῦ Μιχαήλ Θ' τοῦ Παλαιολόγου καὶ πανδρεύθηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Θωμᾶ τὸν διάδοχό του Νικόλαο Ὀρσίνι. Ὁ Θωμᾶς πέθανε ἄτεκνος, ἐνῶ ὁ Νικηφόρος ἀπέκτησε δύο γιούς καὶ δύο κόρες. Συνεπῶς στὴν τοιχογραφία τῆς Παντανάσσης εἰκονίζεται ὁ Νικηφόρος ὁ Α'. Ἔχω ἀπὸ ἐτῶν ὑποστηρίζω ὅτι τὸ περίστωο τῆς Παντανάσσης ἀνηγέρθη ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Α'³, καὶ ἡ τοιχογραφία ποὺ ἐξετάζομε ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη αὐτή. Παραστάσεις ἡγεμόνων μὲ τὴν οἰκογένειά τους, τοὺς ὁποίους εὐλογεῖ συχνὰ ὁ Χριστὸς ἢ ἡ Θεοτόκος, ἀπαντοῦν τόσο σὲ τοιχογραφίες, ἰδίως στὸν νάρθηκα ναῶν, ὅσο καὶ σὲ χειρόγραφα⁴. Περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω τὶς περίπου σύγχρονες τοιχογραφίες τῆς τράπεζας τῆς Μονῆς Περιβλέπτου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ νάρθηκος τῆς Μονῆς τῆς Ἀπολλωνίας στὴν Ἀλβανία μὲ τὸν Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο καὶ τὴν οἰκογένειά του⁵. Μέρος τῆς τοιχογραφίας καταλαμβάνει ὀκτάστιχη ἔμμετρη ἐπιγραφή, ποὺ παρουσιάζει πολλὰ κενά: τὴν μελετᾷ ὁ συνεργάτης τῆς ἀνασκαφῆς Καθηγητῆς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Βελένης. Ἡ συντήρηση τῆς τοιχογραφίας ἔγινε ἀπὸ συνεργεῖο τῆς Διευθύνσεως Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ὑπὸ τὸν συντηρητὴ κ. Ἰάκωβο Μιχαηλίδη, ποὺ περιελάμβανε τοὺς ὠρομίσθιους συντηρητὲς Μιχάλη Μιχαηλίδη, Εἰρήνη Σάββου, Εἰρήνη Σιμιγδαλᾶ καὶ Μαρία Πετρίτου.

Στὸ ἴδιο συνεργεῖο ὀφείλεται ἡ συμπλήρωση τοῦ προσώπου τοῦ εὐαγγελι-

3. ΠΑΕ 1988, 98.

4. Γὰ τὶς παραστάσεις ἡγεμόνων σὲ τοιχογραφίες βλ. προχίρωσ G. BABIĆ, Les portraits de Ramača et un aspect particulier de l'investiture des souverains régnants, *Zbornik za Likovne Umetnosti* 15, 1979, 151-177.

5. C. MANGO, The Monastery of St. Mary Peribleptos (Sulu Manastir) at Constantinople revisited, *REArm* 23, 1992, 477-483, εἰκ. 3. Η. καὶ Η. BUSCHHAUSEN, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien* (Wien 1976) 143-182, εἰκ. 17-19, πίν. XXI. 101, 104-107.

στοῦ Μάρκου, πού εἶχε βρεθεῖ σέ κομματάκια τὸ 1988 στὴν ἐπίχωση τοῦ βορείου παρεκκλησίου⁶ (πίν. 386). Ὁ εὐαγγελιστὴς ἦταν ζωγραφισμένος σέ καμπύλη ἐπιφάνεια, πιθανότατα σφαιρικό τρίγωνο κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλλο, καὶ πίσω του κρέμεται ἓνα παραπέτασμα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

---

6. ΠΑΕ 1988, 94, πίν. 68α.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 39-46)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Δωδώνης κατὰ τὸ ἔτος 2005 (εἰκ. 1-3) συνεχίστηκε ἀπὸ τὶς ὑπογράφουσες Χρ. Σούλη, Ἀ. Βλαχοπούλου καὶ Κ. Γραβάνη μὲ δαπάνες τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων¹.

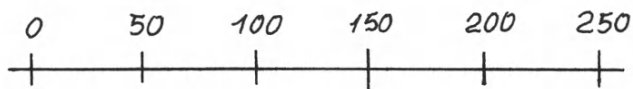
Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀποφασίστηκε ἡ συνολικὴ ἀποκάλυψη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης καὶ τῶν πρὸ αὐτῆς βάθρων μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν ἀνάδειξη τοῦ μνημείου. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἐνοποιήθηκαν ὅλες οἱ ἀνασκαφικὲς τομὲς πού εἶχαν γίνεῖ κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τῆς στοᾶς². Ἀφαιρέθηκαν ἐπίσης ὅλα τὰ στέγαστρα ἀπὸ λαμαρίνα, πού εἶχαν τοποθετηθεῖ γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων³, ἐπειδὴ ἀπέκρυπταν τὰ εὐρήματα, δημιουργοῦσαν αἰσθητικὴ ὄχληση καὶ λειτουργοῦσαν εἰς βάρος τῆς ἐνότητας τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

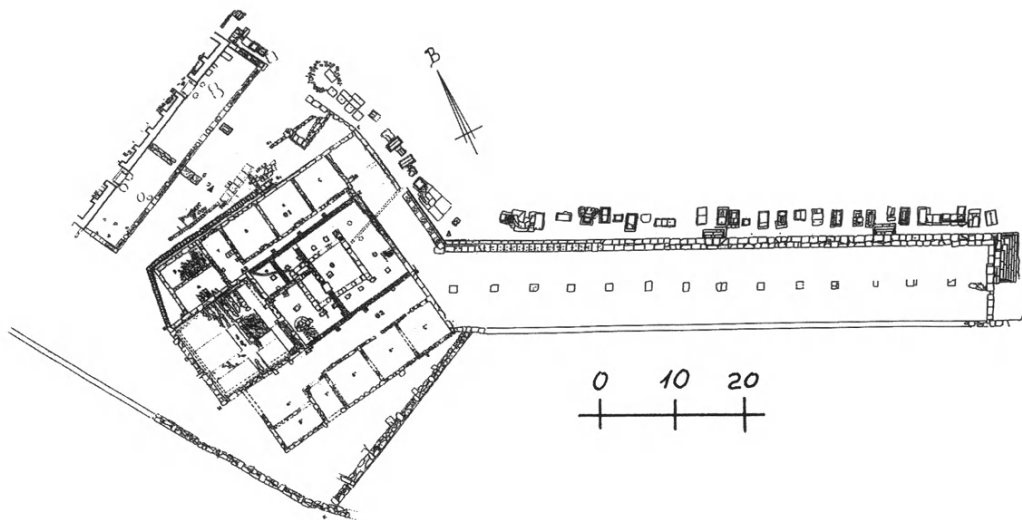
1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκαν ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γ. Διαμαντόπουλος καὶ ἡ ὑποψήφια διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Φ. Λύρου. Συμμετεῖχε ἡ πτυχιούχος τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας Δ. Παπακώστα. Ἐκπαιδεύτηκαν οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γ. Δερμιτζόγλου, Π. Δελαβίνας, Σ. Διαμαντῆ, Ν. Καρατζᾶς, Π. Κλεισοῦρα, Π. Κονταξῆ, Γ. Μπαγγέα, Δ. Παπαδόπουλος καθὼς καὶ οἱ φοιτήτριες μὲ Erasmus W. Zöln (Αὐστρία) καὶ G. Yilankaya (Τουρκία).

2. Γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς στὴ δυτικὴ στοᾶ τοῦ Ἱεροῦ βλ. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, 163, εἰκ. 1-3, πίν. 916, ΠΑΕ 1998, 143-145 καὶ 150, εἰκ. 1-2, πίν. 84, 85α καὶ 86α, ΠΑΕ 1999, 153-154, εἰκ. 1-2, πίν. 85-86α, 91-93, ΠΑΕ 2000, 149-150, εἰκ. 1-2, πίν. 92-95, ΠΑΕ 2002, 79-85, εἰκ. 1-3, πίν. 53-57, ΠΑΕ 2003, 68-70, εἰκ. 1-3, πίν. 39-41, Ἔργον 2004, 38-43, εἰκ. 31-34, Ἔργον 2005, 57-61, εἰκ. 52-58.

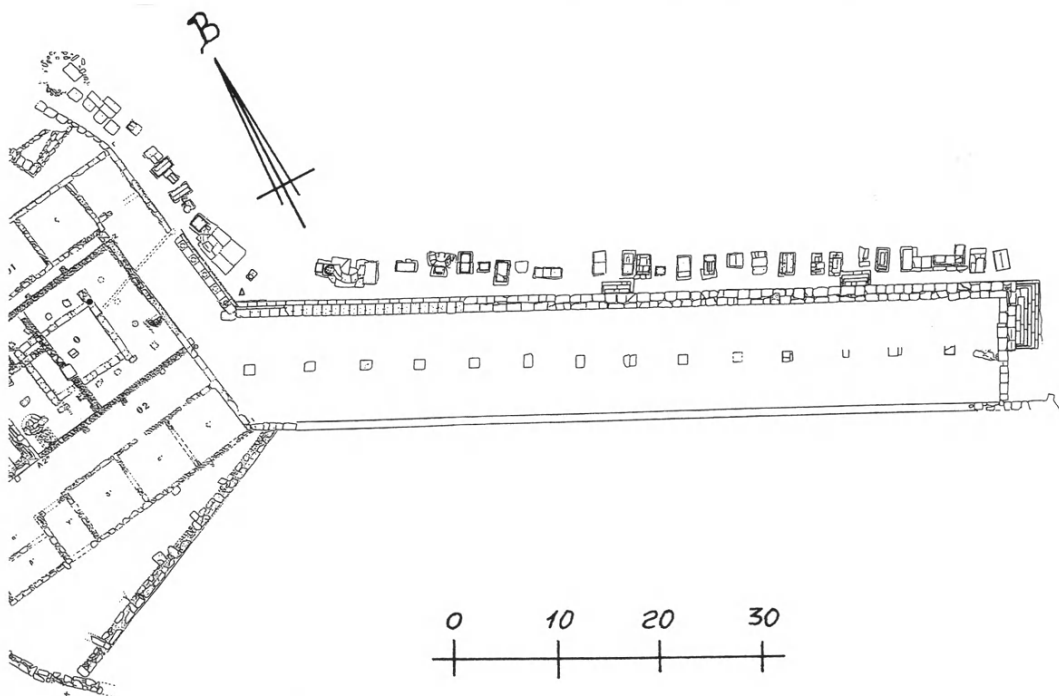
3. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2002, 150, ΠΑΕ 2004, 8.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης.

Είχ. 2. Κάτοψη τοῦ πρυτανείου καὶ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ.

Είχ. 3. Κάτοψη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου καὶ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ.

Ὅπως ἔχει ἤδη διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ ἔχει μῆκος περὶ τὰ 79 μ., ἀπὸ τὸ σημεῖο σύνδεσης τοῦ στυλοβάτη της μὲ τὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ πρυτανείου⁴, καὶ πλάτος 10.50 μ. Εἶναι διπλὴ μὲ ἀξονικὰ τοποθετημένη ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία ἀπὸ 14 κίονες (εἰκ. 1-3, πίν. 39-40). Ὁ ἐξωτερικός, ὀπίσθιος τοῖχος τῆς στοᾶς σὲ ὀρισμένα σημεῖα διασώζεται σὲ ὕψος μεγαλύτερο τῶν 3 μ.⁵. Ἀπὸ τὰ διάσπαρτα θραύσματα σπονδύλων κίωνων καὶ κιονοκράνων ἀπὸ ψαμμιτόλιθο πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς⁶, στὰ ὁποῖα προσετέθησαν καὶ νέα κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα (πίν. 416), προκύπτει ὅτι ἐξωτερικὰ ἡ στοὰ εἶχε δωρικὴ κιονοστοιχία. Ἡ ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία ἦταν πιθανῶς ἰωνικὴ⁷, ἀποψη ἡ ὁποία διερευνᾶται, δεδομένου ὅτι ἀπὸ τὴν κεντρικὴ κιονοστοιχία δὲν ἀνευρέθησαν κίονες⁸.

Ἡ στοὰ συνδέεται πρὸς Βορρὰν μὲ τὸ πρυτανεῖο καὶ πρὸς Νότον μὲ τὴν ἕως τώρα ἄγνωστη κύρια πύλη εἰσόδου στὸ Ἱερό μέσω τῆς κοιλάδας τῆς Δωδώνης, ὁ ἀνατολικὸς πύργος τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὸ 2002⁹. Ὁ δυτικὸς πύργος τῆς κύριας εἰσόδου ἀπαντᾷ ἐκτὸς τῆς περιφραξῆς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ συνδέεται μὲ τὸν δυτικὸ περιβόλο τοῦ Ἱεροῦ¹⁰, τμῆμα τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκε μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα στὴ συνέχεια τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 2-3, πίν. 396, 406).

4. Σχετικὰ βλ. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2002, 79-85, πίν. 53-57, ΠΑΕ 2003, 68-70, εἰκ. 1-3, πίν. 39-41, Ἔργον 2004, 38-43, εἰκ. 31-34, Ἔργον 2005, 57-61, εἰκ. 52-58.

5. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, 163, πίν. 916.

6. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2003, 70, πίν. 41, Ἔργον 2004, 38-43, εἰκ. 31-33.

7. Κατ' ἀναλογίαν μὲ τὰ ἰσχύοντα σύμφωνα μὲ τὸ Βιτρουβιανὸ πρότυπο.

8. Γιὰ τίς σωζόμενες κατὰ χώραν βάσεις τῶν τεσσάρων πρώτων κίωνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας βλ. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, ὁ.π., ΠΑΕ 1998, 150, εἰκ. 1-2, πίν. 86α. Μὲ τὴ βορειότερη ἐξ αὐτῶν πιθανῶς σχετίζεται κυλινδρικό θραῦσμα ἀπὸ ψαμμιτόλιθο τὸ ὁποῖο ἦλθε στὸ φῶς κατὰ τὸ τρέχον ἔτος.

9. Ἔργον 2002, 45, εἰκ. 41, Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2002, 85, εἰκ. 1-3, πίν. 576.

10. Βλ. Ἔργον 2004, εἰκ. 34, Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2004, εἰκ. 3.

Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 2005 στὸν χῶρο πρὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς διαπιστώθηκε ὅτι τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς της διασώζει δύο σειρὲς δόμων πάνω ἀπὸ τὴν εὐθυνηρία (πίν. 39-40, 41β, 42α-β, 43α). Αὐτοὶ ἀποτελοῦν τοὺς δύο κατώτερους δόμους τῆς κρηπίδας, ἐπὶ τῶν ὁποίων, στὸ βόρειο τμῆμα τῆς στοᾶς, σῶζονται καὶ οἱ δύο ἀνώτεροι, ἕνας ἀναβαθμὸς καὶ ἐπὶ αὐτοῦ ὁ στυλοβάτης (εἰκ. 2-3, πίν. 39α-β, 40α, 45α). Στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τῆς στοᾶς διακρίνονται δύο στρώσεις ἀπὸ τὸν στερεοβάτη, μὲ ἀνώτατη αὐτὴ τῆς εὐθυνηρίας (πίν. 39β, 40β). Οἱ δύο κατώτερες σειρὲς δόμων τῆς κρηπίδας εἶναι τοποθετημένες σὲ μικρὴ ὑποχώρηση ἀπὸ τὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο τῆς εὐθυνηρίας (πίν. 39β, 40β). Οἱ δύο ἀνώτερες (ἀναβαθμὸς καὶ στυλοβάτης) ὑποχωροῦν ἐπίσης βαθμιδωτὰ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ (εἰκ. 2-3, πίν. 40α, 45α).

Ἡ νότια πλευρὰ τῆς στοᾶς ἦταν κλειστὴ στὸ δυτικὸ τμῆμα, ὅπου διασώζονται τέσσερις σειρὲς δόμων πάνω ἀπὸ τὴν εὐθυνηρία (πίν. 39β, 40β). Μὲ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου τῆς στοᾶς συνδέεται τμῆμα τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ, ὁ ὁποῖος ἐκτείνεται πρὸς Νότον στὴν προέκταση τοῦ ὀπίσθιου, δυτικοῦ τοίχου της (εἰκ. 2-3). Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου συνδέεται μὲ τὴν κλίμακα πού ἐκτείνεται στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς (εἰκ. 1-3).

Ἡ νότια κλίμακα εἶναι μνημειακὴ καὶ διασώζει ἕξι ἀναβαθμούς¹¹. Κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα ἤλθε στὸ φῶς καὶ ἡ θεμελίωσή της (πίν. 39β, 40β). Ἄλλες δύο μικρότερες κλίμακες ἤλθαν στὸ φῶς πρὸ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τῆς στοᾶς (πίν. 41β, 42β)¹². Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης ὁ κατώτερος ἀναβαθμὸς τῆς τρίβαθμης βορειότερης κλίμακας, καθὼς καὶ ἡ ἐπιφάνεια τῆς ὑποδομῆς της (πίν. 42β).

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ¹³, ὁ πρὸς Βορρὰν μειούμενος ἀριθμὸς τῶν βαθμίδων τῶν τριῶν κλιμάκων (ἕξι, τέσσερις καὶ τρεῖς) ἀποτελεῖ σημαντικὸ στοι-

11. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2002, 82-84, εἰκ. 3, πίν. 55α-β.

12. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2002, 84, εἰκ. 3, πίν. 54α, 56α, ΠΑΕ 2003, 69-70, εἰκ. 3, πίν. 41.

13. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2003, 70 καὶ ΠΑΕ 2004, 6.

χειῶ γιὰ τὴν κλίση τοῦ ἀρχαίου ἐδάφους, ἡ ὁποία ὑποδηλώνεται ἐξάλλου καὶ ἀπὸ τὴν ὑψομετρικὴ διαφορά στὴν ὁποία ἀπαντοῦν τὰ βάθρα πρὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς. Τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ἀρχαιότητα στὸν τομέα πρὸ τῆς νότιας κλίμακας τῆς δυτικῆς στοᾶς ὑπολογίζεται σὲ βάθος περὶ τὰ 2.5 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τῆς πρόσοψης τῆς δυτικῆς στοᾶς. Ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ νότια δικαιολογεῖ τὸ μεγάλο ὕψος τοῦ κτιρίου στὴ ΝΑ γωνία του, τὸ ὁποῖο φτάνει τὰ 2 μ. (πίν. 39-40).

Ἀπὸ τὰ μέχρι στιγμῆς ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας προκύπτει ὅτι ἡ δυτικὴ στοὰ εἶναι νεώτερη ἀπὸ τὸ συγκρότημα τοῦ πρυτανείου¹⁴ καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ πού βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν (234/33-168 π.Χ.). Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ πρυτανείου ἀποτελεῖ τὸ ἀρχικὸ τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια ἀποτέλεσε βόρειο σκέλος της.

Ἀπὸ τὴν ὀργανικὴ σύνδεση τοῦ νότιου τοίχου τῆς δυτικῆς στοᾶς μὲ τὴν νότια κλίμακα καθὼς καὶ μὲ τὸ τμήμα τοῦ δυτικοῦ περιβόλου πού συνεχίζει πρὸς Νότο, στὴν προέκταση τοῦ ὀπίσθιου δυτικοῦ τοίχου της (εἰκ. 2-3, πίν. 396, 406), διαφαίνεται ἡ ἐνιαία κατασκευὴ τοῦ μνημείου. Ὡς ἐκ τούτου, ἐξαιτίας τῆς δομικῆς συνοχῆς τῶν ἀνωτέρω μερῶν, τελεῖ στὸ ἐξῆς ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἡ ταύτιση τοῦ δυτικοῦ, ὀπίσθιου τοίχου τῆς δυτικῆς στοᾶς μὲ τὸν ἀρχαιότερο περίβολο τοῦ Ἱεροῦ (τουλάχιστον στὰ ὄρατὰ σήμερα τμήματα), ἡ ὁποία εἶχε προταθεῖ κατὰ τὸ παρελθόν¹⁵. Παραμένει ἐπίσης ὑπὸ διερεύνηση, ἐὰν ἡ μὴ ὀργανικὴ σύνδεση τῶν μικρότερων κλιμάκων μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς στοᾶς (πίν. 416, 426) ὀφείλεται σὲ ἄλλη οἰκοδομικὴ φάση ἢ ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ στάδιο κατασκευῆς.

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ στωικοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος, πού πλαισίωνε ἀπὸ

14. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1999, 152-154, πίν. 85-86, 91-93, ΠΑΕ 2004, 1.

15. Γιὰ τὸν ἀρχαιότερο καὶ νεώτερο περίβολο τοῦ Ἱεροῦ βλ. C. CARAPANOS, ὁ.π. πίν. III, Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ - Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1959, 18, σημ. 3, πίν. 4, εἰκ. 15, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 16, 1960, 13, πίν. 6, ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1966, 80-81, ΠΑΕ 1973, 89-90, ὁ ἴδιος, Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγός (Ἰωάννινα 1986) 78-80. Σχετικὰ βλ. ἐπίσης Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, 162-163.

δυτικά τήν κύρια πρόσβαση στο Ίερό από Νότο, προσδίδει μνημειακότητα στον χώρο και αναδεικνύει τήν αρχιτεκτονική σύνθεση του Ίεροῦ τῆς Δωδώνης¹⁶, ἡ ὁποία σήμερα δέν γίνεται ἀντιληπτή μέ τήν εἴσοδο τῶν ἐπισκεπτῶν στον ἀρχαιολογικό χώρο μέσω του σταδίου. Παράλληλα, σηματοδοτεῖ τήν πορεία τῶν μελλοντικῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν πού ἔχουν ὡς στόχο τήν ἀνάδειξη τῆς κύριας πρόσβασης στο Ίερό ἀπό Νότο καί τῶν ἄγνωστων ἕως τώρα μνημειακῶν οἰκοδομημάτων πού ἀπαντοῦν στο ΝΑ τμήμα του ἀρχαιολογικού χώρου. Για τὰ οἰκοδομήματα αὐτά παρέχουν στοιχεῖα καί τὰ ἀποτελέσματα τῶν διασκοπήσεων ὑπεδάφους πού πραγματοποιήσαμε στον χώρο (ἤλεκτρομαγνητικές ἐρευνες), τὰ ὁποία ἀναφέρονται συνοπτικά στο τέλος τῆς ἐκθεσης.

Ἀπό τῆ φετινῆ ἐρευνα διαπιστώθηκε ὅτι πρὸ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τῆς δυτικῆς στοᾶς του Ίεροῦ ἦταν ἀνιδρυμένα εἴκοσι πέντε βάθρα (εἰκ. 2-3, πίν. 39-44, 45α). Δεκαεξί ἀπό τὰ βάθρα αὐτά εἶχαν ἔλθει στο φῶς ἀπό τόν Κ. Καραπάνο τὸ 1875¹⁷ καί ἔκτοτε εἶχαν καταχωθεῖ. Ὅπως προέκυψε ἀπό τὰ στρωματογραφικά δεδομένα, ὁ Καραπάνος δέν ἀνέσκαψε πλήρως τόν χώρο μεταξύ τῶν δύο κλιμάκων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν ἄλλα ἑννέα βάθρα (ἀρ. 5, 7-13, 25), ἄγνωστα ἕως τώρα. Πιθανόν ἐμπόδιο στήν ἐρευνά του ἀποτελέσει ἡ νεώτερη τοιχοποιία, πού εἶχε ἔλθει στο φῶς κατὰ τὸ 2003 μεταξύ του ἑνδέκατου κίονα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας τῆς στοᾶς καί του στυλοβάτη τῆς πρόσοψης, καί ἡ ὁποία ἐκτεινόταν καί πέραν τῶν ὀρίων τῆς στοᾶς¹⁸. Ὅπως ὁμως προέκυψε ἀπό τήν ἐρευνα

16. Βλ. ἀναπαράσταση του Ίεροῦ τῆς Δωδώνης κατὰ τὸ τέλος του 3^{ου} αἰ. π.Χ., ὁ.π. σημ. 9.

17. C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1987) πίν. VI, 7-25. Στὰ βάθρα Καραπάνου ἀναφέρονται εἰδικότερα ὁ H. Seidentopf, *Das hellenistische Reiterdenkmal* (Waldsassen 1968) (για τὰ ἀρ. 1-2, 4, 6, 14-16, 18) καί ὁ N. Κατσικιούδης, *Χάλκινοι ἀνδριάντες στο Ίερό τῆς Δωδώνης* (Ἰωάννινα 1996) (πλὴν τῶν ἀρ. 3 καί 25). Σχετικά βλ. ἐπίσης Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1998, σημ. 13, ΠΑΕ 2000, σημ. 11.

18. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2003, 68-69, πίν. 396-40α, καί ΠΑΕ 2004, 5.

πού διενεργήσαμε¹⁹, ἡ τοιχοποιία αὐτὴ ἔγινε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ καὶ οὐδεμία σχέση ἔχει μὲ ἐγκάρσιο χώρισμα τοῦ κτιρίου, καὶ τὴν ὕπαρξη Ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης στὸ νότιο τμήμα του, ὅπως εἶχε λανθασμένα ὑποθέσει ὁ Καραπάνος²⁰.

Ἀπὸ τὰ εἴκοσι πέντε βάθρα πρὸ τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ τὰ πέντε διασώζουν μόνο τὴ θεμελίωση (ἀρ. 5, 9, 10, 16, 18). Τὰ εἴκοσι ἀπὸ αὐτὰ διασώζουν καὶ τὴν κρηπίδα, ἐνῶ τρία (ἀρ. 4, 7, 24) διασώζουν καὶ τμήμα τοῦ κορμοῦ (πίν. 39β, 40α, 41-44, 45α). Τὰ περισσότερα βάθρα εἶναι ἀπλὰ ὀρθογώνια (πίν. 40β, 41-43, 44α). Τρία εἶναι σύνθετα: ἓνα πειόσχημο (ἀρ. 3) (πίν. 41α) καὶ δύο εἶναι ἡμικυκλικά (ἐξέδρες) (ἀρ. 22, 24) (πίν. 44β, 45α). Τὰ περισσότερα διασώζουν ἴχνη προσήλωσης τῶν ἀναθημάτων. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν βάθρων, ἰδιαίτερα στὸ τμήμα μετὰ τῶν δύο κλιμάκων πού δὲν εἶχε ἀναμοχλευτεῖ ἀπὸ τὶς ἔρευνες Καραπάνου, βρέθηκαν, μετὰ τῶν ἄλλων, θραύσματα ἀπὸ χάλκινα ἀφιερῶματα, τμήματα λίθινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἀκροκεράμων, καθὼς καὶ θραύσματα βάθρων.

Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διενεργήθηκε ἐπίσης στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ πρυτανείου (κτιριακὸ συγκρότημα O-01-02) καὶ ἐντὸς τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 1-3, πίν. 39α-β, 40α, 45β, 46α).

Ἡ ἔρευνα στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ πρυτανείου εἶχε ὡς σκοπὸ τὴ διαμόρφωση σαφοῦς γνώμης γιὰ τὴ μνημειακὴ μορφή τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τοῦ πρυτανείου (O-01-02) κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ὡς ἐκ τούτου γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ἱεροῦ. Ἐξᾴλλου, ἀπὸ τὶς νεώτερες ἀνασκαφές ὑπάρχουν στοιχεῖα ὅτι ἡ συνεχόμενη πρὸς Νότο δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ εἶναι νεώτερη ἀπὸ τὸ στωικὸ μέτωπο τοῦ πρυτανείου μὲ τὸ ὁποῖο συνδέεται (πίν. 39α-β, 40α)²¹. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐπιβεβαιώθηκαν φέτος ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν ἀνασκαφικῶν τομῶν παλαιότερων περιόδων, οἱ ὁποῖες, μετὰ τὴν ὀριστικὴ συζήτηση περὶ τοῦ θέματος, ἔκλεισαν (μπαζώθηκαν) ὀρι-

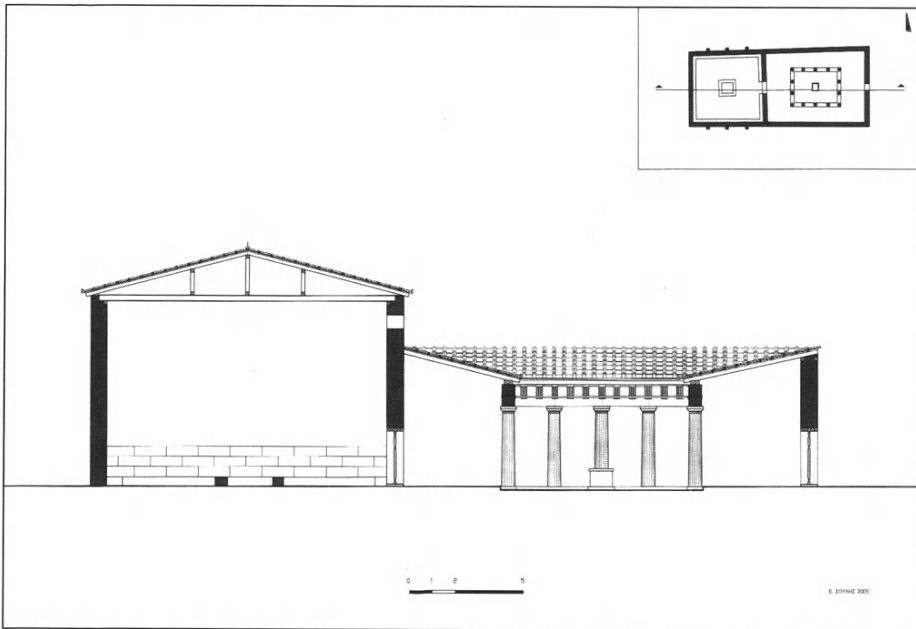
19. Ὁ.π. σημ. 17.

20. C. CARAPANOS, ὁ.π. πίν. III, ἀριθ. 7.

21. Βλ. παραπάνω σημ. 14.

στικά²². Ἀντίθετα, δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ἀνασκαφικὰ ἡ ὑπόθεση ὅτι, πιθανόν, κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ πρυτανείου, ἀνατολικά τοῦ ἀρχικοῦ, κεντρικοῦ κτιρίου Ο, ἐκτεινόταν προθάλαμος μὲ στωϊκὸ μέτωπο, ἐν εἴδει προπύλου (μικροῦ ἢ εὐρυτέρου)²³ (εἰκ. 4).

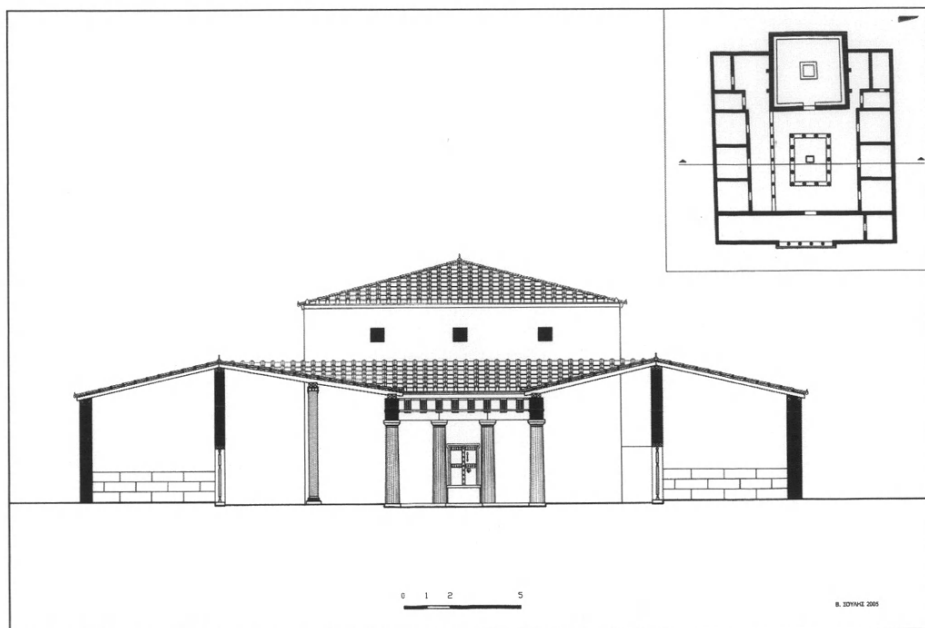
Ἡ ἔρευνα ἐντὸς τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ ἐπικεντρώθηκε στὸ βόρειο τμήμα. Ἀπὸ τὸν ἔλεγχο, τῆ διεύρυνση τῶν παλαιῶν τομῶν, καθὼς καὶ τὴν ἀνασκαφὴ νέων, ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ὑπόθεση ὅτι, κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ πρυτανείου, ἡ στοὰ στὰ ἀνατολικά τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος

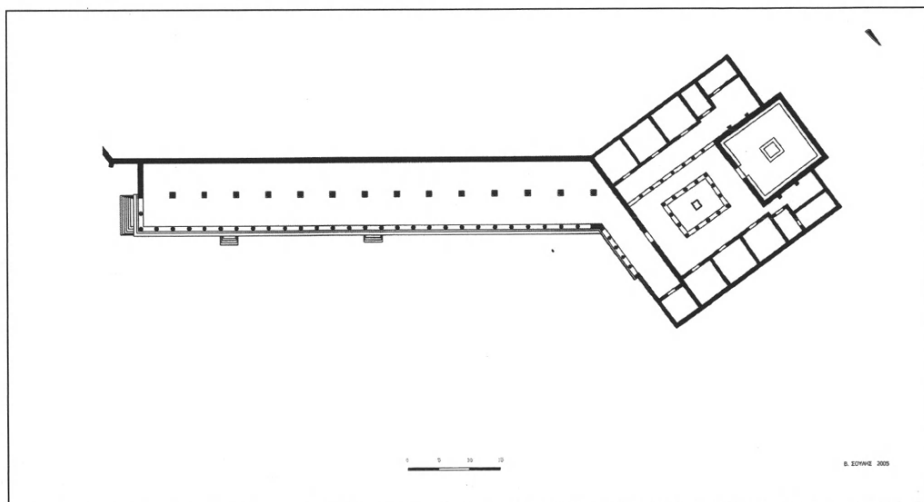
Εἰκ. 4. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ ἀρχικοῦ πρυτανείου (Ο) (γραφικὴ ἀποκατάσταση).

22. Ἀνασύρθηκε ἐπίσης καὶ τοποθετήθηκε στὴν ἐπιφάνεια τὸ βάθρο 1/99 (Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1999, 153, πίν. 92α-β), τὸ ὁποῖο, πιθανότατα εἶχε καταχωθεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ἐργασιῶν σύνδεσης τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου (σημεῖο Δ).

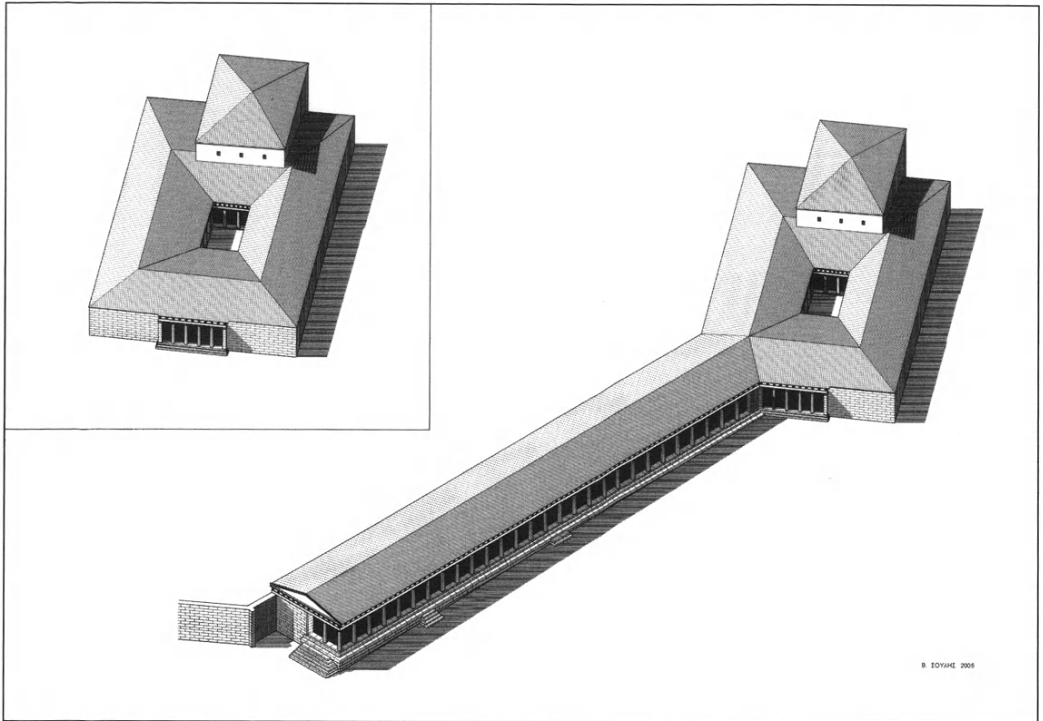
23. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2004, 2.

Εἰκ. 5. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ πρυτανείου μετὰ τὸ καταγώγιο καὶ τὴν ἀνατολικὴ στοὰ (O-01-02) (γραφικὴ ἀποκατάσταση).

Εἰκ. 6. Κάτοψη τοῦ συγκροτήματος τοῦ πρυτανείου (O-01-02) μετὰ τὴν δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ (γραφικὴ ἀποκατάσταση).

Είχ. 7α. Άξονομετρικό τοῦ πρυτανείου με τὸ καταγώγιο καὶ τὴν ἀνατολικὴ στοᾶ (O-01-02).
 7β. Άξονομετρικό τοῦ πρυτανείου (O-01-02) με τὴ δυτικὴ στοᾶ τοῦ Ἱεροῦ.

O-01-02 δὲν εἶχε μόνον ἓνα κλειστὸ ἄκρο πρὸς Βορρᾶν, ἀλλὰ δύο κλειστὰ ἄκρα ἴσων διαστάσεων (βόρειο καὶ νότιο), τὰ ὅποια πλαισίωναν τὸ κεντρικὸ στωικό της μέτωπο²⁴ (εἰχ. 5, 7α). Ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα, με τὴν κατασκευὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, τὸ νότιο κλειστὸ ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου, πρὸ τῆς πτέρυγας O2, ἀποκόπηκε, προκειμένου ὁ στυλοβάτης τοῦ στωικοῦ, κεντρικοῦ μετώπου τῆς ἀνατο-

24. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2004, 4. Ἡ ἄποψη αὐτὴ διατυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴ διάρκεια Ἡμερίδας γιὰ τὸ ἐρευνητικὸ ἔργο τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας καὶ Ἱστορίας τῆς Τέχνης τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Μάιος 2004).

λικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, στὸ σημεῖο Δ, καὶ νὰ θεμελιωθοῦν οἱ δύο πρῶτοι κίονες (1 καὶ 2) τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς δυτικῆς στοᾶς (εἰκ. 2-3, 6, 76). Ἡ βαθιὰ θεμελίωση αὐτῶν τῶν κίωνων κατέστρεψε τὴν προϋπάρχουσα ἀνατολική τοιχοποιία τοῦ νότιου κλειστοῦ ἄκρου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου. Ἐνδείξεις γιὰ τὴν καταστροφή αὐτὴ ἀποτελοῦν τὰ ἔγνη εὐδιάκριτης τάφρου στὴ στρωματογραφία, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀποδόμηση τῆς τοιχοποιίας αὐτῆς, ἡ ὁποία ἐκτείνεται πρὸς Νότο στὸν ἄξονα τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου (Γ-Δ) (εἰκ. 2-3).

Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 2005 ἤλθαν στὸ φῶς δύο δόμοι ἀπὸ τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ ἀρχαιότερου νότιου κλειστοῦ ἄκρου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου, οἱ ὁποῖοι ἐντοπίστηκαν κάτω ἀπὸ κεραμικὸ κλίβανο, καμπύλου σχήματος (πίν. 456, 46α). Ὁ κλίβανος εἶναι κατασκευασμένος ἐντὸς τῆς γωνίας σύνδεσης τῆς πτέρυγας Ο2 τοῦ πρυτανείου μὲ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ. Ἀπὸ τὰ μέχρι στιγμῆς στρωματογραφικὰ δεδομένα προκύπτει ὅτι κατασκευάστηκε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν δύο κτιρίων καὶ πιθανὸν συνδέεται μὲ τὴ χρῆση τους ὡς χώρου ἰδιωτικῆς κατοίκησης ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.²⁵

Ὡς ἐκ τούτου, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας κατὰ τὸ 2005 καταδεικνύουν τὰ ἀκόλουθα, τόσο γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ ἐξέλιξη τοῦ πρυτανείου, ὅσο καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ²⁶:

25. Πρόκειται γιὰ τὴ νεώτερη ἀπὸ τὶς τέσσερις οἰκοδομικὲς φάσεις ποὺ διακρίθηκαν στὸ πρυτανεῖο μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν παρελθόντων ἐτῶν. Σχετικὰ βλ. S. DAKARIS, CHR. SOULI, A. VLACHOPOULOU, K. GRAVANI, *The Prytaneion of Dodona, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, Actes du IIIe Colloque International de Chantilly 1996* (Paris 1999) 149-159, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1996, 215-228, πίν. 87-92, ὅπου [σημ. 2] συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς παλαιότερων περιόδων. Ἐπίσης βλ. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1997, 155-163, πίν. 85-93, *ΠΑΕ* 1998, 143-151, πίν. 81-87, *ΠΑΕ* 1999, 147-154, πίν. 85-94, *ΠΑΕ* 2000, 145-150, πίν. 90-95, *ΠΑΕ* 2001, 113-117, πίν. 68-72, *ΠΑΕ* 2002, 79-86, *ΠΑΕ* 2003, 61-70, πίν. 38-41.

26. Τὰ σχέδια 4-8, ποὺ ἀποτυπώνουν τὴν οἰκοδομικὴ ἐξέλιξη τοῦ πρυτανείου καὶ τὴ σύνδεσή του μὲ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ, ἐκπονήθηκαν ἀπὸ τὸν Β. Σούλη, ἀρχαιολογο-ἀρχιτέκτονα τοῦ Ε.Μ.Π., Μ.Σc Ε.Μ.Π.

Κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση, τὸ πρυτανεῖο (O) ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν τετράγωνη αἶθουσα μὲ τὴν ἐστία καὶ ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια αἶθουσα μὲ τὸ περιστύλιο σὲ συνεχὴ στυλοβάτη μὲ 4x5 κίονες (εἰκ. 4)²⁷. Ἀνατολικά τῆς περιστυλῆς αἶθουσας δὲν διαπιστώθηκε ἀνασκαφικὰ ἡ ὑπαρξὴ προθαλάμου μὲ στωϊκὸ μέτωπο, ἐν εἶδει προπύλου (μικροῦ ἢ εὐρύτερου)²⁸.

Κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση κατασκευάζονται οἱ πτέρυγες τοῦ καταγωγίου καὶ ἀνατολικά τοῦ συγκροτήματος (O-O1-O2) μία στοὰ μὲ δύο κλειστὰ ἄκρα (βόρειο καὶ νότιο) ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ στωϊκοῦ μετώπου (εἰκ. 5, 7α)²⁹.

Κατὰ τὴν ἐπόμενη οἰκοδομικὴ φάση τὸ νότιο κλειστὸ ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου, πρὸ τῆς πτέρυγας O2, ἀποκόπτεται, προκειμένου ὁ στυλοβάτης τοῦ κεντρικοῦ τμήματός της νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 6, 7β)³⁰.

Μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. τὸ πρυτανεῖο περιορίζεται στὸν ἀρχικὸ πυρῆνα τοῦ (O) καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα συνεδριακὸ χῶρο καὶ ἓνα εὐρύτερο περιστύλιο μὲ 4x7 κίονες (εἰκ. 8)³¹. Στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά, ποῦ πιθανῶς συνδέεται μὲ τὴ ρωμαϊκὴ, διαπιστώθηκε κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα καὶ στὶς ἐπιχώσεις τῆς δυτικῆς στοᾶς, μεταξύ τῶν βάθρων.

Μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἀνασκαφῶν τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀρχαῖα κατάλοιπα καλύφθηκαν γιὰ λόγους προστασίας μὲ ὑαλοβάμβακα καὶ γεωύφασμα. Ἐπιπλέον ἓνα εὐπαθὲς θάβρο ἐγκιβωτίστηκε. Γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων ἀπὸ τὶς καιρικῆς συνθῆκες κατὰ τοὺς χειμερινούς μῆνες πραγματοποιήθηκαν ἐπίσης οἱ ἐξῆς ἐργασίες (πίν. 466): Περιμετρικὰ τῆς ἀνασκαφικῆς τάφρου καὶ παράλληλα πρὸς τὴ στοὰ (ἀνατολικά καὶ νότια) διανοίχτηκε αὐλάκα γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων τῆς «πλατείας» τοῦ Ἱεροῦ καὶ γιὰ τὴν ἀπορροή τους πρὸς τὰ νότια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Στὴ ΝΑ γωνία τῆς

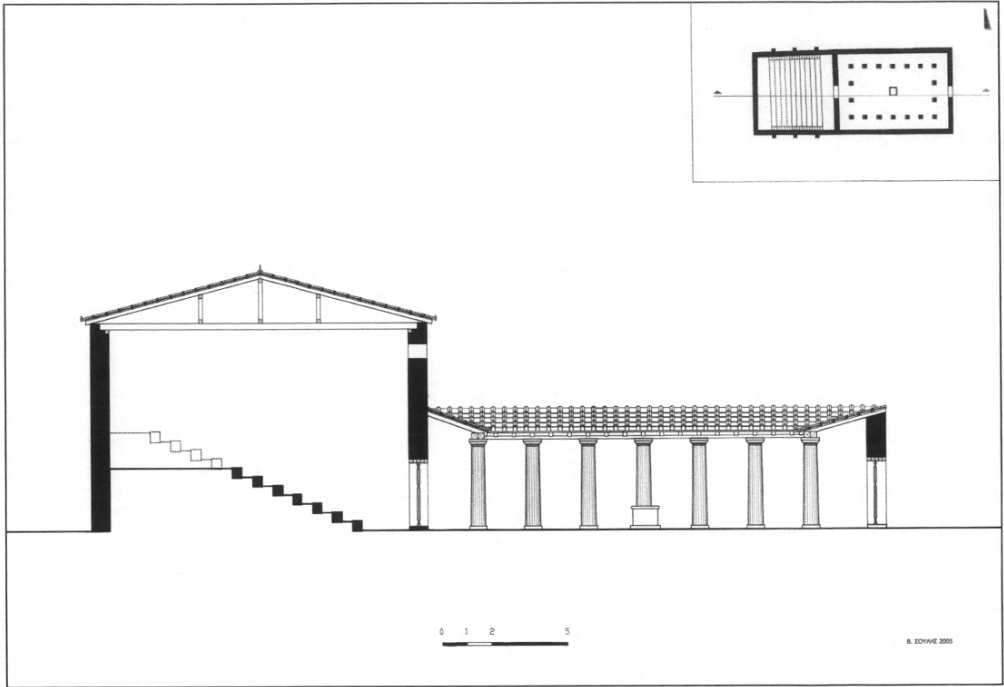
27. Βλ. παραπάνω σημ. 25.

28. Βλ. παραπάνω σημ. 23.

29. Βλ. παραπάνω σημ. 24.

30. Ὁ.π.

31. Βλ. παραπάνω σημ. 25.

Εἰκ. 8. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ πρυτανείου μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. (γραφικὴ ἀποκατάσταση).

ἀνασκαφικῆς τάφρου διανοίχτηκε λεκάνη συγκέντρωσης ὑδάτων μὲ τὴν προοπτικὴ ἐγκατάστασης ἀντλίας γιὰ τὴ διοχέτευση τῶν ὑδάτων πρὸς τὰ παρακείμενα σκέλη τῆς αὐλακας. Ἐπιπλέον, ἔχει ληφθεῖ μέριμνα ὥστε στὸ ἄμεσο μέλλον ἢ ἀποστράγγιση τῶν ὑδάτων τόσο τῆς ἀνασκαφῆς ὅσο καὶ τῆς «πλατείας» τοῦ Ἱεροῦ νὰ γίνεται μέσω ἀποστραγγιστικῆς γεώτρησης³², ἢ ὁποία ἔγινε στὸ νοτιότερο σημεῖο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἐκτὸς τοῦ ἀρχαίου περιβάλλου τοῦ Ἱεροῦ καὶ σὲ θέση ὅπου δὲν ὑποκρύπτονται ἀρχαιότητες³³. Τέλος,

32. Τὸ ἔργο ἀπὸ τὴν Ἑπιτροπὴν Ἑργείων Βελτιώσεων τῆς Νομαρχίας Ἰωαννίνων, μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ Δήμου Δωδώνης.

33. Σύμφωνα μὲ τὶς γεωφυσικὲς ἔρευνες ποὺ διενεργήθηκαν ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Μεσογειακῶν Σπουδῶν, μὲ τὴ συνεργασία μας, τὰ ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων ἐκτίθενται συνοπτικὰ κατωτέρω.

για τὴν ἀποτελεσματικότερη προστασία καὶ ἀνάδειξη τῶν ἀποκαλυφθέντων ἀρχαίων μνημείων προβλέπεται νὰ γίνουν σφραγίσεις ἐπιφανειῶν, ἄρσεις ἐτοιμοροπιῶν, στερεώσεις τοίχων καὶ ἐνδεχομένως μερική ἀναστήλωση³⁴.

Γιὰ τὴν καλύτερη διερεύνηση τοῦ ἐκτεταμένου χώρου μεταξύ δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὴ νότια κύρια πύλη ὡς τὸ ἄνδρo τῶν λατρευτικῶν οἰκοδομημάτων καὶ τὸ πρυτανεῖο πραγματοποιήθηκε διασκόπηση ὑπεδάφους. Ἐφαρμόστηκαν μαγνητικὲς καὶ ἠλεκτρικὲς διασκοπήσεις ἀπὸ τὸ Ἐργαστήριο Γεωφυσικῆς-Δορυφορικῆς Τηλεπισκόπησης καὶ Ἀρχαιοπεριβάλλοντος τοῦ Ἰνστιτούτου Μεσογειακῶν Σπουδῶν (Ἰδρυμα Τεχνολογίας καὶ Ἐρευνας- Ρέθυμνο Κρήτης) ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Δρ. Α. Σαρρῆ.

Οἱ γεωφυσικὲς ἔρευνες ἐπικεντρώθηκαν κυρίως νοτιοανατολικά τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοῦ πρυτανείου, στὸν χῶρο τῆς «πλατείας», καλύπτοντας ἔκταση 13.080 μ². Ἀντίστοιχες ἔρευνες ἔγιναν ἐπίσης νότια τοῦ πρυτανείου ἕως τὸν περίβολο.

Οἱ ἐνδείξεις³⁵ ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν μετρήσεων πιστοποιοῦν τὴν ὕπαρξη μεγάλου ἀριθμοῦ γραμμικῶν στοιχείων ποὺ ταυτίζονται μὲ ὑπεδάφεις ἀρχιτεκτονικὲς δομὲς καὶ χαρτογραφοῦν ἓνα πυκνὸ δομημένο περιβάλλον γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς «πλατείας». Τὰ γραμμικὰ στοιχεῖα παρουσιάζουν, κατὰ κανόνα, προσανατολισμὸ ΒΔ-ΝΑ. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ χαρτογραφημένα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἔχουν μεγάλες διαστάσεις καὶ πιθανῶς σχετίζονται μὲ μεγάλα κτιριακὰ συγκροτήματα. Ἄλλες ἀνωμαλίες εἶναι μεμονωμένες καὶ ἐνδεχομένως σχετίζονται μὲ ἐσωτερικὲς λεπτομέρειες κτιρίων ἢ ἄλλα ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς «πλατείας», δύο ἐκτεταμένες γραμμικὲς ἀνωμαλίες ἀποτελοῦν τὰ ἀνατολικά ὅρια τοῦ χώρου καὶ σχετίζονται μὲ τὸν ἀνατολικὸν περίβολο τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὸ στωικὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἐκτείνεται πρὸ αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ. Παρομοίως, δύο

34. Γιὰ τίς ἐργασίες αὐτὲς θὰ ὑποβληθεῖ ἀρμοδίως τεχνικὴ ἔκθεση καὶ μελέτη.

35. Σύμφωνα μὲ τὴν τεχνικὴ ἔκθεση τῶν γεωφυσικῶν διασκοπήσεων ποὺ ὑποβλήθηκε ἀπὸ τὸν Δρ. Α. Σαρρῆ. Σχετικὰ βλ. καὶ Ἀρχαιο-τηλεπισκοπικὰ νέα, τευχ. 7 (Ἰούλιος 2005) 16-17, ὅπου συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν ἀποτελεσμάτων.

γραμμικά χαρακτηριστικά πού διατρέχουν τὸ νότιο τμήμα τῆς «πλατείας» σὲ ἀπόσταση περίπου 90 μ. σχετίζονται μὲ τὸν νότιο περίβολο τοῦ Ἱεροῦ. Ἐντὸς τοῦ χωρικοῦ πλαισίου πού διαγράφουν τὰ ἐκτεταμένα παράλληλα τμήματα τοῦ νότιου περιβόλου ἐμφανίζονται ἀρχιτεκτονικά λείψανα πού πιθανότατα ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξή καὶ νότιας στοᾶς, ἄγνωστης ἕως τώρα. Ἡ χαρτογραφημένη νότια στοὰ τοῦ Ἱεροῦ ἐκτείνεται πρὸ τοῦ νότιου περιβόλου καὶ πλαισιώνει τὸν χῶρο τῆς « πλατείας» κατ' ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἀνατολική καὶ τὴ δυτικὴ στοά.

Ἐνδείξεις μεμονωμένων ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν (ἀρχαιολογικά κατάλοιπα ἢ νεώτερα κτίσματα) ἀπαντοῦν καὶ νοτιότερα τοῦ νότιου περιβόλου, καθὼς καὶ νοτιότερα τοῦ ΝΔ ἄκρου του, τὸ ὁποῖο καταλήγει στὸν ἀνατολικὸ πύργο τῆς κύριας, νότιας πύλης εἰσόδου στὸ Ἱερό³⁶.

Οἱ γεωφυσικοὶ χάρτες ὑποδηλώνουν ἐπίσης γραμμικὲς ἀνωμαλίες οἱ ὁποῖες ἐνδεχομένως νὰ σχετίζονται μὲ τοὺς κύριους ἄξονες-διαδρόμους ἐπικοινωνίας πού διέρχονται ἀπὸ τὴν «πλατεία» καὶ συνδέουν τὸν χῶρο καὶ τὰ οἰκοδομήματα μὲ τὴν Ἱερά Ὀδό (πρὸς τὰ βόρεια καὶ βορειοδυτικά), μὲ τὴ ΒΑ εἴσοδο καθὼς καὶ μὲ τὴν κύρια νότια εἴσοδο στὸ Ἱερό.

Στὴν περιοχή νότια τοῦ πρυτανείου, περιοχή Υ', ἡ ὀρθογώνια δομὴ πού παρουσιάζεται ἀπὸ τίς διασκοπήσεις ἔχει παρόμοιο προσανατολισμὸ μὲ τὸ κτίριο «Ο», καθὼς καὶ μὲ τὸν περίβολο νότια τοῦ πρυτανείου. Τὸ κτίριο πού χαρτογραφήθηκε ἐδῶ (περιοχὴ Υ') καὶ οἱ γραμμικὲς ἀνωμαλίες πού ἀπαντοῦν τόσο ἐκτὸς τῆς «πλατείας», ὅσο καὶ ἐκτὸς τῆς κύριας νότιας εἰσόδου στὸ Ἱερό, περιοχὴ Ζ, ὑποδεικνύουν τὴ συνέχισή τῶν κτιριακῶν καταλοίπων καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ

36. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2002, 85-86, πίν. 576.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ

(Πίν. 47-55)

Μετά από διακοπή δεκαπέντε περίπου χρόνων συνεχίστηκαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 2005 οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες στὴ μινωικὴ Ζώμινθο (πίν. 47α)¹. Τὸ νέο πενταετὲς πρόγραμμα (2004-2008) συστηματικῆς ἔρευνας στὴ σημαντικὴ αὐτὴ μινωικὴ θέση σὲ ὑψόμετρο 1187 μ. στὴν καρδιὰ τοῦ Ψηλορείτη, τὸ ὁποῖο ξεκίνησε τὸ 2004 μὲ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς καὶ τῶν εὐρημάτων τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν², τελεῖ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Ἰνστιτούτου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελέβεργης. Οἱ ἐργασίες τῆς διεπιστημονικῆς ὁμάδας διευθύνονται ἀπὸ τὸν Γιάννη Σακελλαράκη, Ἐπίτιμο Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων, καὶ τὸν Διαμαντῆ Παναγιωτόπουλο, Καθηγητὴ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελέβεργης. Συνεργάζεται ἐπίσης ἡ Ἐπίτιμη Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων, διδάκτωρ Ἐφη Σακελλαράκη. Ἡ ἐπανάραξη ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν στὴ μινωικὴ Ζώμινθο ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο ἐνὸς εὐρύτερου διεπιστημονικοῦ προγράμματος, στόχο τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ὄχι ἀπλὰ ἡ ἀποκάλυψη καὶ μελέτη τῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων ἀλλὰ κυρίως ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τῆς πολυσχιδοῦς σχέσης ἀνθρώπου καὶ περιβάλλοντος σὲ μία ἀπὸ τὲς λίγες περιοχὲς τῆς Κρήτης ποὺ διατηρήθηκαν ἀλώβητες ὡς τὲς μέρες μας³.

---

1. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν στὴ μινωικὴ Ζώμινθο βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ - Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΠΑΕ 2004, 99 σημ. 1-2.

2. Ὁ.π. 102 κέ.

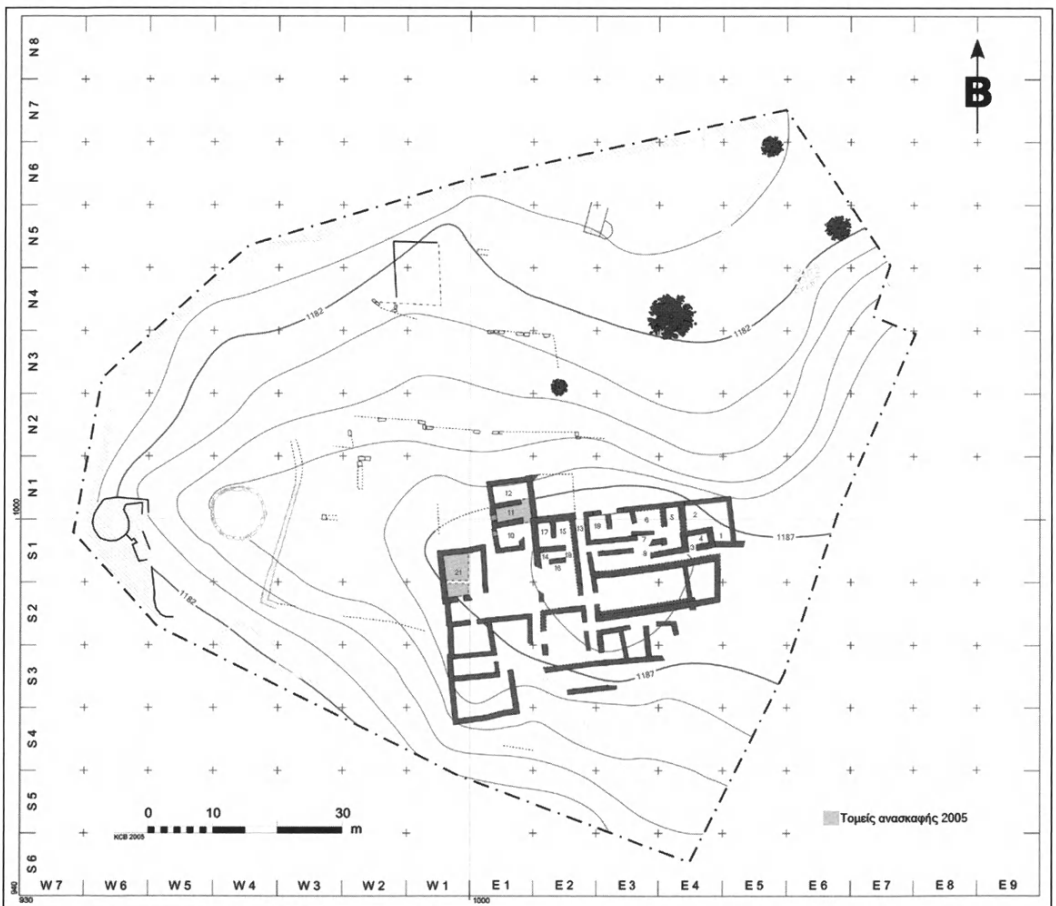
3. Γιὰ σύνοψη τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, παρουσίαση τῶν βασικῶν στόχων τοῦ νέου ἐπιστημονικοῦ προγράμματος ἀλλὰ καὶ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση τῆς σημασίας τῆς μινωικῆς Ζωμίνθου γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς Νεοανακτορικῆς Κρήτης βλ.

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2005 πῆραν μέρος ἡ διδάκτωρ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης Πολίνα Σαπουναῖ, οἱ ὑποψήφιοι διδάκτορες Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης Bogdan Atanassov, Carsten Casselmann, Γιάννης Γεωργίου, Franzjosef Schröder καὶ Sebastian Zöllner, ἡ μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ρεθύμνου Λουκία Φλεβάρη, οἱ φοιτητὲς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης Sarah Cappel, Dirk Fabiunke, Stefan Frosch, Cathrin Gruner, Marlis Jahraus, Karin Pongstingl καὶ Kristin Schuhmann, ἡ φοιτήτρια Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης Ute Gunkel, ὁ φοιτητὴς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Babes-Bolyai (Ρουμανία) Tibi Daroczi, ἡ ἀρχαιοζωολόγος, διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου, Βαλασία Ἰσαακίδου, ἡ ἀρχαιοβοτανολόγος, ὑποψήφια διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Leicester, Ἀλεξάνδρα Λιβάρδα, ὁ μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς Τοπογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης Νίκος Μπούσιος, ὁ φοιτητὴς Γεωγραφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης Christoph Siart καὶ ἡ ἀρχιτέκτων Λιλίτ Βαρνταζαριάν-Γιανναδάκη. Τὸ ἐργατικὸ καὶ τεχνικὸ προσωπικὸ τῆς ἀνασκαφῆς συγκροτοῦσαν οἱ τεχνίτες τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Στέλιος Καλαθάκης, Ἀλέκος Λυριτζάκης, Χαράλαμπος Μαρκομιχελάκης καὶ Ἀγάπιος Ρεθεμιωτάκης, οἱ συντηρητὲς ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Βέτα Καλυβιανάκη καὶ Κώστας Δρακωνάκης, οἱ ἐποχιακοὶ φύλακες ἀρχαιοτήτων Βασίλης Φασουλᾶς καὶ Γιάγκος Χαιρέτης καὶ οἱ ἐργάτες Στέφανος Δραμουντάνης τοῦ Βασιλείου, Στέφανος Δραμουντάνης τοῦ Ἰωάννη, Σάββας Κεφαλογιάννης, Κώστας Κονιός, Γιάννης Μανουράς, Νικηφόρος Μπέρκης, Βαγγέλης Μυγιάκης, Γιώργος Νταγιαντᾶς, Λευτέρης Ξημέρης, Γιώργος Παναγιωτάκης, Στέφανος Παντερῆς, Μανώλης Σκανδάλης, Μανώλης Σταυρακάκης, Χαράλαμπος Συκιώτης, Μαρίνος Φασουλᾶς, Γιάννης Χαιρέτης καθὼς καὶ οἱ Wesai Hussein καὶ Atai Nurus. Τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες τεκμηρίωσαν κινηματογραφικὰ ὁ σκηνοθέτης Νίκος Νταγιαντᾶς καὶ ὁ διευθυντὴς φωτογραφίας Δημήτρης Κορδελαῖς.

Υ. SAKELLARAKIS - D. PANAGIOTOPOULOS, Minoan Zominthos, στο: Ε. ΓΑΒΡΙΑΛΗΚΗ - Γ. Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ (ἐκδ.), *Ὁ Μυλοπόταμος ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὡς Σήμερα. Περιβάλλον - Ἀρχαιολογία - Ἱστορία - Λαογραφία - Κοινωνιολογία* (Ρέθυμνο 2006) 47 κέ.

Ἡ περιορισμένης ἔκτασης ἀνασκαφή διήρκεσε τέσσερις ἐβδομάδες, ἀπὸ τὶς 29 Αὐγούστου μέχρι τὶς 23 Σεπτεμβρίου. Ἀνασκάφηκαν τρεῖς διαφορετικοὶ τομεῖς, πὺ ὀνομάστηκαν Τομέας Α, Β καὶ Γ, σὲ δυὸ χώρους στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τῆς Ζωμίνθου (εἰκ. 1). Ὁ Τομέας Α περιέλαβε τὸ Δωμάτιο 11 καὶ τὸν χώρο ἐξωτερικὰ τῆς εἰσόδου του, πὺ εἶχαν ἤδη ἐρευνηθεῖ μερικῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ζωμίνθο τὴ δεκαετία τοῦ 1980. Οἱ Τομεῖς Β καὶ Γ ἀποτελοῦν προφανῶς τμήματα τοῦ ἴδιου μεγάλου χώρου στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ κτιρίου, ὃ ὁποῖος ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται φέτος καὶ ὀνομάστηκε Δωμ. 21.

Εἰκ. 1 Ἀρχαιολογικὸς χώρος καὶ Κεντρικὸ Κτίριο Ζωμίνθου μὲ νέο σύστημα κανάβων.

Μὲ τὴν ἐπανέναρξη τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴ Ζώμινθο κρίθηκε σκόπιμη ἡ δημιουργία ἑνὸς νέου κανάβου μὲ συντεταγμένες πού θὰ ἀναφέρονται στὸ Ἑλληνικὸ Γεωδαιτικὸ Σύστημα Ἀναφορᾶς. Ὁ νέος αὐτὸς κανάβος ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράγωνα πλευρᾶς 10 μ., τὰ ὁποῖα ὑποδιαιροῦνται σὲ ὑποκανάβους μὲ τετράγωνα πλευρᾶς 1 μ. στοὺς ἀνασκαφικοὺς τομεῖς (εἰκ. 1)⁴. Ὡς σταθερὸ σημεῖο +100.00 μ. γιὰ τὴ μέτρηση τῶν ὑψομετρικῶν ἐπιπέδων τῆς ἀνασκαφῆς ὀρίστηκε ἓνα σημεῖο στὴν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου μέσα σὲ νεωτερικὸ ἄλώνι πού βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Δυσμᾶς τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου. Οἱ τοπογραφικὲς ἐργασίες τῆς πρώτης αὐτῆς χρονίᾳς τῶν νέων ἀνασκαφῶν στὴ Ζώμινθο ἐπικεντρώθηκαν στὴν ψηφιακὴ ἀποτύπωση τῶν ὁρατῶν τοίχων τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου καὶ τὴν ἔνταξή τους στὸν νέο κανάβο. Μὲ τὴ χρήση ἠλεκτρονικοῦ ταχύμετρου ἐκπονήθηκε προκαταρκτικὴ ψηφιακὴ κάτοψη τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου, τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει ἐπιφάνεια μεγαλύτερη τῶν 1360 τετραγωνικῶν μέτρων.

Τομέας Α (Δωμ. 11)

Τὸ Δωμ. 11 εἶναι τὸ μεσαῖο ἀπὸ τὰ τρία ἐπιμήκη, παράλληλα δωμάτια ἑνὸς προσκτίσματος στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου. Ἐκτείνεται σὲ τμήμα τῶν τετραγώνων κανάβου N1E1 καὶ S1E1 καὶ βρίσκεται ἀμέσως νότια τοῦ Δωμ. 12, τοῦ κεραμικοῦ δηλαδὴ ἐργαστηρίου, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀνασκαφῆ πλήρως τὸ 1988⁵. Τὰ δύο αὐτὰ δωμάτια ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους ὅπως καὶ

4. Γιὰ τὴν ἀρίθμηση τῶν τετραγώνων τοῦ κανάβου υἱοθετήθηκε σύστημα τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπει τὴν ἐπ' ἄπειρον ἐπέκτασή του στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Μὲ σημεῖο ἀφετηρίας τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ τετραγώνου κανάβου ἀμέσως δυτικὰ τοῦ Δωμ. 11, τὰ τετράγωνα ὀνομάζονται μὲ βάση τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα (E[ast], W[est], N[orth], S[outh]) καὶ αὐξοντες ἀριθμούς (1, 2, 3, κ.ο.κ.).

5. Βλ. Ἔργον 1988, 168 κέ., εἰκ. 136-141· P. MICHAELIDES, *Potters' Workshops in Minoan Crete, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 32, 1993, 17 κέ. Τὸ πλῆθος ἀκέραιων ἀγγείων ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου χρονολογεῖται στὴν ὠριμὴ φάση τῆς ὙΜ ΙΑ περιόδου, βλ. ΠΑΕ 2004, 103, σημ. 6· SAKELLARAKIS - PANAGIOTOPOULOS, ὅ.π. (σημ. 3) 59 κέ.

μέ τὸ νοτιότερο Δωμ. 10, μέσω ἑνὸς διαδρόμου στὰ ἀνατολικά τῆς εἰσόδου του (πίν. 476). Τὸ δωμάτιο ἔχει ἓνα παράθυρο σὲ ἑλαφρὰ ἔκκεντρη πρὸς Νότο θέση στὸν δυτικὸ του τοῖχο. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ὁ χῶρος εἶχε ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ παλαιότερα, καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1988, ὅταν εἶχε ἀφαιρεθεῖ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἐπίχωσής του καὶ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ οἱ τοῖχοι του σὲ σημαντικὸ ὕψος. Γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἰσχυρὰ μετακινημένου νότιου τοίχου τοῦ δωματίου, ἐνδεικτικῶς τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου, εἶχε κατασκευαστεῖ τότε πρόχειρος, χαμηλὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος κατὰ μῆκος τῆς βόρειας παρειάς του, ὁ ὁποῖος καθαιρέθηκε φέτος πρὶν τὴν ἔναρξή τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀπομακρύνθηκαν ἐπίσης, ἀφοῦ ἀριθμήθηκαν καὶ ἀποτυπώθηκαν σχεδιαστικὰ καὶ φωτογραφικὰ, πέντε λίθοι ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου ποὺ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ καταρρεύσουν. Κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα, ἀφοῦ ἀφαιρέθηκαν τὰ χῶματα, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε ἐπιχωσθεῖ γιὰ λόγους ἀσφάλειας τὸ ἐπίπεδο ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1988, ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου καὶ προχώρησε μέχρι τὸ δάπεδο. Ἀνασκάφηκαν δύο στρώματα, ἓνα ἀνώτερο, ποὺ ἀποτελοῦσε προφανῶς τὴ συνέχεια στρώματος ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀφαιρεῖται κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ, καὶ ἓνα κατώτερο ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ δαπέδου.

Τὸ σχετικὰ λεπτὸ πρῶτο στρώμα ἀφαιρέθηκε ἀπὸ ὕψος 100.92/100.86 μ. ἕως ὕψος 100.85/100.80 μ.⁶ Τὸ χῶμα ἦταν ἀνοιχτοῦ καστανοῦ ἕως κιτρινωποῦ χρώματος, συμπαγὲς καὶ σκληρό. Περιεῖχε λίγους λίθους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πλάκες σχιστόλιθου, ἄτακτα πεσμένους σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου, καὶ σχετικὰ λίγα ὄστρακα, στὴν πλειοψηφία τους ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα, κυρίως κύπελλα. Στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε ἐπιμήκης διασπορὰ τμημάτων καμένου ξύλου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο, ἡ ὁποία ἐκτεινόταν σὲ ὅλο τὸ πλάτος τοῦ δωματίου. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὰ ἀπανθρακωμένα λείψανα δοκοῦ, πεσμένης ἴσως ἀπὸ τὴν ὄροφή. Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὸν ἐμφανίστηκε σειρά λίθων κυρίως μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέ-

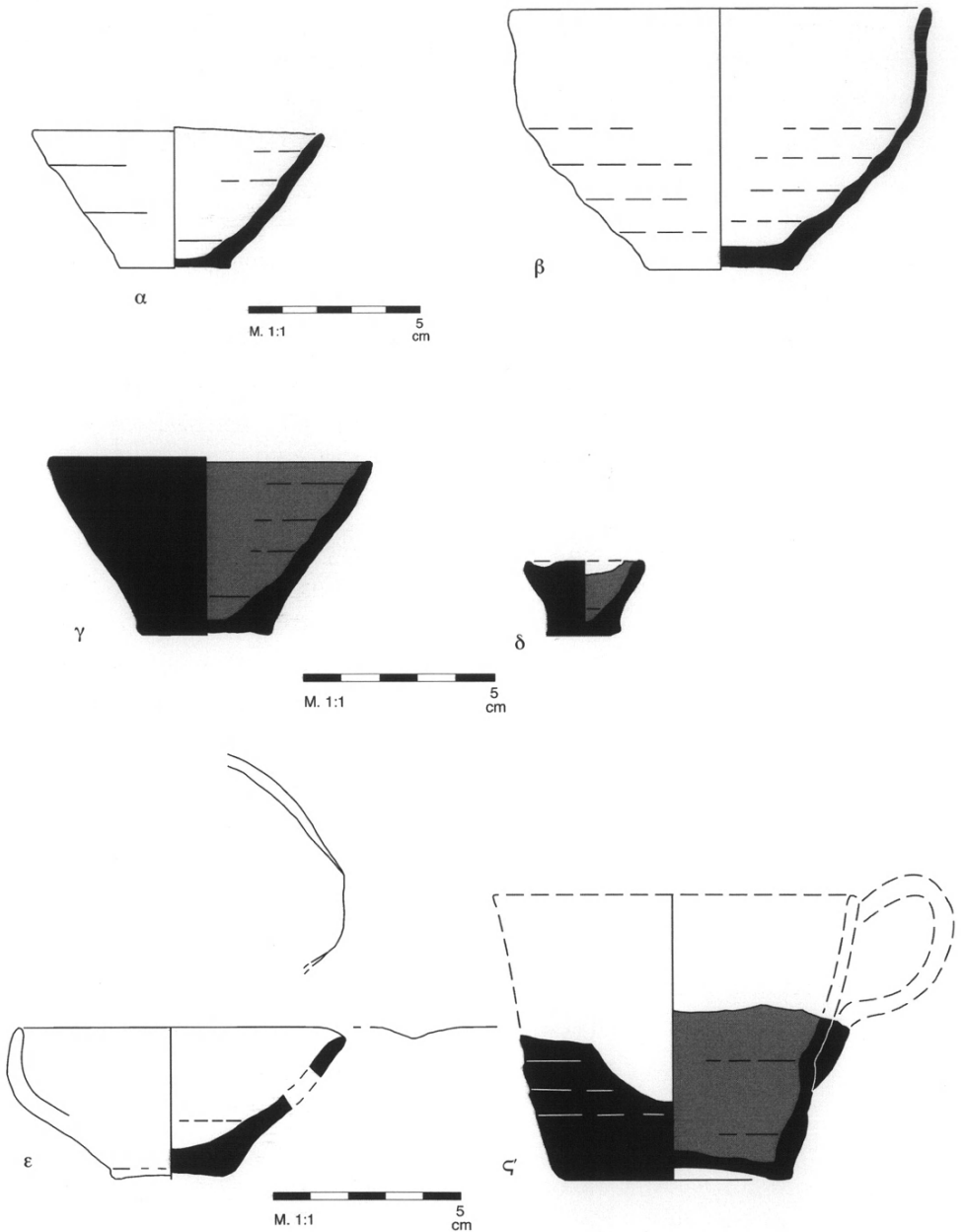
6. Ὅπως σημειώθηκε παραπάνω τὸ σταθερὸ σημεῖο μέτρησης ὑψῶν τῆς ἀνασκαφῆς ἰσοῦται μὲ +100.00 μ.

θους, κάποιοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους προχωροῦν ἐν μέρει καὶ μέσα στὸν τοῖχο ἢ πατοῦν ἐπάνω σὲ ἄλλους παρόμοιους λίθους (πίν. 48α). Ὅπως φάνηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση καὶ τοῦ ἐπόμενου στρώματος τὰ λείψανα αὐτῆς τῆς κτιστῆς κατασκευῆς διατηροῦνται καλύτερα στὸ βόρειο τμήμα καὶ ἀνήκουν ἴσως σὲ θρανίο, ἢ ὁποῖα ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ κτιστὸ θρανίο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ γειτονικοῦ Δωματίου 12. Μία ἄλλη, μικρότερη σειρά λίθων κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, δύο ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐξέχουν ἀπὸ τὴν τοιχοδομία, δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ ταυτιστεῖ μὲ βεβαιότητα μὲ τὰ ὑπολείμματα κάποιας κατασκευῆς, ἂν καὶ σχετιζόταν μὲ μία νησίδα πληχώματος πού ἤλθε στὸ φῶς ἀμέσως νοτιότερα. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους βρέθηκαν πάντως στὸ στρώμα αὐτὸ ἓνα ὄστω καὶ μία πεσμένη στὸ πλάι καὶ κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου, σχεδὸν ἀκέραια πρόχους (πίν. 48β), καθὼς καὶ ἓνα ἀκόμα ὄστω στὸ κατώτερο στρώμα.

Μὲ τὴν ἐξαίρεση λίγων τμημάτων καμένου ξύλου, ἐνὸς ὄστω κι ἐνὸς μικροῦ λίθινου ἀντικειμένου, ἴσως ἀπὸ ὄρεία κρύσταλλο, πού βρέθηκαν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἤλθαν στὸ φῶς διάσπαρτα στὸ δυτικὸ τμήμα καὶ κυρίως κατὰ μῆκος τοῦ πιθανοῦ θρανίου τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Περιλαμβάνουν πολλὰ τμήματα ὄστων καὶ καμένων ξύλων, καθὼς καὶ τέσσερα ἀγγεῖα. Ἐνας μικρὸς κάλαθος πεσμένος στὸ πλάι καὶ ἓνας δίσκος κάτω ἀπὸ αὐτὸν βρέθηκαν στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου μαζί μὲ ὄστα καὶ κάρβουνα (πίν. 49α), σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀνώτερους σωζόμενους λίθους τοῦ θρανίου καὶ εἶχαν πιθανότατα κυλήσει ἀπὸ αὐτό. Μὲ τὸ πιθανὸ θρανίο ἴσως συσχετίζεται καὶ ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο πού βρέθηκε βαθύτερα στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία, ἐπίσης μαζί μὲ ὄστα καὶ διάσπαρτα κάρβουνα. Τέλος ἓνας τμηματικὰ σωζόμενος δίσκος βρέθηκε στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα μαζί μὲ τμήματα ὄστω. Ἴσως κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ εὐρήματα θὰ ἦταν ὀρθότερο νὰ συσχετιστοῦν μὲ τὸν ὀρίζοντα καταστροφῆς τοῦ δαπέδου, ἀφοῦ ὅπως ἔδειξε ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς ὁ τελευταῖος φαίνεται ὅτι προχωροῦσε βαθύτερα στὸ κεντρικὸ καὶ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, ἐμφάνιζε δηλαδὴ ἕλαφρὴ κατωφέρεια πρὸς Ἀνατολὰς στὸ δυτικὸ του τμήμα. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ συνάφεια μεταξὺ πήλινων ἀγγείων καὶ ὄστων ζώων, ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζει ὄχι μόνο τὸ συγκεκριμένο στρώμα ἢ δωμάτιο ἀλλὰ καὶ τοὺς περισσότερους χώρους τοῦ κτιρίου τῆς Ζωμίνθου. Πρόκειται προφανέστατα γιὰ ὑπολείμματα τροφῆς.

Τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου ἀνασκάφηκε ἀπὸ ὕψος 100.85/100.80 μ. μέχρι 100.62 μ. σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου, ὅπως καὶ τὸ ὑπερκείμενο. Κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ στρώματος ἦταν τὰ ἐντονότατα ἴχνη τῆς πυρκαγιᾶς ποὺ κατέκαυσε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου κατὰ τὴν καταστροφή του ἀλλὰ καὶ ἡ σαφῶς μεγαλύτερη περιεκτικότητα σὲ πῆλινα ἀγγεῖα. Εἰδικὰ στὸ ἀνατολικό, ἀλλὰ καὶ σὲ μεγάλο μέρος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ χώρου, ἀνασκάφηκε οὐσιαστικὰ ἓνα στρώμα ἀπανθρακωμένων ξύλων καὶ στάχτης, ποὺ περιεῖχε πλῆθος διάσπαρτων ὀστράκων, ἀγγείων, ὀστῶν καὶ ἄλλων εὐρημάτων. Ἡ ἐμφανὴς συγκέντρωση τμημάτων καμένου ξύλου καὶ μαύρου χρώματος στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ δωματίου, στὸν χώρο δηλαδὴ τῆς εἰσόδου (πίν. 496), μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸ πιθανὸ θυρόφυλλο ποὺ ἴσως κατέπεσε καμένο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Δωμ. 11. Στὸ ὑπόλοιπο στρώμα οἱ συγκεντρώσεις τῶν καμένων ξύλων δὲν ἦταν τόσο πυκνές, ἐνῶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου τὰ ἀγγεῖα ἦταν λιγότερα καὶ ὑπερτεροῦσαν τὰ ὀστά. Τὸ χῶμα ἦταν πολὺ σκληρὸ καὶ συμπαγές καί, ὅταν δὲν ἦταν φαιὸ ἕως μαῦρο ἀπὸ τὴν καύση, ἦταν ἀνοιχτὸ καστανὸ ἕως κιτρινωπὸ, ὅπως καὶ στὸ ὑπερκείμενο στρώμα. Περιεῖχε ἀρκετοὺς ἄτακτα πεσμένους, κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους ἀκανόνιστους λίθους καὶ μερικοὺς σχιστόλιθους. Στὸ κεντρικὸ καὶ βόρειο κεντρικὸ τμήμα τοῦ δωματίου τὸ χῶμα ἐμφάνισε μεγάλη περιεκτικότητα στὸ λεγόμενον λεπιδόχωμα. Βαθύτερα στὸ κεντρικὸ τμήμα, στὰ ὄρια τοῦ καμένου στρώματος καὶ ἐν μέρει κάτω ἀπὸ αὐτό, ἐφανίστηκε μία μεγάλη, περίπου ὀρθογώνια νησίδα ἀπὸ καμένο, σκληρὸ πηλόχωμα ποὺ ἔφερε στὴν ἐπιφάνειά της λίγες μικρές, λεπτές πλάκες, πεσμένα κύπελλα, ὀστά καὶ κάρβουνα (πίν. 50α). Λίγες ἀκόμα παρόμοιες πλάκες ἐφανίστηκαν ἀμέσως βορειότερα, καθὼς καὶ ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸ πιθανὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς νησίδας αὐτῆς συλλέχθηκαν μερικὰ ὀστά καὶ κάρβουνα, καθὼς καὶ ἓνα ἀκόμα κύπελλο. Σαφὴ ἴχνη πλακόστρωσης δὲν βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου καθὼς τὸ δάπεδο ἦταν προφανῶς χωμάτινο. Στὸ βόρειο μισὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Δωμ. 11 ἀποκαλύφθηκε ὡστόσο μία ὀρθογώνια, σχιστολιθική πλάκα σὲ ὀριζόντια θέση κατὰ μῆκος τῆς εἰσόδου, ἡ ὁποία προφανῶς ἀποτελεῖ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου τοῦ δωματίου (πίν. 506).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος βρέθηκαν – διάσπαρτα στὸν χώρο καὶ κατὰ κανόνα ἀναποδογυρισμένα ἢ πεσμένα στὸ πλῆι – συνολικὰ 78 ἀκέραια ἢ τμηματικὰ σωζόμενα ἀγγεῖα, στὴν πλειοψηφία τους ἄωτα κωνικὰ

Εἰκ. 2α-ζ'. Δωμάτιο 11: α. Ἄωτο κύπελλο. β. Ἡμισφαιρικό κύπελλο. γ. Προχοῖδιο. δ. Μικρογραφικὸ κωνικὸ κύπελλο. ε. Μικρὸς λύχνος. ζ. Μελαμβαφὲς μόνωτο κύπελλο με βαθμιδωτὰ τοιχώματα.

κύπελλα (εἰκ. 2α), ἀλλὰ καὶ μερικά κύπελλα ἄλλων τύπων (εἰκ. 2β), ἓνα προχοῖδιο (εἰκ. 2γ), τρία μικρογραφικά κύπελλα (εἰκ. 2δ) καὶ ἓνας μικρὸς λύχνος (εἰκ. 2ε). Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν δύο κέρατα, ἓνα μικρὸ λίθινο τμήμα ἴσως ἀπὸ ὄρεια κρύσταλλο, ἓνα λίθινο τριβεῖο καὶ ἓνας πυρήνας ἐλιᾶς, σπασμένος σὲ δύο τμήματα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ συγκεντρώσεις τῶν ἀγγείων ὑπερεροῦσαν στὸ ἀνατολικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Δωμ. 11. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ δυτικὸ τοῦ τμήμα ἐμφανίστηκε, ἤδη πρὶν τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀφαίρεσης τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου στὸν ὑπόλοιπο χῶρο, ἓνα στρώμα ἀπὸ σχετικὰ χαλαρὸ χῶμα σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος. Τὸ στρώμα, τμήμα τοῦ ὁποῖο ἀφαιρέθηκε ἐκεῖ μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου ποὺ ἐντοπίστηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, χαρακτηρίζαν ἢ ἔλλειψη ἀξιόλογης ποσότητας ὀστράκων καὶ ἀγγείων καὶ ἢ ἀνεύρεση κυρίως ὀστών. Ἀπὸ τὰ λιγοστὰ ἀγγεῖα τοῦ συγκεκριμένου στρώματος τὰ περισσότερα, 13 συνολικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα κύπελλο μὲ βαθμιδωτὰ τοιχώματα (εἰκ. 25') ἀποτελοῦσαν πυκνὴ συγκέντρωση στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου ποὺ εἶχε καταπλακωθεῖ ἀπὸ ὀρθογώνια πλάκα (πίν. 51α-β, 52α). Ἄν καὶ τὰ ἐντελῶς θρυμματισμένα ἀγγεῖα ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ὀρθογώνια πλάκα ἔπεσε ἀπὸ ἓνα ὑψηλότερο σημεῖο καταπλακῶνοντάς τα, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα σχεδὸν τὰ ἀγγεῖα τοῦ στρώματος δαπέδου στὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ δωματίου βρέθηκαν κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλάκα. Τὸ στρώμα σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος ἀνασκάφηκε σὲ ὀρισμένα σημεῖα σὲ βάθος λίγων ἑκατοστῶν ἀποδίδοντας τμήματα μελαμβαφῶν ἀγγείων ποὺ ἴσως ἀνήκουν σὲ πρωιμότερη ἀπὸ τὴν ΥΜ Ι περίοδο. Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χῶρο τοῦ Δωμ 11 ἔφθασε μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, εἶναι πιθανὸ ὅτι κάτω ἀπὸ αὐτὸ ὑπάρχουν κατάλοιπα πρωιμότερης ἐγκατάστασης⁷.

Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ καμένου στρώματος καὶ τὴν ἀφαίρεση ὅλων τῶν εὐρημάτων, τῶν πεσμένων λίθων καὶ τοῦ πηλοχώματος ἢ

7. Στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου εἶχαν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν πρώτη φάση ἀνασκαφῶν τοῖχοι πρωιμότερου κτιρίου, τὸ ὁποῖο πρὸς τὸ παρὸν δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια, βλ. SAKELLARAKIS - PANAGIOTOPOULOS, ὅ.π. (σημ. 3) 55, σημ. 25.

εἰκόνα πού ἐμφάνισε τὸ ἀνατολικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Δωματίου 11 ἦταν ἡ ἀκόλουθη: Σὲ ὅλο τὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀνοιχτόχρωμη, λεῖα ἄνω ἐπιφάνεια ἐνὸς λεπτοῦ, ἰδιαίτερα σκληροῦ καὶ συμπαγοῦς στρώματος, τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ περιέχει πηλὸ καὶ μικρότατα τμήματα κάρβουνου καὶ κεραμικῆς (πίν. 526). Τὸ στρώμα φαίνεται νὰ ὀρίζει τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου. Ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ πατημένο χῶμα, ἡ ἐμφάνισή του ὅμως μόνο σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ δωματίου φαίνεται νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἰσχυρῆς πυρκαγιᾶς στὸ συγκεκριμένο σημεῖο. Σὲ ἐπαφῇ καὶ ἐν μέρει κάτω ἀπὸ αὐτὸ στῆ βορειοδυτικῇ παρυφῇ του ἐντοπίστηκε μία μικροῦ πάχους, ἔντονα καμένη περιοχὴ. Λίγο δυτικότερα, πρὸς τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, ἐμφανίστηκε ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἐνὸς περίπου κυκλικοῦ τμήματος γκριζας, καμένης ἐπίχωσης. Τέλος στὸ ὑπόλοιπο κεντρικὸ καὶ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ Δωμ. 11 ἐμφανίστηκε καὶ ἐκεῖ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος ἀπὸ σκοτεινὸ καστανὸ χῶμα, τμήμα τοῦ ὁποίου εἶχε ἤδη ἀφαιρεθεῖ σὲ ὅλο τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου.

Συνοψίζοντας τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸν χῶρο τοῦ Δωμ. 11 ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται στῆ συντριπτικῇ τους πλειοψηφία γιὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Ἡ ἰδιαίτερα ἀσθενὴς παρουσία ἄλλων τύπων ἀγγείων ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πλουσιότερη ποικιλία κεραμικῶν σχημάτων πού ἀποκαλύφθηκαν στὸν γειτονικὸ χῶρο τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου (Δωμ. 12). Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τὰ δύο αὐτὰ δωμάτια γειτνιάζουν καὶ ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους μέσω διαδρόμου, κανένα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ Δωμ. 11 δὲν παρέμπει ἄμεσα σὲ δραστηριότητες πού σχετίζονται μὲ τὴν παραγωγὴ κεραμικῆς. Ὁ χῶρος ἴσως ἐξυπηρετοῦσε βοηθητικὰς ἀνάγκες.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Δωμ. 11 ἐπεκτάθηκε καὶ στὸν χῶρο ἐξωτερικὰ τῆς εἰσόδου του καὶ μέχρι τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ προσκτίσματος, στὸν διάδρομο δηλαδή πού συνδέει τὸ δωμάτιο μὲ τὰ Δωμ. 10 καὶ 12. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο συνεχίστηκαν καὶ πρὸς Νότο σὲ τμήμα τοῦ ἀνοίγματος μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Καὶ τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ διαδρόμου εἶχε μερικῶς ἐρευνηθεῖ παλαιότερα. Συγκεκριμένα εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπίχωση ἐκεῖ μέχρις ὕψους 100.81/100.78 μ. περίπου, δηλαδή μέχρι τὸ βάθος πού ἐμφανίστηκε τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου. Τὸ στρώμα δαπέδου ἀνα-

σκάφηκε και έδω μέχρι βάθος +100.62 μ. Είχε τὰ ἴδια χαρακτηριστικά με αὐτὸ τοῦ Δωμ. 11 και ἐμφάνισε ἀνάλογη εἰκόνα καταστροφῆς με ἔντονα ἴχνη πυρκαγιᾶς – ἂν και ὄχι τόσο ἔντονα ὅσο στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου –, πληθὸς ὀστράκων και ἀρκετὰ πεσμένα ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κάποια εἶχαν καταπλακωθεῖ ἀπὸ λίθους τῶν παρακείμενων τοίχων (πίν. 53α). Βρέθηκαν συνολικά 21 ἀγγεῖα, κυρίως ἄωτα κωνικά κύπελλα. Ἰδιαίτερη μνεῖα ἀπαιτεῖ μία ραμφόστομη πρόχους πὺ φέρει διακόσμηση ἀπὸ τρέχουσα σπείρα (πίν. 54α), ὁ πυθμένας τῆς ὁποίας «πατοῦσε» στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς ἄωτου κωδωνόσχημου κυπέλλου (πίν. 54β). Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἀπὸ τὸν διάδρομο ἦταν πολλὰ τμήματα καμένων ξύλων και ὀστῶν και λίγα μικροαντικείμενα, μεταξύ τῶν ὁποίων δύο τριπτῆρες και ἓνα κατεργασμένο ἀντικείμενο ἀπὸ ὄρεῖα κρύσταλλο πρισματικῆς μορφῆς. Σημειώνεται ἀκόμα ἡ ἀνεύρεση μιᾶς νησίδας καμένου πηλοχώματος στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀφαίρεσης τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου στὸν διάδρομο ἐμφανίστηκε και ἐδῶ και ἀνασκάφηκε ἐν μέρει τὸ σκοτεινότερο χρώμα στρώμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω. Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν μερικὰ ὄστρακα και ἀρκετὰ ὀστά, μεταξύ τους και ἓνα κατεργασμένο, ἐπίμηκες ὀστέينو τμήμα. Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης στὸν χῶρο τοῦ διαδρόμου πρὸς Νότο θὰ συνεχιστεῖ τὸν ἐπόμενο χρόνο. Ἡ πυκνὴ παρουσία διαφορετικῶν τύπων ἀγγείων μικροῦ και μεσαίου μεγέθους στὴ περιοχὴ ἐνὸς διαδρόμου δὲν εἶναι φυσικά αὐτονόητη. Καθὼς τὰ περισσότερα ἀγγεῖα βρέθηκαν σὲ στρώμα 10-20 ἐκ. πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο και παρουσίαζαν φορὰ πτώσης ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρὰ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι κατέπεσαν ἐδῶ ἀπὸ κάποιο ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ διαδρόμου, ἴσως ἀπὸ ράφια τῶν παρακείμενων τοίχων.

Τομέας Β (Δωμ. 21)

Τομέας Β ὀνομάσθηκε στὸ τετράγωνο κανάβου SIW1 τὸ βορειοδυτικὸ και τὸ δυτικὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Δωμ. 21, ἐνὸς μεγάλου νέου χώρου στὸ βορειοδυτικότερο τμήμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου (εἰκ. 1). Τὸν τομέα ὀρίζουν πρὸς Βορρὰ και πρὸς Δυσμὰς οἱ τοῖχοι τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ και τὸ νότιο ὄριό του ἀποτελοῦν ἡ ἀνατολικὴ και ἡ νότια γραμμὴ κανάβου τοῦ τετραγώνου SIW1 ἀντίστοιχα, κατὰ μῆκος τῶν

ὁποῖων ἀφέθηκαν ἄσκαπτοι μάρτυρες πλάτους 0.25 μ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τομέα ἐμφάνιζε μικρὴ κατηφορικὴ κλίση ἀπὸ βορειοανατολικά πρὸς νοτιοδυτικά. Στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα του ἦταν ὀρατὴ ἤδη πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς συγκέντρωση λίθων, κυρίως μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, μὲ σαφὴ φορὰ πτώσης ἀπὸ βορειοανατολικά πρὸς νοτιοδυτικά, οἱ ὁποῖοι προφανῶς εἶχαν πέσει ἐκεῖ ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο. Στὸν Τομέα Β ἀνασκάφηκε δλόκληρη ἢ ἀνώτερη, διαταραγμένη ἐπίχωση καὶ τμήμα τῆς ἀδιατάρακτης κατώτερης.

Τὸ ἀνώτερο στρώμα ἦταν ἄνισου πάχους καὶ ἀφαιρέθηκε ἀπὸ ὕψος 102.39/102.29 μ. μέχρι 102.15 (βορειοδυτικὸ τμήμα)/101.66 μ. (νότιο τμήμα). Ἀμέσως μετὰ τὴν ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται πυκνὴ στρώση ἀκατάστατα πεσμένων λίθων, κυρίως μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, πὺ σταδιακὰ κάλυψαν ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου (πίν. 536). Ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν πλάκες ἀπὸ πράσινο καὶ κόκκινο σχιστόλιθο. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν λίθων σὲ ὅλο τὸ πάχος τῆς ἀνώτερης ἐπίχωσης τοῦ χώρου ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὕπαρξη ὀρόφου, οἱ τοῖχοι τοῦ ὁποῖου κατέπεσαν κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἰσογείου χώρου. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς ὅλοι οἱ λίθοι ἀφαιρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ ὀρίου τοῦ τομέα, προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ ἡ ὕπαρξη σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐνὸς πιθανοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου. Τὸ χῶμα τοῦ στρώματος ἦταν χαλαρὸ καὶ εἶχε χρῶμα καστανὸ ἕως σκοτεινὸ καστανό. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἡ ἐπίχωση ἀνάμεσα στοὺς γκρεμισμένους τοίχους τοῦ χώρου ἦταν διαταραγμένη. Τὰ ὄστρακα πὺ συλλέχθηκαν ἀνῆκαν ὄχι μόνο στὴ μινωικὴ ἀλλὰ καὶ σὲ σαφῶς μετεγενέστερες περιόδους συμπεριλαμβάνοντας τμήματα κλασικῶν-ἐλληνιστικῶν ἀλλὰ καὶ νεωτερικῶν ἀγγείων. Βρέθηκαν ἀκόμα μερικά, ἀποσπασματικὰ σωζόμενα ἀγγεῖα: δύο ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἕνας δίσκος, ἕνα πιθοειδὲς ἀγγεῖο, ἕνας μυκηναϊκὸς ψευδόστομος ἀμφορίσκος καὶ ἕνα μεγάλο ἀγγεῖο πιθανότατα ἐλληνιστικῶν χρόνων. Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν πλῆθος ὀστῶν, λίγα κάρβουνα, ἕνα κατεργασμένο καὶ ἕνα ἀκατέργαστο τμήμα ὀρείας κρυστάλλου, ἕνα ἴσως κατεργασμένο κυλινδρικό λίθινο τμήμα, δύο σύγχρονα μεταλλικὰ ἐλάσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα ἀνήκει πιθανότατα σὲ λεπίδα μαχαιριοῦ, καὶ ἕνα σκάγι.

Ἀπὸ ὕψος 102.15 μ. ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ Δώμ. 21 τὸ ἀνοιχτὸ καστανὸ ἕως κιτρινωπό, σκληρὸ καὶ συμπαγὲς χῶμα τῆς ἀμιγοῦς μινωικῆς ἐπίχωσης. Τὸ στρώμα αὐτὸ σταδιακὰ ἐπεκτάθηκε, πρῶτα

κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ στὴ συνέχεια καὶ στὸν υπόλοιπο χώρο, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νοτιοανατολικά. Κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ στρώματος ἦταν ὅτι περιεῖχε ἀρχικὰ ἐλάχιστους λίθους, ἐνῶ ὅταν ἐπεκτάθηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου σὲ ὕψος 101.66 μ. εἶχε ἤδη ἐμφανιστεῖ στρώση λίθων κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, μικρότερων δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ ὑπερκείμενου στρώματος, συγκεντρωμένων κυρίως στὸ βορειοανατολικὸ καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση αὐτῶν τῶν λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ἀρκετοὶ σχιστόλιθοι, στάματῆσε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ Δωμ. 21 καὶ ἐγινε δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ ἀνατολικὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου καὶ κατὰ μῆκος τῶν λίθων τοῦ πιθανοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου (πίν. 55α). Τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος μέχρι τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἦταν πολλὰ ὅστ'α καὶ τμήματα καμένων ξύλων, ἓνα μικρογραφικὸ κωνικὸ κύπελλο καὶ τμήμα ἑνὸς μικροῦ δισκοειδοῦς ἀντικειμένου ἀπὸ μελανὸ λίθο.

Ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ μῆκ. 1.50 μ. καὶ πλάτ. 1.30 μ. προχώρησε μέχρι βάθος +101.17 μ. χωρὶς νὰ φθάσει στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου. Τὸ στρώμα ποὺ ἀνασκάφηκε ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ ὑπερκείμενου. Μερικοὶ πεσμένοι λίθοι, κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους ἀποκαλύφθηκαν στὸ ἀνώτερο καὶ τὸ κατώτερο ἐπίπεδο τῆς τομῆς, κυρίως στὸ ἀνατολικὸ τῆς τμήμα. Σημειώνεται ὅτι μέχρι τὸ βάθος ποὺ ἀνασκάφηκε ἡ ἐπίχωση τῆς Τομῆς Β1 δὲν ἐφανίστηκαν ἄλλοι λίθοι κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ πιθανολογούμενου διαχωριστικοῦ τοίχου στὸ ἀνατολικὸ τῆς ὄριου, ἂν καὶ αὐτοὶ πιθανὸν νὰ θρίσκονται ἀνατολικότερα λόγω κλίσης τοῦ τοίχου. Τὰ εὐρήματα ἦταν ἀρκετὰ ὅστ'α καὶ κάρβουνα, δύο τμήματα ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο, τὸ ἓνα ἴσως ἐπεξεργασμένο, καὶ μερικά τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὰ τοιχώματα πίθου. Ἡ ἀνεύρεση τμημάτων πεσμένου πίθου σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ δάπεδο, καθὼς καὶ σὲ ἀκόμα ὑψηλότερο ἐπίπεδο στὸν γειτονικὸ Τομέα Γ, ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ χώρος εἶχε ὄροφο.

Τὸ πιὸ σημαντικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν στρωμάτων τοῦ Δωμ. 21 ἦταν ἡ εὕρεση ἀρκετῶν ἀγγείων ποὺ χρονολογοῦνται σὲ περιόδους σαφῶς ὑστερότερες ἀπὸ τὸν χρονολογικὸ ὀρίζοντα τῆς καταστροφῆς τοῦ μινωικοῦ κτιρίου. Καθὼς ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν υπόλοιπων χώρων δὲν εἶχε ἀποδώσει μέχρι τώρα κεραμικὴ μυκηναϊκῶν ἢ καὶ ἱστορικῶν χρόνων, ἡ συγκέντρωση ἀγγείων αὐτῶν τῶν περιόδων σὲ ἓνα καὶ μόνο σημεῖο τοῦ κτιρίου

δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Ἡ μεταγενέστερη αὐτὴ διατάραξη τῆς κατὰ τὰ ἄλλα ἀμιγῶς ΥΜ ΙΑ ἐπίχωσης τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγηθεῖ. Εἶναι πάντως πιθανὸν ὅτι τὸ συγκεκριμένο τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος ἦταν ὄρατὸ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴ σεισμικὴ καταστροφή, ἀκόμα καὶ ὅταν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τοίχους εἶχαν ἤδη καλυφθεῖ ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπίχωση. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν σαφῶς διαφορετικὸ βαθμὸ διατήρησης τῶν λίθων τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ κτιρίου. Ἡ τοιχοδομία τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου φαίνεται πράγματι ὅτι ἦταν ἐκτεθειμένη στὰ στοιχεῖα τῆς φύσης – καὶ κατὰ συνέπεια ὄρατὴ – γιὰ πολὺ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ ὅ,τι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου. Εἶναι λοιπὸν εὐλόγο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ συγκεκριμένος χῶρος, ὁ ὁποῖος προσφέρει εὐνοϊκὴ θέα στὸ ὄροπέδιο τῆς Ζωμίνθου, δὲν ἀποτελέσει σημεῖο μεταγενέστερης ἐγκατάστασης ἀλλὰ σημεῖο στάσης τῶν ὀδοιπόρων, πὺ σὲ μεταγενέστερες περιόδους περνοῦσαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ μὲ κατεύθυνση τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο⁸.

Τομέας Γ (Δωμ. 21)

Τομέας Γ ὀνομάσθηκε ἕνας χῶρος ἀμέσως νότια τοῦ Τομέα Β, στὸ ἀμέσως νοτιότερο τετράγωνο κανάβου S2W1 (εἰκ. 1). Ὅπως φάνηκε καὶ ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς, πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ μεγάλου Δωμ. 21. Πρὸς Δυσμὰς ὁ τομέας ὀρίζεται ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς δυτικῆς πρόσψης τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῆς Ζωμίνθου καὶ πρὸς Νότο ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο πὺ προφανῶς ἀποτελεῖ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Χώρου 21. Πρὸς Βορρὰ ὁ Τομέας Γ χωρίζεται ἀπὸ τὸν Τομέα Β ἀπὸ ἕναν μάρτυρα πλά-

8. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πάντως ὅτι σὲ μικρὴ ἀπόσταση στὰ ἀνατολικά τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου, στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου πὺ συνδέει τὰ Ἄνωγεια μὲ τὸ ὄροπέδιο τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ἐντοπίσθηκαν ἴχνη μυκηναϊκῆς ἐγκατάστασης, τὰ ὁποῖα ἀνασκάφηκαν ἐν μέρει τὸ 1994. Τὰ στοιχεῖα ἀνθρώπινης παρουσίας στὸ ὄροπέδιο τῆς Ζωμίνθου ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἕως καὶ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο περιορίζονται σὲ σποραδικὰ εὐρήματα πὺ προέρχονται κυρίως ἀπὸ παραδόσεις βοσκῶν τῆς περιοχῆς.

τους 0.50 μ. πού ἀφέθηκε κατὰ μῆκος τῆς γραμμῆς κανάβου πού χωρίζει τὰ τετράγωνα S1W1 καὶ S2W1, ἔτσι ὥστε τὸ πλάτος τοῦ μάρτυρα νὰ μοιράζεται στὰ δύο τετράγωνα (0.25 μ. στὸ βόρειο καὶ 0.25 μ. στὸ νότιο τετράγωνο). Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ τομέα εἶναι ἡ ἐκεῖ γραμμὴ κανάβου τοῦ τετραγώνου S2W1, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸν βασικὸ κάθετο ἄξονα τοῦ τοπογραφικοῦ κανάβου τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Ζωμίνθου. Κατὰ μῆκος καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀρίου ἀφέθηκε ἄσκαπτος μάρτυρας πλάτους 0.25 μ.

Οἱ ἐργασίες στὸν Τομέα Γ, πού ὅπως καὶ στὸν Τομέα Β ἄρχισαν φέτος γιὰ πρώτη φορά, ἦταν περιορισμένης ἔκτασης. Ἐνασκάφηκε μόνον τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἀνωτέρας, ἐν μέρει διαταραγμένης ἐπίχωσης ἀπὸ ὕψος 102.44/102.25 μ. μέχρι 101.77 μ. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τομέα πού ἐμφάνιζε μικρὴ κλίση πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται, ὅπως καὶ στὸν Τομέα Β, πολλοὶ ἄτακτα πεσμένοι λίθοι διαφόρων μεγεθῶν, οἱ ὁποῖοι ὅμως συγκεντρώνονταν στὸ ἀνατολικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ τομέα καὶ σχεδὸν ἀπουσίαζαν ἢ ἦταν πολὺ λιγότεροι στὸ δυτικὸ (πίν. 556). Ἐνῶ ἀρχικὰ ἀφαιρέθηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου ἓνα διαταραγμένο στρώμα χαλαροῦ, σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος, σύντομα, ἀπὸ ὕψος 102.21 μ. ἐφανίστηκε στὸ δυτικὸ τμήμα τὸ σκληρό, ἀνοιχτοῦ καστανοῦ χρώματος χῶμα τῆς ἀδιατάρακτης μινωικῆς ἐπίχωσης. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἐπεκτάθηκε σταδιακὰ καὶ στὸ κεντρικὸ τμήμα, ἔτσι ὥστε μὲ τὸ τέλος τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν τὸ διαταραγμένο στρώμα, στὸ ὁποῖο συνέχιζε νὰ ἀποκαλύπτεται πλῆθος λίθων, εἶχε περιοριστεῖ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, χωρὶς ὅμως νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἢ ἀνασκαφῆ του. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἴχνη τῆς διατάραξης τοῦ στρώματος δὲν ἦταν τόσο ἔντονα ὅσο στὸν Τομέα Β, ἀναγνωρίστηκαν ὅμως μεταξὺ τῶν ὀστράκων λίγα μεταγενέστερα. Ἀκόμα, ὅτι καὶ στὰ δύο στρώματα ἐφανίστηκαν ἀρκετὲς σχιστολιθικὲς πλάκες. Κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοῖχου, στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου καὶ στὸ κατώτερο τμήμα τῆς ἐπίχωσης πού ἀφαιρέθηκε, ἐφανίστηκε τέλος ἀπὸ ὕψος 101.92 μ. πυκνὴ συγκέντρωση λίθων μικροῦ μεγέθους, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἔχει πέσει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου ἀπὸ θύρα πρόσβασης στὸ Δωμ. 21 πού ἀνοίγεται ἐκεῖ στὸν νότιο τοῖχο σὲ ἐλαφρὰ ἔκκεντρο πρὸς Ἀνατολὰς θέση. Ἡ συγκέντρωση αὐτὴ παρακολουθήθηκε μέχρι καὶ τὸ κατώτερο ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἔφθασε ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ στὸν χῶρο, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀφαιρεθεῖ. Τὰ λιγοστὰ εὐρήματα τοῦ διαταραγμένου στρώματος περιλαμβάνουν λίγα ὀστὰ καὶ τμήματα καμένων ξύλων, ἓνα τμήμα

ἀπὸ τῆ βάση λαβῆς πίθου καὶ λίγα μικρὰ λίθινα τμήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα ἀπὸ ὄρεϊα κρύσταλλο φέρει ἴχνη ἐπεξεργασίας σὲ μία του ἐπιφάνεια. Ἐλαφρῶς περισσότερα ἦταν τὰ εὐρήματα τοῦ ἀδιατάρακτου στρώματος, μεταξύ τους ἀρκετὰ τμήματα ὀστῶν καὶ καμένων ξύλων, ἓνα ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ ἀρκετὰ τμήματα ἀπὸ δύο πίθους.

Λοιπές ἐργασίες

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔλαβε χώρα μία σειρά ἀπὸ ἄλλες δραστηριότητες, μὲ σημαντικότερες τὴν τοπογραφικὴ, γεωγραφικὴ καὶ γεωφυσικὴ μελέτη τοῦ κεντρικοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τῆς Ζωμίνθου καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς του, τὴν ἀρχαιοζωολογικὴ μελέτη παλαιοῦ καὶ νέου ὀστεολογικοῦ ὕλικου τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ἀρχαιοβοτανικὴ ἀνάλυση τῶν χωμάτων τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς.

Ἐφέτος ἄρχισε ἡ συστηματικὴ γεωλογικὴ, γεωμορφολογικὴ καὶ γεωγραφικὴ ἔρευνα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Ζωμίνθου καὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ τμήματος τοῦ Ψῆλορείτη γενικότερα. Σημειώνεται ὅτι διαπιστώθηκε ἡ ἐμφάνιση δυὸ κύριων εἰδῶν πετρωμάτων: τοῦ πλακώδους ἀσβεστολίθου (Plattenkalk) στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς περιοχῆς, μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει οἰκοδομηθεῖ καὶ τὸ Κεντρικὸ Κτίριο τῆς Ζωμίνθου, καὶ τοῦ ἀσβεστολίθου τῆς ζώνης Τριπόλεως στὸ ἀνατολικό. Παρατηρήθηκε ὅτι ἡ Ζώμινθος βρίσκεται ἀκριβῶς ἐπάνω στὸ ὄριο ἐπαφῆς τῶν δυὸ αὐτῶν πετρωμάτων. Μιὰ ὁμάδα τοῦ Τμήματος Γεωλογίας τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Γεωφυσικῆς Σταύρου Παπαμαρινόπουλου διεξήγαγε ἐπίσης δοκιμαστικὴ γεωμαγνητικὴ καὶ γεωηλεκτρικὴ ἔρευνα στὸν περιβάλλοντα χῶρο τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς περιφράξης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Στὰ πλαίσια τῆς μελέτης τοῦ ὀστεολογικοῦ ὕλικου πραγματοποιήθηκε διαλογή, ταξινόμηση καὶ ἠλεκτρονικὴ ἀρχειοθέτηση τῶν ὀστῶν τῶν παλαιῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων τῶν ἐτῶν 1988 καὶ 1989. Ἀναγνωρίστηκαν ὀστὰ ἀπὸ πρόβατα, κατσίκες, χοίρους, ἐλάφι (Dama dama), λαγούς, πτηνά, καθὼς καὶ ὀστὰ ἐνὸς μικροῦ σαρκοβόρου. Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι ἡ διατήρηση τῶν ὀστῶν ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο κεραμικῆς (Δωμ. 12) δὲν εἶναι τόσο καλὴ ὅσο αὐτῆ τῶν ὀστῶν ἀπὸ ἄλλους χώρους τοῦ κτιρίου, καθὼς καὶ ὅτι ἡ ἀντιπροσώπευση τῶν εἰδῶν ζῶων στὸν παραπάνω χῶρο εἶναι πιὸ ἐξισορροπημένη ἀπὸ ὅ,τι στοὺς

ἄλλους χώρους, ὅπου ὑπερτεροῦν τὰ πρόβατα. Κατὰ τὴν ἐπεξεργασία μὲ τὴν μέθοδο τῆς ἐπίπλευσης δειγμάτων χώματος ἀπὸ τὸν χῶρο ἐξωτερικὰ τῆς εἰσόδου τοῦ Χώρου 11 συλλέχθηκαν σπόροι ἀπὸ λαθούρι (*Lathyrus Sativus*). Ἀρκετοὶ σπόροι συλλέχθηκαν καὶ ἀπὸ τὰ δείγματα χώματος τοῦ ἀνώτερου στρώματος τοῦ Χώρου 21, μεταξύ τῶν ὁποίων σπόροι τοῦ εἴδους *Compositae*, σπόροι πιθανὸν ἀπὸ ὄσπρια (ἴσως τοῦ εἴδους *Vicia sp.* τῆς οἰκογένειας *Leguminosae*), σπόροι ἀπὸ ρόβι (*Vicia ervilia*) καὶ ἓνας σπόρος ἀπὸ δημητριακό. Ἄρχισε ἐπίσης ἡ δημιουργία συγκριτικῆς συλλογῆς ζωολογικοῦ καὶ βοτανολογικοῦ ὕλικοῦ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Ζωμίνθου.

Ἀπὸ κατοίκους τῆς περιοχῆς Ἀνωγείων παραδόθηκαν τέλος κάποια ἀρχαῖα ἀντικείμενα. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸν Νίκο Χαρωνίτη ἀπὸ τὰ Σίσαρχα παραδόθηκαν δυὸ τμήματα πίθων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα φέρει ἀνάγλυφη σχοινοειδῆ διακόσμηση, ἀπὸ τὸν Βασίλειο Σταυρακάκη μιὰ ομάδα ὀστράκων μάλλον τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων πού βρέθηκε στὴν θέση Νοτικὰ Σπήλια τῆς περιοχῆς Κεντρομούρια καὶ ἀπὸ τὸν Ἐλευθέριο (Λευτέρακα) Φασουλᾶ ἓνας μεγάλος, σχεδὸν ἀκέραια σωζόμενος χάλκινος λέβητας, γεωμετρικῶν-ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἀπὸ τὴν θέση Ἀλουτσόλακκος στὸ Κορίτσι.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ - ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΕΧΑΙΟΥ

(Πίν. 56-57)

Κατά τήν ΣΤ΄ περίοδο (2005) τῶν ἐργασιῶν μου γιά τήν καταγραφή καί μελέτη τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ καί γλυπτοῦ ὕλικου τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου συμμετεῖχε ὡς βοηθός ἢ ἀρχαιολόγος κ. Ἀλεξάνδρα Σ. Σαραντοπούλου (ἀπό Βουνό Τεγέας, Τρίπολη) καί ἡ κυρίως ἐργασία μας ἔγινε ἀπό τήν Κυριακή 31-07 ἕως καί τήν Κυριακή 14-08-2005.

Στήν ἀποθήκη τοῦ Παλαιοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου ἀσχολήθηκα ἀποκλειστικῶς μέ τή μελέτη τῶν καταγεγραμμένων ἀπό παλαιότερες ἐρευνητικῆς περιόδους παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων. Βάσει τοῦ καταλόγου τῶν φωτογραφιῶν ἔγινε ταύτιση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου καί σημειώθηκαν γιά κάθε θωράκιο λεπτομερῆ στοιχεῖα καί ἐπιμέρους παρατηρήσεις· δηλαδή ἀκριβεῖς διαστάσεις, ὕλη, θεματολόγιο, τεχνοτροπία, τεχνικά χαρακτηριστικά καί ἔγιναν ἐπίσης ἀπό τόν γράφοντα ἀναλυτικά σχέδια καί μετρήσεις τῶν θωρακίων καί τῶν ἐπιμέρους τεχνικῶν χαρακτηριστικῶν τους. Ταυτίστηκαν μέ τά ἀντίστοιχα θωράκια 397 ἀσπρόμαυρες φωτογραφίες, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν σέ 102 θωράκια καί οἱ περιγραφές των κατεγράφησαν σέ ἡμερολόγιο (βλ. Εὐρετήριο μελετηθέντων θωρακίων ἔτους 2005, ἀριθμός γλυπτοῦ (Λ), σελίς ἡμερολογίου). Συνολικῶς τά θωράκια τά ὁποῖα ταυτίστηκαν μέ τό ὑπάρχον φωτογραφικό ὕλικό καί μελετήθηκαν τά ἔτη 2004 καί 2005 ἀνέρχονται σέ 267.

Τήν Πέμπτη 11-08-2005 ἔγινε, γιά πρώτη φορά, στήν ἀποθήκη τῆς ΛΖ΄ Ἐφορείας Προϊστορικῶν καί Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων στήν Ἀρχαία Κόρινθο ἡ μελέτη τῶν σπαραγμάτων τῶν τοιχογραφιῶν τῆς βασιλικῆς, προκειμένου νά ἐπισημανθεῖ τό θεματολόγιο τῶν τοιχογραφιῶν (γεωμετρικά καί

φυτικά σχέδια) με τὸ ἀντίστοιχο τῶν θωρακίων. Ἔγινε λεπτομερῆς ἔλεγχος σὲ ὄκτω ξύλινες μεγάλες θῆκες με σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ κονιάματα. Μικροφωτογραφήθηκαν σὲ ἀσπρόμαυρες καὶ ἔγχρωμες φωτογραφίες ὅλες οἱ γραπτὲς ἐπιγραφές καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα. Μελετήθηκαν οἱ ἐπιγραφές, ἔγιναν ἀπόγραφα καὶ μετρήσεις. Ἔτσι, γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς τοῦ 1956 κέ. ἔγινε πλήρης τεκμηρίωση τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ τῆς βασιλικῆς. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ θὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὁδηγοῦ τοῦ μνημείου. Πέραν ὅμως τούτων σημειώνεται ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀμφισβητεῖται ἡ ταύτιση τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς με τὸ μαρτύριο τοῦ Λεωνίδου καὶ τῶν ἐπτὰ γυναικῶν συμμαρτύρων του.

Στὸν χώρο τῆς βασιλικῆς, στὴν παραλία τοῦ Λεχαίου, ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: α) Ταυτίστηκαν οἱ ἀριθμοὶ τῶν γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα βρίσκονται κατὰ χώραν στὴ βασιλική, με τὶς ἀντίστοιχες φωτογραφίες τοῦ ἔτους 2004, σὲ φωτοτυπίες. β) Ἔγινε φωτογράφιση ἐπιμέρους τμημάτων τοῦ μνημείου.

Ἡ ἀρχαιολόγος κ. Ἀλεξάνδρα Σ. Σαραντοπούλου, διαμένουσα στὴν Τρίπολη, συνέχισε ὑπὸ τὴν καθοδήγησή μου τοὺς μῆνες Σεπτέμβριο ἕως καὶ Δεκέμβριο τὴν ταξινόμηση ὅλου τοῦ φωτογραφικοῦ ὑλικοῦ τὸ ὁποῖο μελετήθηκε τὸ ἔτος 2005 καὶ τὸ τοποθέτησε ἐντὸς εἰδικῶν φακέλων· κατόπιν ἐπέλεξε τὶς καταλληλότερες φωτογραφίες προκειμένου νὰ γίνουν ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια καὶ τὶς τοποθέτησε σὲ εἰδικὰ λευκώματα.

Ἡ συνολικὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν αὐτῶν μελῶν θὰ κάνει γνωστὴ τὴν ποικιλία τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων τῆς βασιλικῆς (πίν. 56α-β).

Τὰ κονιάματα, ὡς εὔρημα μικρῆς ἢ δευτερεύουσας σημασίας δὲν εἶχαν τύχει ιδιαίτερης σημασίας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνασκαφῆς. Πολλὰ κομμάτια σώζουν τμήματα γραπτῶν ἐπιγραφῶν πιθανῶς ἀφιερωματικῶν, ὅπως οἱ εἰκονιζόμενες (πίν. 57α-β)· ἡ ἐπιγραφή τοῦ πίν. 57α ἀναφέρεται σὲ κάποιον πρεσβύτερον. Ἐκτὸς τῶν ἐπιγραφῶν στὰ κονιάματα σώζονται καὶ σχέδια, γεωμετρικὰ καὶ φυτικά, με τὰ ὁποῖα διακοσμοῦσαν τὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ.

(†) ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 58-62)

Οι έργασίες κατά τὸ 2005 εἶχαν χαρακτήρα κατ' ἐξοχὴν διαχειριστικὸ καὶ διακρίνονται στὶς ἐξῆς κατηγορίες: α) Διαχείρισης τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ χώρου, β) Διαχείρισης τῶν εὐρημάτων στὰ ἐργαστήρια καὶ γ) Διαχείρισης τῶν Ἀρχείων.

A. Διαχείριση ἀρχαιολογικοῦ χώρου

Ἀπὸ αὐστηρῶς ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς ἔγινε ἑναρξὴ τῶν ἐργασιῶν διαμόρφωσης τῶν ἀπαραίτητων διαδρομῶν προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ καλύτερη δυνατὴ ἐπισκεψιμότης τοῦ χώρου¹. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀντικατάσταση τοῦ στεγᾶστρου, κατὰ τὸ 2005:

1. Κατασκευάστηκε ὁ περιμετρικὸς ἄρμὸς τοῦ στεγᾶστρου.
2. Κατασκευάστηκαν καὶ τοποθετήθηκαν τὰ παράθυρα στὰ τμήματα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς πεσοστοιχίες Δ10-Δ14.
3. Ὁλοκληρώθηκαν τὰ ἐπιχρίσματα τῶν περιμετρικῶν γεωτοίχων.
4. Τὸ δίκτυο ἀπορροῆς ὀμβρίων συνδέθηκε μὲ τὶς ἀντίστοιχες δεξαμενές.
5. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐντὸς τοῦ χώρου ἐγκατάσταση τῶν ἠλεκτρομηχανολογικῶν δικτύων (φωτισμοῦ, τηλεφώνου, ἀσθενῶν ρευμάτων).
6. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐσωτερικὴ μόνωση τῆς ὀροφῆς.
7. Κατασκευάστηκε ἡ ψευδοροφὴ στὸ βόρειο τμήμα, μεταξύ τῶν πεσοστοιχιῶν Δ12 καὶ Δ14 (πίν. 58α).
8. Ἀφαιρέθηκε τὸ μεταλλικὸ πατάρι ἐργασίας στὸ τμήμα μεταξύ τῶν πεσοστοιχιῶν Δ12 καὶ Δ14 (πίν. 58β).

---

1. Στὶς ἐργασίες αὐτὲς ἀπασχολήθηκαν οἱ ἀρχαιολόγοι: Α. Ἀκριβάκη καὶ Σ. Καριώτης.

9. Ἄρχισαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ ἀνάδειξης τῶν μνημείων σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου (Τομέας Α: πίν. 59α).

10. Ἄρχισε ἡ διαμόρφωση διαδρομῶν γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου.

11. Ἄρχισε ἡ κατασκευὴ τῶν ἐξωτερικῶν ἠλεκτρομηχανολογικῶν δικτύων, ὕδρευσης/ἀποχέτευσης.

12. Συντελέστηκε κατὰ τὸ μέγιστο τμήμα τῆς ἡ κάλυψη τοῦ στεγάστρου μὲ χῶμα καὶ ἡ σπορὰ μὲ ἀγριάδα, ἡ ὁποία καὶ ἄρχισε νὰ βλαστάνει.

Β. Διαχείριση τῶν εὐρημάτων

Περιλαμβάνει τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση, τὴν καταγραφή, σχεδίαση, φωτογράφιση καὶ ταξινόμηση στὶς ἀποθήκες κατὰ κατηγορίαν εὐρήματος.

Β1. Ἐργαστήριο Συντήρησης Τοιχογραφιῶν²

Συνεχίστηκε ἡ συντήρηση καὶ ἡ μελέτη τῶν τοιχογραφικῶν συνθέσεων ἀπὸ τὴν Ἔεστη 3. Κατὰ τὴ διάρκεια συντήρησης τῆς τοιχογραφίας τῶν Σπειρῶν διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη καὶ ἐτέρας ζωφόρου, πάλι μὲ ἀπεικόνιση σπειρῶν ἀλλὰ σὲ διαφορετικὴ κλίμακα (πίν. 59β). Στὴ σύνθεση τῶν Γυναικῶν μὲ τὶς Ἀνθοδέσμες ἐνσωματώθηκε δέσμη ρόδων (πίν. 60α), ἐνῶ ἀπὸ τὴν σύνθεση τοῦ Δονακῶνος συναρμολογήθηκαν σπαράγματα (πίν. 60β). Ὁμοίως ἄρχισε ἡ συναρμολόγηση τεμαχίων ἀπὸ τὴ σύνθεση ἀνδρικῶν μορφῶν ἀπὸ τὸν προθάλαμο 5 (πίν. 61α).

Ἀκόμη, τὸ ἐργαστήριο τοιχογραφιῶν ἐπελήφθη καὶ εὐρημάτων τῆς Ἐεστῆς 4 μὲ τὴν ἐνίσχυση κονιαμάτων εἰσέτι κατὰ χώραν καὶ μὲ τὴν τοποθέ-

2. Ἐκφράζονται εὐχαριστίες στὴν Διεύθυνση Συντήρησης τοῦ ὙΠΠΟ γιὰ τὴν καὶ κατὰ τὸ 2005 συνδρομὴ τῆς στὸ ἔργο τῆς συντήρησης μὲ τὴ διάθεση ἀριθμοῦ συμβασιούχων συντηρητῶν. Τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐποπτεία τῶν ἐργασιῶν στὸ ἐργαστήριο Συντήρησης Τοιχογραφιῶν εἶχαν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀ. Βλαχόπουλος καὶ Φ. Γεώργια, ὑπὸ τὴν παρακολούθηση τοῦ ἀρχισυντηρητοῦ τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης Ἰ. Μιχαηλίδη καὶ τὴν ἄμεση εὐθύνη τῆς συντηρήτριας Εὐ. Καλαμπούκη.

τηση σὲ μεταλλικὸ πλαίσιο τοῦ τμήματος ποὺ παριστάνει ὀδοντόφρακτο κράνος (πίν. 616). Προκειμένου νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Κτιρίου Β συνεχίστηκε ὁ ἐπανελέγχος καὶ ἡ συντήρηση τῶν ἀντίστοιχων σπαραγμάτων ποὺ φυλάσσονται στὶς ἀποθήκες. Γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ ἄρχισε ἡ ἀφαίρεση τῶν γύψων ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ συγκράτηση κονιαμάτων κατὰ τὶς ἐργασίες τῶν ἐτῶν 1967 καὶ 1968 ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ λεγομένου «Θυρωρίου» στὸν Τομέα Α.

Κρίνουμε ἄξιο μνείας τὸ γεγονός ὅτι μὲ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος Ψῦχα πρὸς τὸν συνεργάτη μας καὶ μελετητὴ τῶν τοιχογραφιῶν Δρα Ἄ. Βλαχόπουλο τὸ ἐργαστήριο τῶν τοιχογραφιῶν ἐξοπλίστηκε μὲ ψηφιακὴ φωτογραφικὴ μηχανὴ καὶ ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστήρα. Κατόπιν αὐτοῦ σχεδιάστηκε πρόγραμμα ὀργάνωσης εἰδικοῦ ἀρχείου γιὰ τὴ λεπτομερὴ παρακολούθηση τῶν φάσεων συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν.

B2. Ἐργαστήριο Συντήρησης Κεραμικῶν³

Συνεχίστηκε ἡ ἐργασία συγκόλλησης, συμπλήρωσης καὶ αἰσθητικῆς ἀποκατάστασης παλαιότερων εὐρημάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποκαταστάθηκαν περὶ τὰ 160 ἀγγεῖα. Ἐπίσης σχεδιάστηκαν περὶ τὰ 50 ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος.

B3. Ἐργαστήριο Συντήρησης Μετάλλων⁴

Ἐγινε ὁ ἐτήσιος ἔλεγχος συμπεριφορᾶς τῶν μεταλλικῶν εὐρημάτων τόσο στὶς ἀποθήκες τῆς ἀνασκαφῆς ὅσο καὶ στὸ Μουσεῖο Προϊστορικῆς Θήρας. Παράλληλα, μεταξὺ ἄλλων συντηρήθηκαν ἡ ὑπ' ἀριθ. 3425 χάλκινη χύτρα

3. Ὑπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐποπτεία τῆς Δρος Εἰρ. Νικολακοπούλου στὸ Ἐργαστήριο Κεραμικῶν ἐργάστηκαν οἱ συντηρητὲς Π. Βλάχος, Β. Δημητρόπουλος καὶ Γκιούλμπα.

4. Τὴ συντήρηση τῶν μεταλλίνων εὐρημάτων ἔκανε ἡ συντηρήτρια Ἐ. Παπαδήμα εὐγενῶς διατεθεῖσα ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων.

ἀπὸ τῆ Δυτικῆ Οἰκία (πίν. 62α) καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 6723 χάλκινο ἐγχειρίδιο μὲ ἀργυρούς ἦλους ἀπὸ τὴν Ξεστή 3 (πίν. 62β).

B4. Ἀποθήκη λιθίνων εὐρημάτων⁵

Στὴν καινούργια ἀποθήκη λιθίνων συνεχίστηκε ἡ καταγραφή, σχεδίαση, φωτογράφιση καὶ ταξινόμηση ἀντικειμένων σὲ εἰδικούς κινητοὺς φοριαμοὺς.

B5. Φωτογραφικὸ ἐργαστήριο⁶

Γιὰ λόγους ἀσφαλείας καὶ πολλαπλῆς τεκμηρίωσης ἡ συμβατικὴ φωτογράφιση τῶν εὐρημάτων δὲν ἀνεστάλη μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ψηφιακῆς φωτογραφίας. Ἔτσι, μὲ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο φωτογραφήθηκαν περὶ τὰ 130 πῆλινα ἀγγεῖα, ἐνῶ μὲ ψηφιακὴ φωτογράφιση ἀπεικονίστηκαν περὶ τὰ 1600 ἀντικείμενα.

B6. Ἐργαστήριο περιβαλλοντικῶν καταλοίπων⁷

Συνεχίστηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ χονδρική διαλογή τῶν προϊόντων ἐπίπλευσης ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν πεσσῶν θεμελίωσης τοῦ νέου στεγάστρου. Ὁ λεπτομερῆς διαχωρισμὸς τῶν περιβαλλοντικῶν καταλοίπων (ἀνθράκων, σπόρων, μικροπανίδας κλπ.) συνεχίζεται ἀλλὰ μὲ βραδύτερο ρυθμὸ δεδομένου ὅτι πρόκειται γιὰ ἐργασία μικροσκοπίου. Μετὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη προκειμένου νὰ διαγνωσθοῦν καὶ διαχωριστοῦν τὰ εἶδη.

5. Τὴν εὐθύνη τῆς καταγραφῆς καὶ ταξινόμησης τῶν λιθίνων εὐρημάτων ἔχει ἡ ἀρχαιολόγος Δρ Ἀ. Δεβετζῆ.

6. Στὸ φωτογραφικὸ ἐργαστήριο ἐργάστηκαν οἱ φωτογράφοι Δ. Σακατζῆς καὶ Ἰ. Σαρακίνης.

7. Στὸ ἐργαστήριο περιβαλλοντικῶν καταλοίπων ἐργάστηκαν οἱ ἀρχαιολόγοι Χ. Μπίσδα καὶ Ν. Σπανοῦ.

Γ. Διαχείριση Ἀρχείων

Ὡς γνωστόν, τὰ ἀρχεῖα τῆς ἀνασκαφῆς τηροῦνται γιὰ λόγους ἀσφαλείας σὲ πολλαπλές σειρές τόσο κατὰ χώραν ὅσο καὶ στὰ γραφεῖα τῆς Ἀθήνας. Μὲ τὰ ἔργα ὑποδομῆς ποὺ ἐντάχθηκαν στὸ ἔργο τῆς ἀντικατάστασης τοῦ στεγάστρου, ἀποκτήθηκε, παραπλευρῶς τοῦ ἐργαστηρίου τοιχογραφιῶν, χῶρος ἐπαρκῆς τόσο γιὰ τὴ φύλαξη τῶν τοιχογραφιῶν, τῶν ὁποίων ὀλοκληρώνεται ἡ διαδικασία συντήρησης, ὅσο καὶ γιὰ τὴ στέγαση τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἀνασκαφῆς⁸. Ἡ βιβλιοθήκη αὐτὴ περιλαμβάνει: α) βιβλία καὶ μελέτες, τῶν ὁποίων οἱ τίτλοι σήμερὰ ὑπερβαίνουν τοὺς 1500, β) τὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς, γ) τὰ ἡμερολόγια ἐργασιῶν στὰ ἐργαστήρια συντήρησης, δ) τὰ ἡμερολόγια διαλογῆς καὶ ἐπεξεργασίας εὐρημάτων, ε) τοὺς καταλόγους εὐρημάτων, στ) τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο ζ) τὸ ἀρχεῖο σχεδίων τῆς ἀνασκαφῆς. Γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν χώρων, ὥστε νὰ καλυφθοῦν ἐπαρκῶς οἱ ἐν λόγω ἀνάγκες, τὴ δαπάνη κάλυψε ἐξ ὀλοκλήρου μὲ γενναία χορηγία τοῦ τό «Ἴδρυμα Σταυρὸς Νιάρχος». Μὲ τὴ στέγαση τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῶν τμημάτων τῆς ἐξασφαλίστηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιτόπια πρώτη ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων.

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω διαμορφωθεῖσα ὑποδομὴ (ἐργαστήρια, ἀρχεῖα, βιβλιοθήκη, ἀμφιθέατρο) ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀποδέχτηκε πρότασή μας νὰ ἀνακηρύξει τὴν Ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου σὲ «Κέντρο μελέτης Ἀρχαίας Θήρας» ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς.

Στὰ πλαίσια τῆς διαχείρισης τῶν εὐρημάτων καὶ γιὰ τὴν καλύτερη ἐξυπηρέτηση τῶν μελετητῶν κατὰ τὸ 2005 πραγματοποιήθηκαν στὰ γραφεῖα τῆς Ἀνασκαφῆς στὴν Ἀθήνα:

- Γ1. Ψηφιοποίηση καὶ ἐπεξεργασία τοῦ συμβατικοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου.
- Γ2. Ψηφιοποίηση ἡμερολογίων ἀνασκαφῆς (130 τόμοι: ὀλοκληρώθηκε).
- Γ3. Ψηφιοποίηση καταλόγων φωτογραφικοῦ ἀρχείου (ὀλοκληρώθηκε).

8. Στὴ διαρρύθμιση τῶν χώρων γιὰ τὴ στέγαση τῶν ἀρχείων καὶ τῆς βιβλιοθήκης πολὺτιμη ἦταν ἡ ἀφιλοκερδῆς συμβολὴ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ν. Φιντικιάκη καὶ τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ Ν. Παπαντωνίου, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες. Μὲ τὴν καταγραφή καὶ ταξινόμηση τῶν βιβλίων ἀσχολήθηκε ἡ ἀρχαιολόγος Ἀ. Ἀκριβάκη.

Γ4. Ψηφιοποίηση καταλόγου ἀρχείου σχεδίων (ὀλοκληρώθηκε).

Γ5. Ψηφιοποίηση δελτίων διαλογῆς τῆς κεραμικῆς ἀπὸ 108 φρέατα θεμελίωσης τοῦ νέου στεγάστρου (σὲ ἐξέλιξη).

Γ6. Ἐναρξὴ ψηφιοποίησης καταλόγου ἀντικειμένων ἀπὸ ὄψιανό.

Γ7. Ἰδρυση βάσης δεδομένων Μεσοκυκλαδικῆς κεραμικῆς.

Γιὰ ὅλες τὶς ἀνωτέρω ἐργασίες ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε ἀρωγούς τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, τὸ Ἰδρυμα Θήρας Πέτρος Μ. Νομικός, τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ Ἰδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου.

Δ. Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες αὐτὲς προωθήθηκαν μελέτες εὐρημάτων μὲ Διεπιστημονικὲς Συνεργασίες.

Δ1. Συνεχίστηκε ἡ ἀρξασμένη πέρυσι συνεργασία μὲ τὸ Κέντρο Ἐρευνας καὶ Συντήρησης Ἀρχαιολογικοῦ Ὑφάσματος⁹. Ἀπὸ τὴν ἐξέταση ἀπανθρακωμένων καταλοίπων σὲ Ἡλεκτρονικὸ Μικροσκόπιο Σάρωσης προέκυψαν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα, ὅσον ἀφορᾷ τόσο στὴ διάγνωση τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ τῶν τρόπων κατεργασίας των γιὰ τὴν κλωστοπααραγωγὴ ὅσο καὶ στὶς τεχνικὲς ὕφανσης καὶ διακόσμησης ὑφασμάτων (πίν. 626).

Δ2. Ἐγκαινιάστηκε τριετὲς πρόγραμμα συνεργασίας γιὰ τὴν ψηφιακὴ τρισιδιάστατη ἀποκατάσταση τοιχογραφιῶν καὶ τοιχογραφημένων Κτιρίων σὲ συνεργασία μὲ τὴν Σχολὴ Ἡλεκτρολόγων καὶ Μηχανικῶν Ἡλεκτρονικῶν Ὑπολογιστῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου καὶ τὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης¹⁰.

Δ3. Συνεχίστηκε τὸ πρόγραμμα συνεργασίας μὲ τὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο σχετικὴ μὲ τὴν μελέτη τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου¹¹.

Δ4. Ἐρευνητικὸ πρόγραμμα σχετικὸ μὲ τὴν τεχνολογία κατασκευῆς καὶ τὴ χρήση πήλινων σκευῶν ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι ἄρχισε σὲ συνεργασία μὲ τὸ

9. Ἐπικεφαλῆς τῆς ἔρευνας αὐτῆς εἶναι ἡ Σ. Σπαντιδάκη.

10. Στὸ πρόγραμμα τὴν ἀνασκαφὴν ἐκπροσωπεῖ ὁ Δρ Ἀ. Βλαχόπουλος καὶ τὰ πανεπιστημιακὰ ἰδρύματα οἱ καθηγητὲς Π. Μαραγκὸς καὶ Κ. Παλυβοῦ ἀντίστοιχα.

11. Τὴν ἀνασκαφὴν ἐκπροσωπεῖ ὁ Δρ Ἀ. Βλαχόπουλος καὶ τὸ Πολυτεχνεῖο ὁ καθηγητὴς Κ. Παπαδουσεύς.

ΕΚΕΦΕ «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ» καὶ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Sheffield (Βρετανία)¹².

Δ5. Ἄλλο ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ποὺ ἀφορᾷ στὴν προέλευση εἰσηγμένης κεραμικῆς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη σὲ συνεργασία μὲ τὰ ἴδια ὡς ἄνω ἰδρύματα καὶ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Δυτικοῦ Ontario (Καναδᾶ)¹³.

Δ6. Σὲ συνεργασία, τέλος, μὲ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Exeter (Βρετανία) διεξάγεται ἔρευνα γιὰ τὴν εἰσηγμένη Μεσομινωικὴ κεραμικὴ¹⁴.

Ε. Σὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐρευνητῶν ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ θέματα τῆς Θήρας παρεσχέθησαν διευκολύνσεις στὰ ἐργαστήρια καὶ τὶς ἐγκαταστάσεις τῆς ἀνασκαφῆς ὡς ἑξῆς:

Ε1. Οἱ ἀρχαιολόγοι Celia Berghoffen καὶ Kathryn Eriksson ἐρέυνησαν τὴν τυχὸν ὑπαρξὴ κεραμικῆς εἰσηγμένης ἀπὸ τὴν Κύπρο, τὴν Αἴγυπτο ἢ τὴν Συροπαλαιστινιακὴ ἀκτὴ, χωρὶς θετικὸ ἀποτέλεσμα.

Ε2. Ἡ Carole Micouin-Cheval, εἰδικὴ ἐπιστῆμων σὲ θέματα ὑφαντικῆς τέχνης, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν μελέτη τῶν ἀγνύθων.

Ε3. Ἡ Κατερίνα Παπαγιάννη, στὰ πλαίσια μεταπτυχιακῆς ἐργασίας της μελέτησε τὴν μικροπανίδα ἀπὸ τρία φρέατα θεμελίωσης τῶν στύλων τοῦ στεγαστροῦ.

Ε4. Ἡ Στέλλα Σπαντιδάκη, στὰ πλαίσια μεταπτυχιακῆς ἐργασίας της ἀναζήτησε πειραματικὰ τὶς μεθόδους ὕφανσης τῶν ἐνδυμάτων ποὺ εἰκονίζονται στὶς τοιχογραφίες.

Ε5. Οἱ ἀρχαιολόγοι Δρ Ἀ. Παπαγιαννοπούλου καὶ Π. Δρίβας συνέχισαν τὴ μελέτη τους γιὰ τὰ σημεῖα κεραμῶν.

12. Τὴν ομάδα ἀποτελοῦν ἐκ μέρους τῆς ἀνασκαφῆς ἢ ἀρχαιολόγος Δρ Εἰρήνη Νικολακοπούλου, ἀπὸ τὸ ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», ὁ Δρ Β. Κυλίκογλου καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Sheffield ὁ Dr P. Day.

13. Στὴν ομάδα μετέχουν ἐκ μέρους τῆς ἀνασκαφῆς ὁ ἀρχαιολόγος Στ. Καριώτης, ἀπὸ τὸν Δημόκριτο ὁ Δρ Β. Κυλίκογλου, ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Sheffield ὁ Dr P. Day καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Δυτικοῦ Ontario ὁ Dr D. Wilson.

14. Ἐκ μέρους τῆς ἀνασκαφῆς μετέχει ἡ Δρ Εἰρ. Νικολακοπούλου καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Exeter ὁ Dr C. Knappett.

Ὅλες οἱ ἐργασίες πού ἐκτελοῦνταν ἐπὶ τόπου διεκόπησαν ἀπότομα τὴν 23 Σεπτεμβρίου μετὰ τὴν κατάρρευση τμήματος τοῦ στεγάστρου μεταξύ τῶν πεσσοστοιχιῶν Δ7 καὶ Δ8, ὁπότε καὶ διατάχθηκε ἀπὸ τὴν εἰσαγγελικὴ ἀρχὴ ἡ ἐκκένωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Μετὰ τὴν ἄρση τῆς εἰσαγγελικῆς ἀπαγόρευσης τὴν 3-11-05 τὰ ἐργαστήρια συντήρησης ἐπαναλειτούργησαν, ἐνῶ ταυτόχρονα ἄρχισαν οἱ ἐρευνες εἰδικῶν ἐμπειρογνομόνων γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν αἰτίων τοῦ συμβάντος. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐργολήπτριας κοινοπραξίας ἐπίσης ἄρχισε ἡ λήψη μέτρων προστασίας τοῦ χώρου πρὸς ἀντιμετώπιση τοῦ χειμῶνα.

Τὸ ἀνωτέρω ἀτυχὲς συμβάν, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, προκάλεσε ἔντονη συγκίνηση στὴν κοινὴ γνώμη, ἡ ὁποία εὐλόγως ἤθελε ἐνημέρωση. Δυστυχῶς, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις τὸ ἀτύχημα ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ πολλὰ καὶ ποικίλα σχόλια. Πολλοί, σχετικοὶ καὶ ἄσχετοι, ἐπώνυμοι καὶ ἀνώνυμοι, ἰδιῶτες καὶ μέσα ἐνημέρωσης ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ περιστατικὸ καὶ διατύπωσαν θέσεις, οἱ ὁποῖες προδίδουν τουλάχιστον ἀνεπαρκῆ τὴν ἐνημέρωσή τους μὲ ἀποτέλεσμα τὴν παραποίηση τῆς ἀλήθειας. Γιὰ τὴν ὑπεύθυνη ἐνημέρωση ὅσων ἐνδιαφέρονται παρατίθενται τὰ παρακάτω στοιχεῖα:

1. Μόνο ἓνα τμήμα, πού ἀντιστοιχεῖ στὸ 5% περίπου τοῦ συνόλου, κατέρρευσε καὶ ὄχι ὀλόκληρο τὸ στέγαστρο, ὅπως συχνὰ ἐγίνε ὑπαινιγμός.

2. Οἱ κιονοστοιχίες ἐκατέρωθεν τοῦ τόξου, στὶς ὁποῖες στηρίζονται καὶ οἱ ὑδρορροές, φαίνονται ἄθικτες, πράγμα πού διευκολύνει τὴ λήψη προσωρινῶν μέτρων προστασίας τοῦ ἀκάλυπτου τμήματος τοῦ χώρου.

3. Ἡ προκληθεῖσα στὰ μνημεῖα ζημία εἶναι δύσκολο νὰ ἀποτιμηθεῖ πλήρως, πρὶν οἱ ἀρμόδιες ἐπιτροπές πού ὀρίστηκαν ἀπὸ τὴν πολιτεία ὀλοκληρώσουν τὸ ἔργο τους. Δεδομένου ὅμως ὅτι σημαντικὸ τμήμα τοῦ καταρρεύσαντος στεγάστρου ἔπεσε σὲ ἀκάλυπτο χῶρο (Πλατεία Τριγώνου) ἐκτιμᾶται ὅτι οἱ ζημιές δὲν θὰ εἶναι ἐκτεταμένες καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, μὴ ἀναστρέψιμες.

4. Τὰ μνημεῖα κάτω ἀπὸ τὸ καταρρεῦσαν τμήμα ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἄμεση προστασία ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης πού λόγω τοῦ ἐπερχόμενου χειμῶνα δὲν ἀναμένονται ἤπια. Ἐλπίζεται ὅτι τὰ ὄργανα πού ἔχουν ἐπιφορτισθεῖ μὲ τὴν ἀναζήτηση τῶν στοιχείων γιὰ τὴ μελέτη τῶν αἰτίων τῆς κατάρρευσης θὰ λειτουργήσουν μὲ γοργοὺς ρυθμούς, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρξει περαιτέρω ἀπώλεια χρόνου γιὰ τὴ συνέχιση καὶ ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου.

5. Μὲ τὴν ὙΠΠΟ/ΑΝΑΣΤΗΛ/1/90/6285/02.02.96 ἀπόφαση ἐγκρίθηκε

ή πρόταση για αντικατάσταση του παλαιού στεγάστρου και ή ένταξη του έργου «'Ανάδειξη, Διαμόρφωση και 'Αντικατάσταση Στεγάστρου 'Αρχαιολογικού Χώρου 'Ακρωτηρίου Θήρας» στο Β' ΚΠΣ 94-99 και ή ανάθεση τής διαχείρισής του στην εν 'Αθήναις 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία.

6. Με την ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/185/9424/20.02.98 απόφαση εγκρίθηκε ή μελέτη για την αντικατάσταση του στεγάστρου.

7. Στην 'Εφημερίδα Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (98/S 99-63626/GR) τής 23.05.1998 καθώς επίσης στις ελληνικές εφημερίδες και στο Δελτίο του Τεχνικού 'Επιμελητηρίου 'Ελλάδος δημοσιεύτηκε ή Προκήρυξη 'Ανοικτού Διαγωνισμού για την «Παροχή υπηρεσιών μηχανικού με Σύμβαση 'Εργου με αντικείμενο την παροχή υπηρεσιών Διοίκησης 'Εργου για την 'Ανάδειξη, Διαμόρφωση και 'Αντικατάσταση Στεγάστρου του 'Αρχαιολογικού Χώρου 'Ακρωτηρίου Θήρας».

8. Στην 'Εφημερίδα Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (98/S 235-162936/GR) τής 04.12.1998 καθώς επίσης στις ελληνικές εφημερίδες και στο Δελτίο του Τεχνικού 'Επιμελητηρίου 'Ελλάδος δημοσιεύτηκε ή Προκήρυξη 'Ανοικτού Διαγωνισμού για την «Μελέτη-Κατασκευή του 'Εργου 'Ανάδειξη, Διαμόρφωση και 'Αντικατάσταση Στεγάστρου του 'Αρχαιολογικού Χώρου 'Ακρωτηρίου Θήρας».

9. 'Ο διαγωνισμός έγινε τὸ 1999 με ένδεικτικό προϋπολογισμό 3.100.000.000 δρχ. και χρηματοδοτήθηκε από τὸ Β' ΚΠΣ με 3.513.429.719 δρχ., ἤτοι 10.310.872 ευρώ, ἀφοροῦσε δὲ στὸ 1/4 περίπου του συνολικού ἔργου.

10. Προσῆλθαν τέσσερις κοινοπρακτικοὶ κατασκευαστικοὶ ὄμιλοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἐπελέγησαν οἱ δύο μειοδοτήσαντες, οἱ J&P καὶ 'Αβαξ-Γνώμων-Impregilo, με τούς ὁποίους ὑπεγράφη ή ἐργολαβική σύμβαση στις 30-11-1999.

11. Για ἕνα δεύτερο τμήμα του (1/4) τὸ ἔργο χρηματοδοτήθηκε τὸ 2001 ἀπὸ τὸ Γ' ΚΠΣ με 10.271.460 ευρώ.

12. Για τὸ ὑπόλοιπο τμήμα (2/4) ἔγινε τὸ 2004 ή τελική χρηματοδότηση με 20.013.590 ευρώ ἀπὸ τίς πιστώσεις του Προγράμματος Δημοσίων 'Επενδύσεων. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ συμβατικός προϋπολογισμός του ἔργου εἶναι ὁ προβλεπόμενος στὴ σύμβαση με τὴν 'Ανάδοχο Κοινοπραξία χωρίς καμιά ὑπέρβαση.

13. Πέραν τοῦ καθ' αὐτὸ στεγάστρου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου στὸ ἔργο περιλαμβάνονται ἐπίσης: α. Ἀπαλλοτριώσεις. β. Ἀνασκαφή 150 φρεάτων γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν φρεατοπασσάλων. γ. Ἀνάδειξη τῶν μνημείων, διαμόρφωση διαδρομῶν καὶ ὀργάνωση θεματικῶν ἐκθέσεων γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. δ. Ὑπόγειος ὑποσταθμὸς τῆς ΔΕΗ ἐξοπλισμένος μὲ μετασχηματιστὴ καὶ γεννήτρια καὶ ὑπόγεια αἴθουσα ἀποθηκῶν συνολικοῦ ἐμβαδοῦ 500 μ. ε. Κέντρο παρακολούθησης λειτουργίας τοῦ χώρου καὶ τῶν ἐγκαταστάσεων. στ. Φυλάκιο ἐποπτείας τοῦ εὐρύτερου χώρου. ζ. Ἐκδοτήριο εἰσιτηρίων-κατάστημα πωλητέων. η. Ὑπόγεια δίκτυα διανομῆς ἰσχυρῶν καὶ ἀσθενῶν ρευμάτων (ἠλεκτρικοῦ, τηλεφωνικοῦ, κλειστοῦ κυκλώματος τηλεοράσεως). θ. Τρεῖς ὑπόγειες ὕδατοδεξαμενές συνολικῆς χωρητικότητας περ. 1500 μ³. ι. Ἀντλιοστάσιο μὲ τὰ ἀπαραίτητα μηχανήματα. ια. Ἀντλιοστάσιο καὶ δίκτυο πυροπροστασίας. ιβ. Ὑπόγεια δίκτυα: ὕδρευσης, ἄρδευσης, ἀποχέτευσης. ιγ. Ἀνάπλαση ὑπάρχοντος κυλικείου. ιδ. Συγκρότημα Ἰατρείου, Γραφείου ξεναγῶν καὶ χώρων ὑγιεινῆς συνολικοῦ ἐμβαδοῦ 300 μ². ιε. Διαμόρφωση τοῦ εὐρύτερου περιβάλλοντος χώρου ἐκτάσεως περ. 500 στρεμμάτων (περίφραξη, φύτευση, λιθόστρωτες διαδρομές, ἀναλημματικοὶ τοῖχοι μὲ ξηρολιθοδομές, ὑπαίθριοι ἐκθεσιακοὶ χώροι). ιστ. Ἐγκατάσταση βιολογικοῦ καθαρισμοῦ καὶ ἀνακύκλωσης νεροῦ γιὰ ἄρδευση. ιζ. Τρεῖς αἴθουσες γιὰ περιοδικές ἐκθέσεις ἢ ἄλλες χρήσεις συνολικοῦ ἐμβαδοῦ 800 μ².

14. Ἀπὸ τὴ συνολικὴ πίστωση τῶν 40.595.922 εὐρώ, τὰ 546.550 εὐρὼ διετέθησαν γιὰ ἀπαλλοτριώσεις (α), ἐνῶ 3.232.173 γιὰ τὶς ἀνασκαφές τῶν φρεάτων θεμελίωσης (β). Τὸ ποσὸν τῶν 586.941 € (εὐρώ) ἔχει προβλεφθεῖ γιὰ τὶς ἐργασίες ἀνάδειξης (γ). Ἄν ὑπολογίσει κανεὶς ὅτι στὰ ὑπόλοιπα 36.230.258 € περιλαμβάνονται καὶ οἱ δαπάνες γιὰ ὅλα τὰ ἀνωτέρω (δ-ιζ) ἔργα, ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὸ κόστος γιὰ τὸ καθατὸ στέγαστρο ἐπιφανείας 14.000 μ² εἶναι ζήτημα νὰ φτάνει τὰ 500 εὐρώ/μ².

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 63-64)

Συνεχίσθηκαν κατά τὸ 2005 οἱ ἐργασίες καταγραφῆς, προκαταρκτικῆς μελέτης, σχεδίασης, συντήρησης καὶ φωτογράφησης εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν Ζάκρου, μὲ σκοπὸ τὴν τελικὴ δημοσίευσή τους. Σὲ αὐτὲς ἔλαβαν μέρος, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ γράφοντος, οἱ ἀρχαιολόγοι Ἰ. Ἀρχοντάκη, Σ. Βουτσάκη, Μ. Ζωιτόπουλος, Δ. Κλουκίνας, Δ. Κρίγκα, Β. Περάκης, Ἰ. Πλάτωνος, Μ. Πλάτωνος, Θ. Μαζαράκος, Ἰ. Σαλίχου, Ἰ. Σαμαρτζῆς, Μ. Τσιμπουκάκη, Ἰ. Φραντζεσκάκης, Κ. Χριστοπούλου καὶ Μ. Ψαλλίδα καὶ οἱ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Ζ. Ζούρα, Ε. Σαμαρᾶς, Ε. Σπυροπούλου, Ἰ. Φίλη καὶ Γ. Χαρίτος. Τὶς ἀρχιτεκτονικὲς ἀποτυπώσεις στὸν χῶρο ἀνέλαβαν οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ ΕΜΠ Θ. Νακάσης καὶ Ἰ. Α. Νακάσης, ὑποβοηθούμενοι ἀπὸ ὁμάδα σπουδαστῶν. Τὸ ἔργο ὑποστήριξε οἰκονομικά, γιὰ μίαν ἀκόμα χρονιά, τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) καὶ διοικητικὰ οἱ ΚΓ' καὶ ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Τέλος, πολύτιμη βοήθεια προσέφερε ἡ Βρετανικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, παραχωρώντας χώρους ἐργασίας γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ στὶς ἐγκαταστάσεις τῆς στῆν Κνωσό.

Ἀναλυτικὰ, τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν ὑπῆρξαν κατὰ τομεῖς τὰ ἀκόλουθα:

A. Συντήρηση κινητῶν εὐρημάτων

Στὸ Ἐργαστήριον Συντήρησης εὐρημάτων Ζάκρου συνεχίσθηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ τῶν κτιρίων τοῦ ΝΔ λόφου, ποὺ εἶχαν ἐρευνηθεῖ κατὰ τὰ τρία πρῶτα ἔτη τῆς ἀνασκαφῆς (Οἰκίαις Α, Β, Δ καὶ Ε). Ἀποκαταστάθηκαν πάνω ἀπὸ τριάντα (30) ἀκόμα ἀγγεῖα διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν. Ἀνάμεσα στὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ

σχήματα τῆς συγκεκριμένης ομάδας εἶναι ἡ τριφυλλόσχημη πρόχους, ὁ ἡμισφαιρικός ἄωτος κύαθος, ἡ ἡθμοπυξίδα, ἡ τριποδική χύτρα καὶ τὸ ἄωτο κωνικό κύπελλο. Ἡ ἄξια ἰδιαίτερης μνείας εἶναι ἕνας μόνωτος κύαθος μὲ ἡθμὸ στὸ στόμιο, ἴσως γιὰ τὴν προστασία τοῦ περιεχομένου του ἀπὸ τὰ ἔντομα (πίν. 63α-β), ἕνα κυάθιο μὲ διακόσμηση σειρῶν στιγμῶν ποῦ σχηματίζουν κυματοειδεῖς γραμμές, πιθανότατα εἰσαγμένο ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, μία προχοῖσκη μὲ διακόσμηση λεπτῆς λευκῆς σπείρας πάνω σὲ μελανὸ ἐπίχρισμα, μία πρόχους ἀπὸ ἰδιαίτερα λευκὸ πηλὸ –ἄγνωστης πρὸς τὸ παρὸν προέλευσης– μὲ κάθετη ταινιωτὴ λαβὴ τοποθετημένη σὲ ὀρθὴ γωνία μὲ τὴν αὐλακωτὴ προχοῆ τοῦ ἀγγείου καὶ μία μικρὴ, ἐλλειπῆς κατὰ τὸ στόμιο, ἀπίοσχημη πρόχους μὲ διακόσμηση μεγάλης σκοτεινῆς κηλίδας καὶ καταλοιβάδες. Τὸ ἀποκατεστημένο ὑλικὸ ἀνήκει κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα του στὴν ΥΜ IB περίοδο, μὲ ἐξάιρεση λίγα κομμάτια ποῦ χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ IIIA2, μιὰ φάση κατὰ τὴν ὁποία ἔχουν παρατηρηθεῖ κάποια μάλλον περιορισμένα ἔχνη μερικῆς ἐπαναχρησιμοποίησης σχεδὸν ὅλων τῶν κτιρίων τῆς συγκεκριμένης συνοικίας τῆς μινωικῆς πόλης.

Στὸν ἴδιον χῶρο, πραγματοποιήθηκε ἡ συντήρηση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν Οἰκία Δα τοῦ ἴδιου λόφου, ποῦ εἶχε ἐρευνηθεῖ κατὰ τὸ διάστημα 1984-1987. Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο πλῆθηκε καὶ συντηρήθηκε τὸ ὑλικὸ τῶν ἐτῶν 1985 καὶ 1986, ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ νότιο τμῆμα τοῦ κτιρίου. Ἀποκαταστάθηκαν περισσότερα ἀπὸ πενήντα (50) ἀγγεῖα, κυρίως μέσου καὶ μικροῦ μεγέθους, κατὰ τὸ πλεῖστον γνωστῶν τύπων τῆς ΥΜ IB περιόδου. Ἐκτὸς ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ ἀγγείων πόσεως, κυπέλλων καὶ κυάθων, τὸ σύνολο περιλαμβάνει μιὰ ψηλὴ δίωτη στάμνο, μιὰ μικρὴ δίωτη πυξίδα μὲ προχοῆ, μιὰ προχοῖσκη τοῦ τύπου τῆς «γαλατιέρας», ἕνα σωζόμενο κατὰ τὸ ἥμισυ φλασκὶ καὶ μιὰ τριφυλλόστομη πρόχου.

Τέλος, σχεδὸν ὀλοκληρώθηκαν ἡ συντήρηση καὶ ἡ ὑποθετικὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῆς τοιχογραφίας μὲ τὰ καλαμοειδῆ φυτὰ, ἀπὸ τὴ «βίλλα τῆς Ἐπάνω Ζάχρου».

B. Καταγραφή κεραμικοῦ ὑλικοῦ

Στὸ Ἡράκλειο συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς, καταγραφῆς καὶ φωτογράφησης ὁμάδων κεραμεικῆς τῶν ἀνασκαφικῶν ἐτῶν 1964 καὶ 1965.

Καταγράφηκαν περὶ τὶς 140 ομάδες, πού προέρχονται ἀπὸ διάφορα δωμάτια καὶ στεγασμένους χώρους τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος, ἀλλὰ καὶ περιβάλλοντες χώρους του, ὅπως τὴ δυτικὴ αὐλὴ, τὴν αὐλὴ ΒΔ τῆς δυτικῆς πτέρυγας καὶ τὸ «Κτίριο τοῦ ΒΔ Τομέως». Πιὸ συγκεκριμένα, μελετήθηκε ὑλικὸ ἀπὸ τοὺς χώρους X, XX, XXI, XXVIII καὶ XXX τῆς δυτικῆς πτέρυγας, XXXII, XXXIV, L, LI, LII, LIV τῆς βόρειας πτέρυγας, LVI, LVII, XXXVI, XXXVII, LXII τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας, XLVIα, β, XLVII, XLI, XLII τῆς νότιας πτέρυγας, τὴν κεντρικὴ αὐλὴ τοῦ ἀνακτόρου, τὰ ἀνδῆρα II καὶ III τῆς δυτικῆς αὐλῆς του, τὴν ἐπίχωση τῆς ΒΔ αὐλῆς καὶ τοὺς χώρους Α καὶ Β τοῦ «Κτιρίου τοῦ ΒΔ Τομέως».

Τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν δωματίων τοῦ ἀνακτόρου ἀνήκει κατὰ τὸ πλεῖστον σὲ ἐνιαῖο «στρώμα καταστροφῆς», πού χρονολογεῖται στὴν ὙΜ IB περίοδο. Τὰ κυριότερα σχήματα πού ἀντιπροσωπεύονται εἶναι, ἀπὸ τὰ ἐπιτραπέζια ἀγγεῖα, τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, ὁ ἡμισφαιρικὸς κύαθος, τὸ κύπελλο μὲ κάθετα τοιχώματα, ἡ ραμφόστομη πρόχους, ὁ γεφυρόστομος σκύφος καὶ ἡ ἡθμοπυξίδα καί, ἀπὸ τὰ ἀποθηκευτικά, ὁ ἀμφορέας μὲ ἑλλειπτικὸ στόμιο, ἡ στάμνος καὶ ὁ μέσου μεγέθους πίθος (οἱ εὐμεγέθεις πίθοι ἀντιπροσωπεύουν ἕνα πολὺ μικρὸ ποσοστὸ ἐπὶ τοῦ συνόλου). Ἄκόμα, ἀπαντοῦν συχνά —καὶ σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς χώρους— τὰ συνήθη χρηστικά σκεύη, ὅπως οἱ λεκάνες, οἱ δίσκοι καὶ οἱ τριποδικές χύτρες. Ἡ διακόσμηση, κατεξοχὴν σὲ τεχνοτροπία «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ», περιλαμβάνει περιφερικὲς ταινίες, καταλοιβάδες, σπειρες (συχνὰ ὀφθαλμωτές μὲ τονισμένο περίγραμμα), σειρὲς μνηοειδῶν, ἀλλὰ καὶ φυτικά θέματα, ὅπως φυλλοφόρες ταινίες καὶ καλαμοειδῆ. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις, τὰ κύρια σκοτεινόχρωμα θέματα ἐμπλουτίζονται μὲ λευκὲς ἐπικοσμήσεις, συνήθως λεπτότερων λευκῶν ταινιῶν. Παράλληλα, ἀπαντᾷ σὲ μικρότερο ποσοστὸ ἡ διακόσμηση σὲ τεχνοτροπία «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ», μὲ θέματα ὅπως οἱ ταινίες, οἱ κηλίδες καί —σὲ μία περίπτωση— τὰ μνηοειδῆ.

Τὰ σύνολα πού προέρχονται ἀπὸ τοὺς χώρους πού περιέβαλαν τὸ ἀνάκτορο —ὅπως ἐκεῖνα ἀπὸ τὴ λεγόμενη «Παλαιοανακτορικὴ Οἰκία» τῶν βαθύτερων στρωμάτων τοῦ ἀνδῆρου II τῆς δυτικῆς αὐλῆς, τὴ ΒΔ πλακόστρωτη αὐλὴ καὶ τὸ «Κτίριο τοῦ ΒΔ Τομέως»— δὲν ἀντιπροσωπεύουν ἐνιαῖο χρονολογικὰ ὀρίζοντα. Πρόκειται μάλλον γιὰ ἀποθέσεις παλαιότερου ὑλικοῦ, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες σχηματίσθηκαν κατὰ τὴν ἀναδιαμόρφωση τοῦ χώρου πρὶν τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος. Συνηθέστερα ἀπαντοῦν τὰ λεπτό-

τεχνα ἀγγεῖα μέσου καὶ μικροῦ μεγέθους καὶ λιγότερο τὰ χρηστικά καὶ ἀποθηκευτικά σκευή. Χαρακτηριστικά σχήματα εἶναι τὸ λοπάδιο μὲ πεπλατυσμένο, ἰσχυρὰ ἐξέχον, χεῖλος, ὁ τροπιδωτὸς κύαθος, τὸ κύπελλο τύπου «tumbler», τὸ κύπελλο μὲ κάθετα τοιχώματα, τὸ τριποδικὸ κύπελλο μὲ ἐλικωτὰ πόδια καὶ ἡ ραμφόστομη πρόχους μὲ ἀνάγλυφους δακτυλίους στὸν λαιμό. Ἀναλογικά, στὰ σύνολα αὐτὰ ἀπαντᾶται περισσότερο ἢ τεχνοτροπία «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ», μὲ τὴ χρήση κυρίως λευκῆς ἐπιθετῆς βαφῆς σὲ μελανὸ βάθος καί, δευτερευόντως, ἐρυθρῆς γιὰ τὴν ἀπόδοση πολυχρωμίας. Τὰ θέματα περιλαμβάνουν ὀριζόντιες καὶ διαγώνιες ταινίες, κρεμαστὰ τόξα, βλαστόσπειρες, στιγμωτές καὶ κηλιδωτές ἐπιφάνειες. Ἀκόμα, ἀπαντᾶ ἡ τεχνοτροπία τοῦ «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ», μὲ σπειρες, φυτικά θέματα καὶ τὸ θέμα τοῦ πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου («ripple»).

Μία ἐνδιαφέρουσα ομάδα, προερχόμενη ἀπὸ στρώμα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου XXXII τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ ἀνακτόρου, περιλαμβάνει κύπελλα καὶ μία μικρὴ ραμφόστομη πρόχου τοῦ «λευκοῦ ρυθμοῦ» τῆς ΠΜ III-MM IA περιόδου (πίν. 63γ), ἓνα κύπελλο τύπου ὠσθήκης («egg-cup») μὲ ἰδιαίτερα ψηλὰ τοιχώματα καὶ εὐρεῖς κυάθους μὲ γωνιούμενο περίγραμμα. Τὸ δωμάτιο XLVII τῆς νότιας πτέρυγας ἀπέδωσε σημαντικὸ ἀριθμὸ πυριατηρίων («fire-boxes») διαφόρων τύπων (πίν. 64α), ἐνῶ τὰ δωμάτια L καὶ LI τῆς βόρειας πτέρυγας –σχεδὸν κατὰ ἀποκλειστικότητα– μαγειρικά καὶ χρηστικά σκευή. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ συγκέντρωση περίπου 180 τεμαχίων θαλασσιῶν ὀστρέων στὸν χῶρο XXVIII τῆς δυτικῆς πτέρυγας.

Μεμονωμένα κομμάτια ποὺ παρουσιάζουν κάποιον ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ἓνα θραῦσμα κυπέλλου μὲ «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ» διακόσμηση ψαριοῦ, δύο θραῦσματα ἀρτόσχημου ἀλαβάστρου μὲ μελανὴ διακόσμηση φυτικῶν θεμάτων σὲ συστάδες, ἓνα θραῦσμα πιθανῶς ἀπὸ φλασκί, δύο ὄστρακα ἀγγείων μέσου μεγέθους μὲ ἐγγάρακτο σημάδι σχήματος E, ἓνα προχοῖδιο «τύπου Χαμαιζίου» καί, τέλος, θραῦσμα ἀνοικτοῦ ἀγγείου ποὺ σώζει δυσδιάκριτο κυκλικὸ σφράγισμα.

Γ. Προκαταρκτικὴ μελέτη εὐρημάτων τῆς Οἰκίας Δα Ἁγίου Ἀντωνίου

Παράλληλα μὲ τίς ἐργασίες καταγραφῆς στὸ Ἡράκλειο, ομάδα ἀρχαιολόγων στὴ Ζάκρο προχώρησε σὲ πλύσιμο, καταγραφή καὶ προκαταρκτικὴ

μελέτη κεραμικού —και άλλου— υλικού από την Οικία Δα του ΝΔ λόφου. Στόχος της εργασίας ήταν η ένταξη της δημοσίευσης και του συγκεκριμένου κτιρίου στον τόμο που θα περιλαμβάνει τα κτίρια της ΝΔ συνοικίας της μινωικής πόλης. Το υλικό που καταγράφηκε έφέτος είναι των ανασκαφικών περιόδων 1985 και 1986, ενώ εκείνο των περιόδων 1984 και 1987, αν και έχει ύποστει συντήρηση, παραμένει προς το παρόν ακατάγραφο.

Οί σαράντα (40) ομάδες κεραμικής που καταγράφηκαν προέρχονται κυρίως από το νότιο τμήμα του κτιρίου και συγκεκριμένα από τον χώρο της ΝΑ εισόδου και τους χώρους VI, VII, VIII, IX, X, XI και XII. Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η προκαταρκτική μελέτη του υλικού των θεμέλιων δωματίων XI και XII, το οποίο ο ανασκαφέας είχε υποθέσει ότι ανήκε σε παλαιότερη φάση του οικοδομήματος, που ίσως ταυτίζεται με την ΥΜ ΙΑ περίοδο. Η εξέταση των ομάδων κεραμικής, όμως, από τους δύο αυτούς χώρους βεβαίωσε ότι αυτές προέρχονται από ένα ενιαίο «στρώμα καταστροφής» με έντονα ίχνη φωτιάς της ΥΜ ΙΒ περιόδου, στην οποία είχε χρονολογηθεί και η τελική καταστροφή του λοιπού κτιρίου. Φαίνεται πιθανό, κατά συνέπεια, ότι οι δύο αυτοί υπόγειοι χώροι, αν και ήταν αρχικά ισόγεια δωμάτια ενός προγενέστερου οικοδομήματος, ξαναχρησιμοποιήθηκαν ως κελάρια κατά την τελευταία φάση λειτουργίας της οικίας.

Ένας μεγάλος αριθμός αγγείων, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονται από τα υπόγεια δωμάτια XI και XII, σώζονται άκέραια ή κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους. Ανάμεσα σε άλλα, καταγράφηκαν περί τα εβδομήντα (70) άωτα κωνικά κύπελλα, είκοσι τρείς (23) ήμισφαιρικοί κύαθοι, οί περισσότεροι με έρυθρό επίχρυσμα και στις δύο επιφάνειες, μία (1) άκέραια σωζόμενη πρόχους, μία (1) προχοΐσκη του τύπου της «γαλατιέρας», μία (1) μικρή κολουροκωνική λεκανίδα, ένας (1) μικρός άσκος, μία (1) πυξίδα με προχολή, ένα (1) φλασκί, μία (1) τριποδική χύτρα, ένας (1) σταμνοειδής πιθίσκος και μία (1) ψηλή δίωτη στάμνος. Τα περισσότερα από τα άγγεϊα ήταν άκόσμητα ή έφεραν μονόχρωμο επίχρυσμα και φαίνεται ότι άποτελοΐσαν ένα σύνολο καθαρά οικιακής χρήσης. Άξιοσημείωτα κομμάτια είναι ένα θραΐσμα από το τοίχωμα πιθίσκου με δύο επάλληλα κυκλικά σφραγίσματα στη λαβή με παραστάσεις τετράποδων ζώων (πίν. 64β) και τμήμα από το τοίχωμα χύτρας με εγγάριακτο σημείο διπλού πέλεχου (πίν. 64γ), που ίσως άποτελοΐσε τμήμα σύντομης έρογλυφικής έπιγραφής. Καταγράφηκαν, επίσης, διάφορα μικροεϋρήματα, στα

ὅποια περιλαμβάνεται ἀριθμὸς ἀπὸ ὀστὰ ζώων, κυρίως αἰγοειδῶν, καὶ ἀρκετὰ πῆλινα ὑφαντικὰ βάρη.

Δ. Ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση οἰκοδομικῶν λειψάνων στὴ Ζάκρο

Στὴ Ζάκρο, ομάδα ἀπὸ ἀρχιτέκτονες καὶ σπουδαστές, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἀρχιτέκτονα Θ. Νακάση, ὀλοκλήρωσε τὴν ἀποτύπωση τῆς μινωικῆς ἔπαυλης τῆς Ἐπάνω Ζάκρου, σχεδιάζοντας ἀριθμὸ τομῶν σὲ ἐπιλεγμένα σημεῖα τοῦ κτιρίου. Ἡ ἴδια ομάδα σχεδίασε τὴν κάτοψη τοῦ «Κτιρίου τῶν Ἀποθετῶν τοῦ Ἱεροῦ» στὴ βορειοδυτικὴ συνοικία τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ, προετοιμάζοντας τὴ σχεδίαση τῶν ἀπαραίτητων τομῶν ποὺ θὰ πραγματοποιηθεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ἀπὸ τὶς περιοδικὲς δημοσιεύσεις μας κυκλοφόρησαν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς τοῦ 2003, τὰ Πρακτικὰ τοῦ 2002, τὰ Πρακτικὰ τοῦ 2003, τὸ Ἔργον τοῦ 2004 καὶ τὰ τεύχη 74-77 τοῦ Μέντορος, μὲ ἐνδιαφέρουσες μικρὲς μελέτες ποὺ προσφέρουν κατὰ κανόνα νέα, ἄγνωστα, στοιχεῖα γιὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ ζητήματα.

Ἀπὸ τὰ παλαιὰ βιβλία μνημονεύω τὸ ἔργο τοῦ Ἀνδρέα Ξυγγόπουλου, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ 1957, ἀνατυπώθηκε τὸ 1999 καὶ ἀνατυπώθηκε γιὰ δεύτερη φορὰ τὸ 2005, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι παρὰ τὰ χρόνια ποὺ πέρασαν ἐξακολουθεῖ νὰ προσφέρει ὑπηρεσίες στοὺς ἐρευνητές.

Ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ 2005 πρῶτο ἐκδόθηκε τὸ βιβλίο τῆς καθηγήτριας κυρίας Μαρίας Παντελίδου Γκόφα, *Τσέπι Μαραθῶνος. Τὸ Πρωτοελλαδικὸ νεκροταφεῖο*. Γνωρίζετε ὅτι ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος, κατὰ τὰ ἔτη 1970-1972, στὴ θέση Τσέπι τοῦ Μαραθῶνος εἶχε ἀποκαλύψει μεγάλο πρωτοελλαδικὸ νεκροταφεῖο. Τὴν πλήρη δημοσίευση δὲν πρόλαβε νὰ τὴν κάνει ἐξ αἰτίας τοῦ πρόωρου θανάτου του τὸ 1974 καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνέλαβε ἡ μαθήτριά του καθηγήτρια κυρία Μαρία Παντελίδου Γκόφα, ἡ ὁποία ἔκανε καὶ συμπληρωματικὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες κατὰ τὰ ἔτη 1997-2003. Μὲ αὐτὲς διευκρινίστηκαν ζητήματα τῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου.

Τὸ νέο ἔργο τῆς κυρίας Παντελίδου ἀποτελεῖ τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου, ἐκτείνεται σὲ 376 σελίδες κειμένου μὲ 313 φωτογραφίες καὶ σχέδια τάφων καὶ εὐρημάτων καὶ 30 πίνακες. Οἱ τάφοι ποὺ ἀνεσκαψε ὁ Μαρινᾶτος ἦσαν 68 καὶ δημοσιεύονται μὲ ἐξαιρετικὲς φωτογραφίες καὶ σχέδια γιὰ τὸν καθένα. Ὅλοι εἰκονίζονται σὲ νέο λεπτομερὲς τοπογραφικὸ σχέδιο ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὰ ἀτελέστερα καὶ κάπως σχηματικὰ παλαιότερα.

Ἡ κυρία Παντελίδου εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν εἰδικὴ στὴν προϊστορία τῆς περιοχῆς τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς Νέας Μάκρης καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔχει ἐκδώσει δύο σχετικὰ μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Νέας Μάκρης βιβλία τῆς καὶ ἓνα γενικὸ γιὰ τὴ νεολιθικὴ Ἀττικὴ. Τὸ νέο τῆς βιβλίον προσφέρει νέα στοιχεῖα καὶ νέες γνώσεις γιὰ τὴν προϊστορία τῆς περιοχῆς τοῦ Μαραθῶνος, τὶς σχέσεις τῆς μὲ τὶς Κυκλάδες καὶ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἀττικὴ.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν τάφων καὶ τοῦ τρόπου κατασκευῆς τους καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κτερισμάτων ἡ κυρία Παντελίδου σκιαγραφεῖ τὴν πρωτοελλαδικὴ (3100-2800 π.Χ.) κοινωνία τῶν ἀνθρώπων ποὺ βρισκόνταν ἐκεῖ θαμμένοι, ἐδῶ καὶ πέντε χιλιετίες περίπου. Θεωρεῖ τὴν κοινωνία τοῦ Τσέπι λίγο ἰδιότυπη μὲ στοιχεῖα ἀττικὰ καὶ κυκλαδικά. Τὰ ἀγγεῖα τοῦ νεκροταφείου εἶναι κατασκευασμένα ἐπὶ τόπου καὶ κανένα δὲν εἶναι γνήσιο κυκλαδικό. Ὑπάρχουν ἐλλαδικὲς ἐπιδράσεις στὴν κεραμικὴ καὶ κυκλαδικὲς ἐπιδράσεις στὴν κατασκευὴ τῶν τάφων καὶ στὰ κτερίσματα. Οἱ ταφῆς στοὺς λάκκους εἶναι πρωτογενεῖς καὶ οἱ τάφοι ὁμαδικοὶ καὶ οἰκογενειακοί. Ἡ κανονικότης τῆς διάταξης τῶν τάφων φανερώνει τὴν ὑπαρξὴ κανονισμοῦ. Ἡ χρῆση τοῦ νεκροταφείου διήρκεσε μεγάλο χρονικὸ διάστημα καὶ αὐτὸ φαίνεται σὲ ὀρισμένες λεπτομέρειες, χωρὶς ἀλλαγὲς ὅμως στὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν τάφων, ὅπως ὁ προσανατολισμός, ὁ περίβολος, ὁ λιθοσωρὸς ποὺ κάλυπτε τὸν τάφο, οἱ πλάκες ποὺ τὸν κάλυπταν καὶ τὸ ὑπέργειο ὀρθογώνιο τρίγωνο. Κατὰ τὴν κυρία Παντελίδου ἡ προσήλωση αὐτὴ στὰ καθιερωμένα δείχνει ὅτι οἱ συνήθειες καὶ οἱ δοξασίες τῶν ἐκεῖ ἀνθρώπων διατηροῦνται ἀμετάβλητες ὅπως καὶ ἡ πίστη τους στὴν καθορισμένη τελετουργία ταφῆς.

Δεύτερο βιβλίον μας εἶναι τὸ ἔργο τῆς καθηγήτριας κυρίας Στέλλας Δρούγου, *Βεργίνα. Τὰ πῆλινα ἀγγεῖα τῆς Μεγάλης Τούμπας*. Ἡ Μεγάλη Τούμπα τῆς Βεργίνας ἐκάλυπτε περισσότερους πολυτελεῖς τάφους, ὁ σημαντικότερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα Μανόλη Ἀνδρόνικο (1919-1992) στὸν Φίλιππο Β', βασιλιὰ τῆς Μακεδονίας καὶ πατέρα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ὁ τάφος αὐτὸς δημοσιεύτηκε γενικῶς ὡς σύνολο ἀπὸ τὸν Μανόλη Ἀνδρόνικο καὶ ἀπὸ μαθητῆς του, ἡ συστηματικὴ ὅμως, κατὰ μνημεῖο, δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Μεγάλης Τούμπας γίνεται ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Πρῶτος τόμος τῆς δημοσίευσης τῆς Μεγάλης Τούμπας ἦταν τὸ ἔργο τοῦ

Μανόλη Ἀνδρόνικου, Βεργίνα II. Ὁ «τάφος τῆς Περσεφόνης» (1994). Στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του αὐτοῦ ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε δώσει τὸ διάγραμμα τῆς ὅλης δημοσίευσης τὸ ὁποῖο θὰ ἀκολουθήσουμε. Ἐλλωστε τοῦτο ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴ φύση τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

Πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια, τὸ 2004, ἐκδόθηκε ὁ δεύτερος τόμος τῆς δημοσίευσης, τὸ ἔργο τῆς καθηγήτριας κυρίας Χρυσούλας Παλιαδέλη, Βεργίνα. Ὁ τάφος τοῦ Φιλίππου. Ἡ τοιχογραφία μὲ τὸ κυνήγι. Στὸ βιβλίο αὐτὸ γίνεται συστηματικὴ διαπραγμάτευση ἑνὸς μόνο θέματος, τῆς μεγάλης τοιχογραφίας ποὺ στόλιζε τὸν τάφο τοῦ Φιλίππου. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 2005, ἐκδόθηκε ὁ τρίτος τόμος τῆς δημοσίευσης, τὸ βιβλίο τῆς καθηγήτριας κυρίας Στέλλας Δρούγου, ποὺ μνημόνευσα.

Ἡ κυρία Δρούγου ἐξετάζει τὴν κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Μεγάλης Τούμπας. Στὸ πρῶτο μέρος περιγράφει τὸ νεκροταφεῖο τῆς πόλης τῶν Αἰγῶν, τῆς πρωτεύουσας τῆς Μακεδονίας, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴ σημερινὴ Βεργίνα, καὶ συνεχίζει μὲ τὴ Μεγάλη Τούμπα, τῆς ὁποίας ἐξετάζει, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κεραμεικῆς, ὅλους τοὺς τάφους ποὺ ἡ Τούμπα κάλυπτε, δηλαδὴ τὸν τάφο I τῆς Περσεφόνης, τὸν II τοῦ Φιλίππου, τὸν III τοῦ Πρίγκηπα, τοὺς πλινθόκτιστους τάφους I-III ποὺ βρέθηκαν τὸ 1979, τὴν πυρὰ - τάφο τοῦ 1980 καί, τέλος, ἐξετάζει τὴν κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τῆς Μεγάλης Τούμπας. Ὅλης τῆς κεραμεικῆς, ἀκέραιων ἀγγείων ἢ θραυσμάτων, ὑπάρχουν λεπτομερεῖς κατάλογοι καὶ σχεδιαστικὲς καὶ φωτογραφικὲς ἀπεικονίσεις τῶν ἀγγείων. Ἀκολουθεῖ κεφάλαιο τὸ ὁποῖο ἐπιγράφεται: «Τὰ κλασικὰ καὶ ἑλληνιστικὰ ταφικὰ σύνολα τοῦ νεκροταφείου τῶν Αἰγῶν». Σ' αὐτὸ ἡ κυρία Δρούγου ἐξετάζει διεξοδικὰ τὴν κεραμεικὴ τοῦ 4ου αἰ. καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ποὺ βρέθηκε στὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῶν Αἰγῶν.

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου ἐξετάζεται συνολικὰ καὶ συγκριτικὰ ἡ κεραμεικὴ τῆς Μεγάλης Τούμπας, ἡ ὁποία ἀνήκει στὴν τελευταία περίοδο τῶν κλασικῶν χρόνων καὶ τὴ μετάβαση στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέταση τῶν ταφικῶν ἐθίμων στὴ Βεργίνα, τὰ μὴ κεραμικὰ κτερίσματα τῶν τάφων καὶ ἡ σύνοψη τῶν συμπερασμάτων.

Ἡ σημασία τοῦ νέου βιβλίου εἶναι προφανῆς. Ὅταν τὸ 1977 ὁ Μανόλης Ἀνδρόνικος ἀνήγγειλε ὅτι βρῆκε καὶ ἐρεύνησε τὸν τάφο τοῦ Φιλίππου Β' ἐκπληξῆ καὶ θαυμασμὸς ἐκδηλώθηκε στοὺς ἱστορικοὺς καὶ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ ἐνθουσιασμὸς στοὺς φιλάρχαιους καὶ εὐρύτερα. Παράλληλα ὅμως, εὐθύς

ὡς δημοσιεύτηκαν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κτερίσματα τοῦ τάφου, ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται καὶ κάποιος σκεπτικισμὸς καὶ ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς ἀπόδοσης τοῦ τάφου στὸν πατέρα τοῦ Ἀλεξάνδρου. Τώρα μὲ τὸ βιβλίον τῆς κυρίας Δρούγου ἢ κεραμεικῆ τῆς Μεγάλης Τούμπας, κύριον στοιχεῖον χρονολόγησιν τῶν τάφων ποὺ ἐκάλυπτε, γίνεται πλήρως προσιτὴ σὲ οἰονδήποτε ἐπιθυμεῖ νὰ μελετήσῃ τὸ ζήτημα καὶ τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἐκφέρει δικὰ του συμπεράσματα.

Ὁ Φίλιππος Β' δολοφονήθηκε τὸ 336 π.Χ. καὶ ἡ κεραμεικῆ τοῦ τάφου του πρέπει νὰ χρονολογεῖται γύρω ἀπὸ τὴ χρονιὰ αὐτή. Ἡ κυρία Δρούγου χρονολογεῖ στοὺς χρόνους τοῦ θανάτου τοῦ Φιλίππου τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀσύλητου τάφου, δηλαδὴ στὸ δεύτερον μισὸν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εἰδικῶς δὲ τέσσερα πηνιόσχημα ἀγγεῖα τὰ χρονολογεῖ στὸ γ' τέταρτον τοῦ 4ου αἰ. (350-325 π.Χ.) καὶ ὅπωςδὴποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 330 π.Χ.

Στις 11 Μαΐου τοῦ 2003 σὰς εἶχα παρουσιάσει τὸ βιβλίον τῆς καθηγήτριας κυρίας Λίλας Μαραγκοῦ Ἀμοργός I – Ἡ Μινῶα, βιβλίον ὅπου συνοψίζονται καὶ δημοσιεύονται τὰ πορίσματα ἀνασκαφῶν γιὰ τίς ὁποῖες ἐπὶ δύο δεκαετίες καὶ πλέον ἀκοῦτε κάθε χρόνο στίς ἐτήσιες συναθροίσεις μας. Σήμερα σὰς παρουσιάζω ἕνα δεύτερον βιβλίον τῆς κυρίας Μαραγκοῦ μὲ τὸν τίτλον Ἀμοργός II – Οἱ ἀρχαῖοι πύργοι. Δὲν σὰς κρύβω ὅτι γιὰ τὴν προσθήκην τοῦ διακριτικοῦ I στὸ πρῶτον βιβλίον εἶχα μεγάλους ἐνδοιασμούς, γιὰτὶ γνωρίζω ὅτι στὴν Ἑλλάδα, στὴν ἀρχαιολογία ἔχουμε καλὰς προθέσεις ποὺ μὲ μεγάλη αἰσιοδοξία τίς θεωροῦμε σχεδὸν πραγματικότητά. Ἡ κυρία Μαραγκοῦ ὅμως διέψευσε τοὺς φόβους μου, γρήγορα μᾶς ἔδωσε τὴν Ἀμοργὸν II καὶ μὲ βεβαιότητα πλέον περιμένουμε τὴν Ἀμοργὸν III.

Τὸ νέον βιβλίον Ἀμοργός II – Οἱ ἀρχαῖοι πύργοι εἶναι ἡ δημοσίευση, διεξοδικὴ καὶ πλήρης, τοῦ πύργου 'στὸ χωριό', ὅπως ἀποκαλεῖται τὸ μνημειῶδες αὐτὸ οἰκοδόμημα στὴν Ἁγία Τριάδα Ἀρκεσίνης τῆς Ἀμοργοῦ.

Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου περιέχει τὴν ἱστορίαν τῆς πολυετοῦς ἔρευνας τοῦ μνημείου, μὲ πρῶτον ἐρευνητὴν, τὸ 1841 τὸν Λουδοβίκο Ῥὸς καὶ κατόπιν τὸν Ἐμμανουὴλ Ἰωαννίδην, τὸν Ἀντώνιον Μηλιαράκην ἕως τὴν Λίλα Μαραγκοῦ τὸ 1993. Μὲ τὴν συνεχῆ ἐργασίαν τῆς ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1993 ἕως τὸ 2002 κατόρθωσε νὰ ἐρευνήσῃ ἀνασκαφικὰ τὸ μνημειον καὶ νὰ μᾶς δώσῃ λεπτομερῆ δημοσίευση μὲ τὴν ὁποία αὐτὸ γίνεται κτῆμα μας καὶ σβήνονται οἱ ἀσάφειες καὶ ἀβεβαιότητες τοῦ παρελθόντος.

Ὁ πύργος 'στό χωριό' ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου. Τὸ δεύτερο μέρος εἶναι ἀφιερωμένο σὲ πύργους ἄλλων περιοχῶν τοῦ νησιοῦ. Τῆς περιφέρειας Ἀρκεσίνης, εἰδικότερα τῆς Κάτω Μεριᾶς μὲ πέντε πύργους· τῆς περιφέρειας Μινώας μὲ ἑπτὰ πύργους, τῆς περιφέρειας Αἰγιάλης μὲ πέντε πύργους καί, τέλος, τῆς περιφέρειας Ὁξω Μεριᾶς μὲ ἕξι πύργους.

Ἰδιαιτέρο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στὴ χρονολόγηση καὶ τὸν προορισμὸ τῶν ὄχυρῶν αὐτῶν κατασκευῶν, τὰ ὁποῖα ἐξετάζονται σὲ σύγκριση μὲ τὰ πολὺ δεδομένα στὰ νησιά τῶν Κυκλάδων ὄχυρά.

Τὰ εὐρετήρια τοῦ βιβλίου περιλαμβάνουν τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα, λέξεις σημαντικές, τεχνικούς ὄρους, τοπωνύμια τῆς Ἀμοργοῦ, μικρὸ γλωσσάριο ἰδιωματικῶν λέξεων τοῦ νησιοῦ, ἐπιγραφές τῆς Ἀμοργοῦ καὶ προελεύσεις τους.

Ἡ ἐκτεταμένη στὰ ἀγγλικά περίληψη τοῦ περιεχομένου τοῦ τόμου ἀποτελεῖ αὐτοτελὴ μικρὴ μονογραφία γιὰ τὸ θέμα τῶν πύργων τῶν νησιῶν.

Ὅπως συνέβη μὲ τὸ βιβλίον Ἀμοργός I, ἔτσι καὶ μὲ τὸ Ἀμοργός II, τὴ δαπάνη γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου κατέβαλε ἐξ ὀλοκλήρου τὸ Ἰδρυμα «Σταῦρος Σ. Νιάρχος», τὸ ὁποῖο δὲν παραλείπει νὰ ἐνισχύει ἐπιστημονικὰ ἔργα περιωπῆς. Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπευθύνει πρὸς τὸ Ἰδρυμα θερμὲς εὐχαριστίες.

Μιά ἀπὸ τίς μεγαλύτερες καὶ σημαντικότερες ἑλληνικὲς ἀνασκαφές εἶναι τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνος πού ἔγινε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Οἱ ἐπὶ μέρους ἐκθέσεις καὶ μελέτες γιὰ ζητήματα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι πολυάριθμες. Ἡ συστηματικὴ δημοσίευση ἐβράδυνε. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ Ἑταιρεία ἐξέδωσε δύο βιβλία: Τὸ πρῶτο εἶναι τοῦ κ. Δημοσθένους Ζιρώ, Ἐλευσίς. Ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνος (1991) καὶ τὸ δεύτερο τῆς κυρίας Κωνσταντίνας Κόκκου Βυριδῆ, Πρώιμες πυρές θυσιῶν στὸ Τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνος (1999).

Τὸ 2005 ἐκδόθηκε τρίτο ἔργο, πού περιέχει τίς ἐπιγραφές τῆς Ἐλευσίνος. Εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ κ. Kevin Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on Stone*. Ἀποτελεῖ τὴ συγκεντρωτικὴ δημοσίευση ὅλων τῶν γνωστῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἐλευσίνος, αὐτῶν πού ἔφερε στὸ φῶς ἡ τύχη καὶ ἐκεῖνων πού βρέθηκαν κατὰ τίς συστηματικὲς ἀνασκαφές τοῦ μεγάλου ἱεροῦ τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου γνωστοῦ ἐπισκέπτου τῆς Ἐλευσίνος κατὰ τὰ νεώτερα χρόνια, πού μᾶς διέσωσε κείμενα ἐπιγραφῶν, τοῦ Francis Vernon, τὸ 1675, ἕως τίς ἡμέρες μας.

Ἡ γνώση μας γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὴν ἱστορία τῆς Ἐλευσίνος βασίζεται στὸν κόπο καὶ τὴ μελέτη πολλῶν, Ἑλλήνων καὶ ξένων. Ἐκείνων πού ἐπισκέφθηκαν τὴν Ἐλευσίνα μετὰ τὸν Francis Vernon, ὅπως ὁ Jacob Spon καὶ ὁ George Wheler τὸ 1676, ὁ Michel Fourmont τὸ 1729, ὁ R. Pococke τὸ 1740 καὶ ὁ R. Chandler τὸ 1765. Ἀκολούθησαν ὁ E. D. Clarke τὸ 1802 καὶ οἱ Dilettanti τὸ 1812 οἱ ὁποῖοι ἔκαναν τὴν πρώτη ἀνασκαφή καὶ τὴν πρώτη ἐπιστημονικὴ δημοσίευση τοῦ Ἱεροῦ (1817). Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνος ἦταν διαρκῆς μέριμνα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ του ἄρχισε τὸ 1882 μετὰ τὸν Δημήτριο Φίλιο, κατόπιν μετὰ τὸν Ἀνδρέα Σκιᾶ, τὸν Κωνσταντῖνο Κουρουιιώτη, τὸν Ἀναστάσιο Ὀρλάνδο, τὸν Ἰωάννη Τραυλὸ καὶ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ. Προσωπικότητες λοιπὸν τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ὑπηρεσίας κατέβαλαν πολὺ χρόνον γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ ἱερὸ καὶ νὰ δημοσιευθοῦν τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς του.

Ἐπιγραφές τῆς Ἐλευσίνος εἶχαν δημοσιευθεῖ ἀπὸ ὅλους ὄσους μνημονεύτηκαν καὶ ἀπὸ ἄλλους πού δὲν μνημόνευσα. Ἡ μεγάλη σημασία τους γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας εἶναι αὐτονόητη ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ Ἐλευσίς ἦταν τὸ μεγαλύτερο ἱερὸ τῆς Ἀττικῆς, ἦταν φρούριο στὰ σύνορα τῆς Ἀττικῆς μετὰ τὴν Μεγαρίδα καὶ δῆμος.

Ἐπειτα λοιπὸν ἀπὸ 193 χρόνια ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Dilettanti, ἦταν ἀνάγκη νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ ἐπιγραφές τῆς Ἐλευσίνος καὶ νὰ δημοσιευθοῦν ὡς σύνολο, ἔπειτα ἀπὸ κριτικὴ, φιλολογικὴ καὶ ἐπιγραφικὴ μελέτη. Τοῦτο ἀνέλαβε καὶ ἔφερε σὲ πέρας ἕνας Ἀμερικανὸς ἐπιστήμων, ὁ καθηγητὴς κύριος Kevin Clinton τοῦ ὁποῖου τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο ἀφορᾷ κυρίως τὴν τοπογραφία, τὴ λατρεία, τὴν ἱστορία, τοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς ἐπιγραφές τῆς Ἐλευσίνος.

Οἱ συνεννοήσεις γιὰ τὴ συνολικὴ δημοσίευση τῶν ἐπιγραφῶν εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '90 καὶ τὸ χειρόγραφο μᾶς παραδόθηκε τὸ 1999. Χρειάστηκαν περισσότερα ἀπὸ πέντε χρόνια γιὰ νὰ ἐκτυπωθεῖ ὁ πρῶτος τόμος τῶν 500 σελίδων πού περιέχει 686 ἐπιγραφές.

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη, ἕνα τόμο κειμένου καὶ ἕνα τῶν 307 πινάκων ἐπιγραφῶν. Ὁ τόμος ΙΑ τοῦ κειμένου ἀρχίζει μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα μικρὰ κεφάλαια μεθοδολογικοῦ χαρακτῆρος. Ἀκολουθοῦν οἱ ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες κατατάσσονται κατὰ χρονολογικὴ τάξη, μετὰ τὴν ἐξαίρεση τῶν οἰκονομικοῦ περιεχομένου πού ἀποτελοῦν ξεχωριστὴ κατηγορία. Γιὰ τὴν κάθε ἐπιγραφὴ ὑπάρχει πλήρης περιγραφὴ τοῦ ἐπιγεγραμμένου

λίθου, ἐξαντλητική παράθεση τῶν ἐκδόσεων τοῦ κειμένου καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ βιβλιογραφία. Ὅρισμένες ἐπιγραφές εἶναι μακρότατες, ὅπως ἡ ὑπ' ἀριθμ. 177 ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀπολογισμὸ τῶν ἐπιστατῶν καὶ τῶν ταμιῶν τῶν δύο θεαινῶν. Φθάνει τοὺς 440 στίχους καὶ τίς 12 σελίδες ἀρχαίου πυκνοῦ τεχνικοῦ κειμένου. Ἰδιαιτέρος τόμος (ΙΒ) περιέχει τοὺς 307 πίνακες φωτογραφιῶν τῶν ἐλευσινιακῶν ἐπιγραφῶν.

Ἦδη προετοιμάζεται ἡ ἔκδοση τοῦ δευτέρου τόμου τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἐλευσίνος, ὁ ὁποῖος θὰ περιέχει διεξοδικὰ ὑπομνήματα. Κρίθηκε ὅτι ἡ ἐνσωμάτωσή τους ἀνάμεσα στὶς ἐπιγραφές θὰ διασποῦσε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ ἔργο καὶ θὰ ὑποχρέωνε τὴν ἔκδοσή του πάλι σὲ δύο τόμους.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία χαίρει γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ νέου βιβλίου τὸ ὁποῖο, χωρὶς δισταγμὸ, μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα τῶν χρόνων μας στὸν τομέα τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς ἀρχαιογνωσίας καὶ τῆς ἐπιγραφικῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ἡ Σχολή Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Συμβούλου κυρίας Ντόρας Βασιλικῆς λειτούργησε γιὰ δεκάτη ἕκτη χρονιά, ἀπὸ 2 Νοεμβρίου 2005 μέχρι 29 Μαρτίου 2006. Ἐγίναν 18 δίωρα μαθήματα μὲ τὸν γενικὸ τίτλο «Ἡ Ἀρχαιολογία τοῦ Αἰγαίου. Παλιές καὶ καινούργιες ἔρευνες». Δίδαξαν μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ καθηγητὲς τῶν Πανεπιστημίων κατὰ τὴν ἐξῆς σειρά: Γιάννης Σακελλαράκης (Τὰ Κύθηρα στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων), Ἀνδρέας Βλαχόπουλος (Οἱ Κυκλάδες στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ—Ἡ προϊστορικὴ Νάξος), Χρίστος Ντούμας (Οἱ Κυκλάδες ὡς λίκνο πολιτισμοῦ: γεωφυσικὸ περιβάλλον, φυσικοὶ πόροι, πρόωμη κατοίκηση. Ἡ τέχνη τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν Πρώτη καὶ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, Τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας καὶ ὁ πολιτισμὸς του), Νότα Κούρου (Οἱ Κυκλάδες κατὰ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες καὶ ἡ Τήνος, Οἱ Κυκλάδες κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς καὶ ἀρχαίκοις χρόνους καὶ ἡ Νάξος), Μαρίζα Μαρθάρη (Ἡ θέση Σκάρκος καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ἴου κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς καὶ ἱστορικοὺς χρόνους—Σύρος: οἱ πρόσφατες ἔρευνες στὸ νεκροταφεῖο τῆς Χαλανδριανῆς καὶ τὴν ἀρχαία Γαλησσό—Μῆλος: ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ πόλη τῆς Φυλακωπῆς ἕως τὴν πόλη τῶν ἱστορικῶν χρόνων), Martin Kreeb (Ἡ Θήρα τῶν ἱστορικῶν χρόνων), Λίλα Μαραγκοῦ (Ἡ νῆσος Ἀμοργός: Ὑλικές μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Λίθου ἕως τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου), Ἀλέξανδρος Μαζαράκης Αἰνιάν (Οἱ ἀρχαιότητες τῆς Κύθου: Ἐπιφανειακὲς καὶ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες), Παναγιώτης Χατζηδάκης (Δῆλος: Τὸ Ἱερό, ἡ πόλη καὶ οἱ ἄνθρωποι), Χριστίνα Τελεβάντου (Ἀνδρος. Ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ὡς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Ἡ ἀκρόπολη τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα καὶ οἱ ἀρχαιότητες τῆς Σίφνου), Φωτεινὴ Ζαφειροπούλου (Ἡ Πάρος ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ χρόνια ὡς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ τὰ πρόσφατα εὐρήματα), Γιάννης Κουράγιος (Πάρος, τοπογραφία τῆς

ἀρχαίας πόλης καὶ νέες ἀνασκαφές – Δεσποτικό, ἡ ἀποκάλυψη ἑνὸς ἀγνώστου ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος), Miriam Caskey (Ἡ Κέα στὴν προϊστορική ἐποχή), Εὐη Τουλούπα (Ἡ Κέα τῶν ἱστορικῶν χρόνων).

Στις 24 Ἰανουαρίου ἔγινε ἡ ὁμιλία τοῦ ἀρχιτέκτονος Βασίλη Σγούτα μὲ θέμα: *Χρῶμα καὶ ἀρχιτεκτονική*.

Στις 7 Φεβρουαρίου ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Παναγιώτης Φάκλαρης ἔδωσε διάλεξη μὲ θέμα: *Ἡ Βεργίνα καὶ τὸ τοπογραφικὸ πρόβλημα τῶν Αἰγῶν*, ἐνῶ στις 28 Φεβρουαρίου ἡ καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ὑλγα Παλαγγιᾶ μίλησε μὲ θέμα: *Ἀπὸ τὸν παράδεισο τοῦ Ραδάμανθου στὸν κυνηγετικὸν παράδεισο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου: μίᾶ νέα ἐρμηνεία τῆς μακεδονικῆς ζωγραφικῆς*.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐνίσχυσε οἰκονομικῶς τὸ 2005 τὸ *Lexicon of Greek Proper Names* ποὺ ἐκδίδεται στὴν Ὁξφόρδη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ἐπιτίμου Ἀντιπροέδρου τοῦ Συμβουλίου καὶ ξένου ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Peter M. Fraser καὶ τῆς κυρίας Elaine Matthews μὲ βοηθὸ τὸν κ. R.W.V. Catling. Κατὰ τὸ 2005 ἐκδόθηκε ὁ τόμος IV, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τὰ ὀνόματα τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης, καὶ τῶν βόρειων περιοχῶν τῆς Μαύρης Θάλασσας.

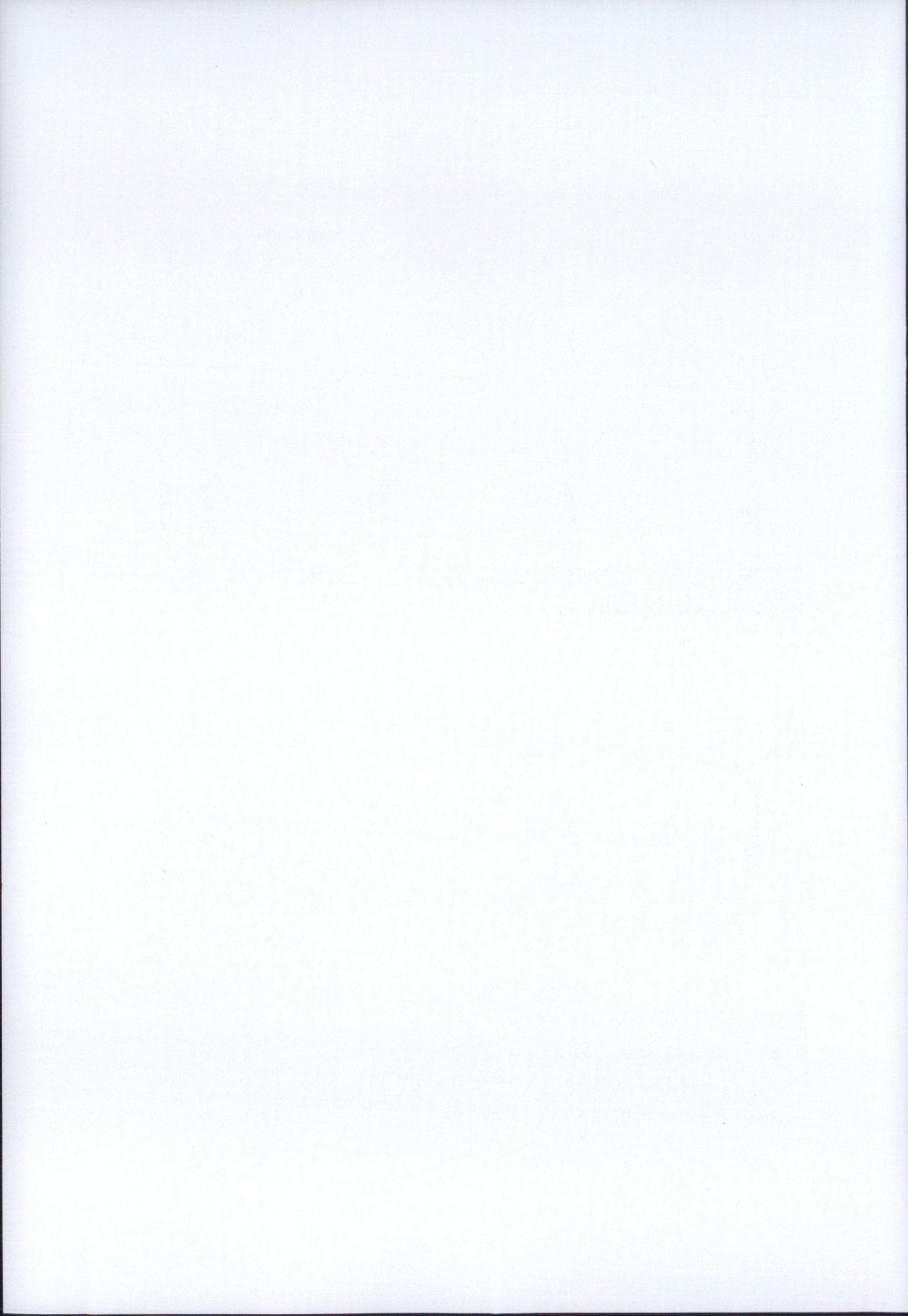
Ἐνισχύθηκαν ἀκόμη ἡ Ἑταιρεία Λακωνικῶν Σπουδῶν καὶ ἡ Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἑβδόμου Διεθνoῦς Συνεδρίου της. Κατὰ τὴν ἐναρκτήρια συνεδρία τῆς 11 Σεπτεμβρίου 2005 προήδρευσε ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου, ὁ ὁποῖος μίλησε μὲ θέμα «Πῶς βλέπουμε τὸ μνημειακὸ μας παρελθὸν σήμερα» (*Ὁ Μέντωρ* 77, 2005, 183-192).

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 15 Μαΐου 2005
βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχη 74-75, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2005, 96-116.

ΠΙΝΑΚΕΣ

a. West Harbour from the south. b. West Harbour, trenches 4 and 5 from the north.

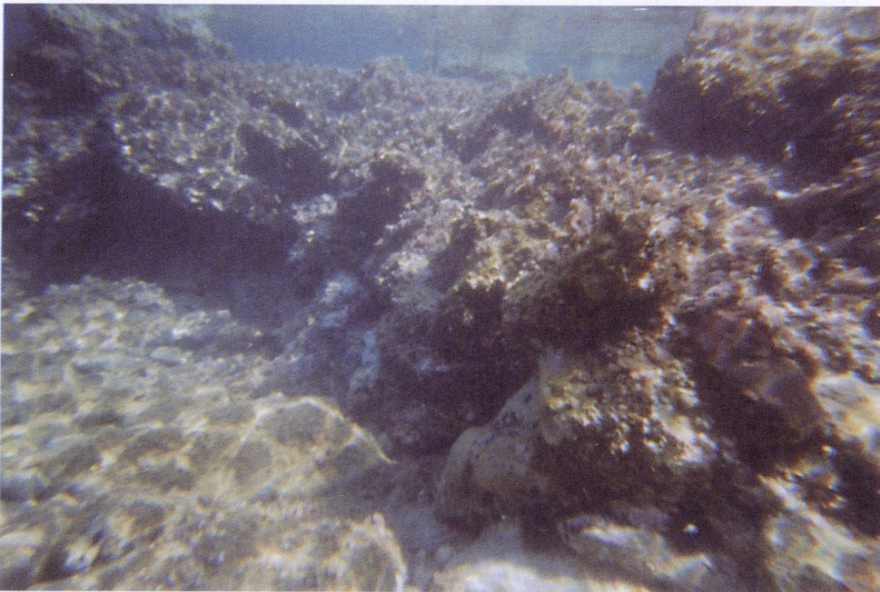
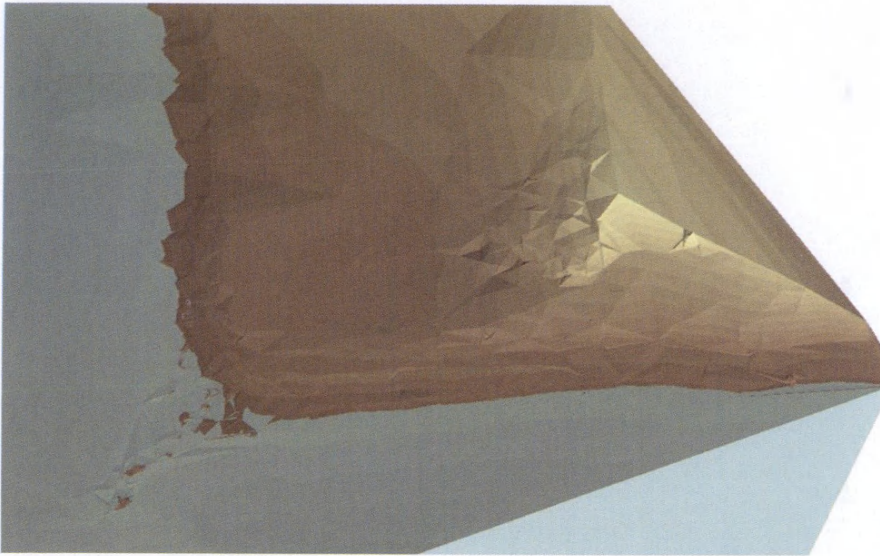
a. West Harbour, looking north-west: topographical survey. b. West Harbour: beachrock along the shore, looking east.

a. East Harbour from the west. b. East Harbour: the breakwater from the west-south-west.

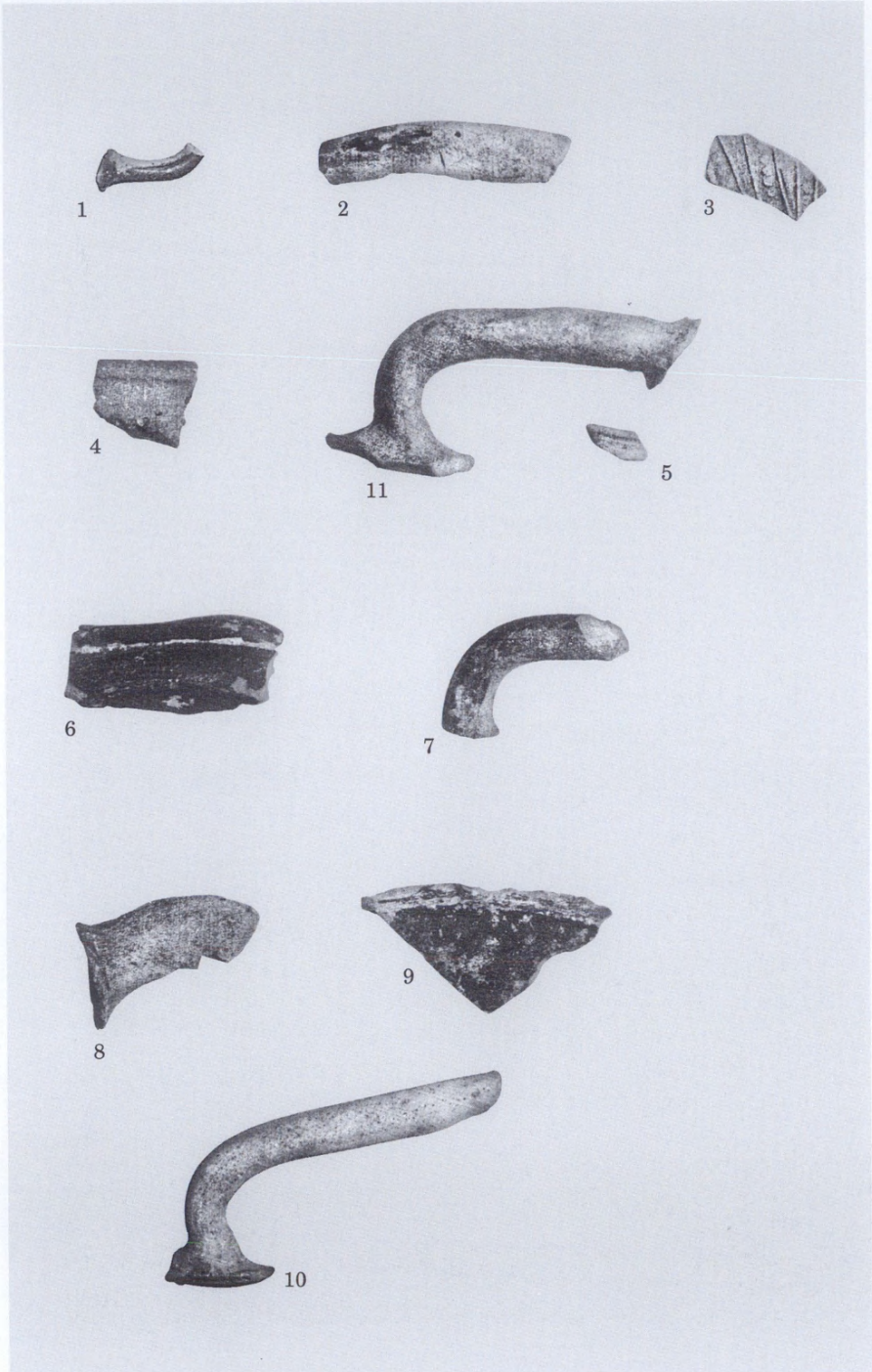

a. East Harbour: east-west shoreline of beachrock, looking east. b. East Harbour: stratigraphy in geological trench 1.

a. East Harbour: Digital Elevation Model. b. East Harbour: underwater view of breakwater from north side.

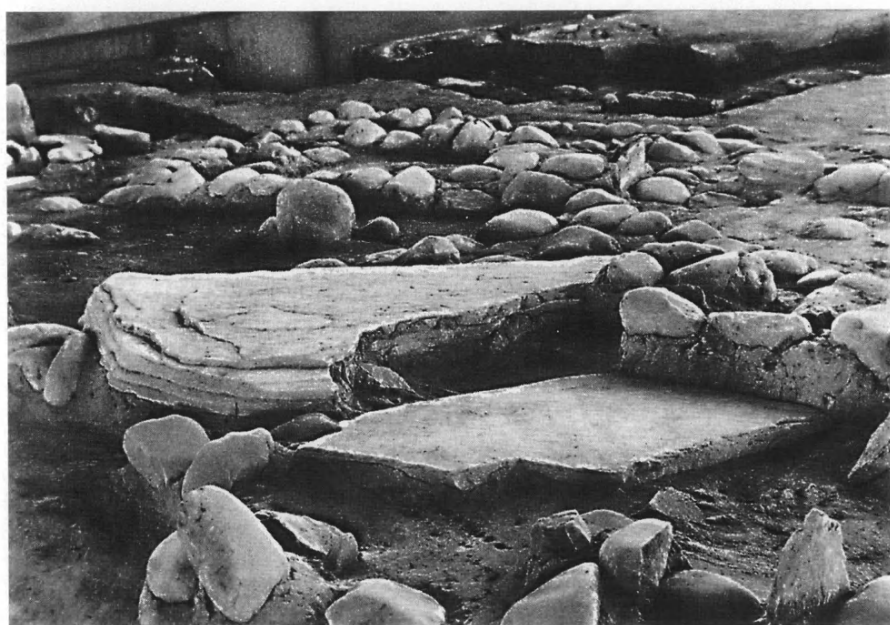

Selected sherds from pottery samples from the geological trenches.

Τὰ ἔσωτερικά ὑποστυλώματα τοῦ νέου στεγάστρου μεταξύ τῶν ἀρχαίων τάφων.

α. Ὁ τάφος 47 πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του. β. Οἱ καλυπτῆριες πλάκες τοῦ τάφου 47, ἀπὸ ΝΑ, τοποθετημένες σὲ διαφορετικὴ στάθμη.

α. Τάφος 47. Τραχειά πέτρα στή ΝΔ γωνία τῆς τοιχοποιίας τοῦ λάγκκου. β. Πρό-
θυρο καὶ κατώφλι εἰσόδου τοῦ τάφου 47, ἀπὸ δυτικὰ. Ἄριστερὰ ἡ ἐπένδυση φθά-
ρηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς καλυπτῆριας.

α. Ἡ νότια παρειὰ τοῦ προθύρου, ἀπὸ ΒΔ, μὲ ἐνσωματωμένη ὄρθια πλάκα. β. Ἡ βόρεια παρειὰ τοῦ προθύρου. Περὶ τὸ μέσον μικρὲς πέτρες στὴ θέση στήλης.

α. Ὁ λάκκος τοῦ τάφου 47, ἀπὸ ἀνατολικά. Στὸ κέντρο φθαρμένο κρανίο. β. Ὁ σκελετὸς τοῦ τελευταίου νεκροῦ ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ τάφου 47, ἀπὸ δυτικά.

α. Ὁ τάφος 68 πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του, ἀπὸ ἀνατολικά. Διαγράφεται τὸ περίγραμμα τοῦ ἀνατολικοῦ λάκκου. β. Ὁ τάφος 68 ἀπὸ δυτικά. Δεξιὰ ἡ ἀνασηκωμένη καλυπτῆρια πλάκα.

α. Τὸ πρόθυρο τοῦ τάφου 68 πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του, ἀπὸ Βορρά. Στὸ κέντρο ὀριζόντια πλάκα καὶ δεξιὰ οἱ ὀρθιες πλάκες ἐπενδύσεως τοῦ λάκκου. β. Τάφος 68. Τὸ πρόθυρο μὲ ὀστά, ἀπὸ Βορρά, πλαισιωμένο ἀπὸ δύο σειρὲς πέτρες. Δεξιὰ ὀστά μέσα στὸν λάκκο.

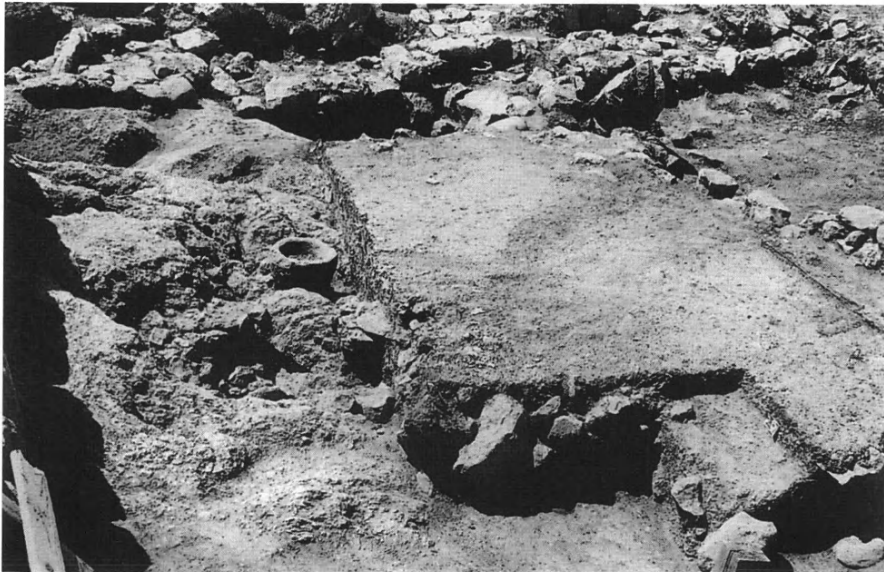
α. Τάφος 68. Ἀριστερὰ τὸ πρόθυρο καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου. Δεξιὰ ὁ λάκκος με ἐπένδυση πλακῶν. β. Τάφος 68. Ὄστὰ ἐπάνω στὴν ἐπίχωση τοῦ λάκκου, ἀπὸ Νότου. Δεξιὰ μὲ τὸ βέλος σημειώνεται τὸ ὄστρεο τρίτωνος.

α. Ο λάκκος του τάφου 68, από Βορρά. Σκελετός κατά χώραν και όστρα έξ ανακομιδής επάνω στο στέρνο του. β. Τάφος 68. Στο μέσον πλάκα κλείνει τὸ κατώτερο τμήμα του ανοίγματος τῆς εισόδου.

α. Γενική άποψη τής ανασκαφής από Β. 6. ΜΕ κιβωτιόσχημος τάφος.

α. Κοιλότητα με υπολείμματα πυρᾶς. β. Νότιο δωμάτιο.

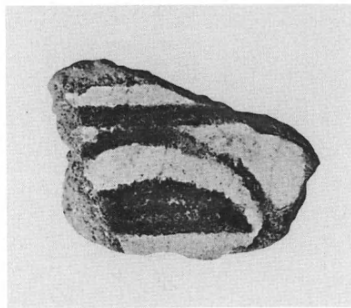
α. Ἀποθήκη ὑστερομυκηναϊκῆς κεραμεικῆς μέσα στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ νότιου
 δωματίου. β. Νεολιθικὸ ἀγγεῖο μέσα σὲ κοιλότητα τοῦ φυσικοῦ βράχου.

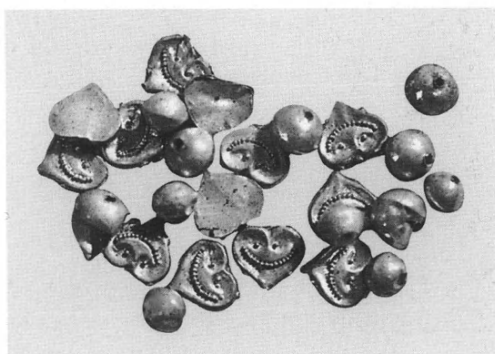
α. Οικία Πέτσα, γενική κάτοψη τής ανασκαφής. Ἐπάνω ἀριστερὰ εἴσοδος πρὸς τὸ δωμάτιο Γ. β. Δωμάτιο Σ, ΝΑ γωνία, καμένες πλίθες.

β

γ

δ

α-δ. Δωμάτιο Σ: α. Ταφή βρέφους. β. Ήθμωτό ἀγγείο με ἐνσωματωμένο πῶμα.
γ. Ἐνεπίγραφο κομμάτι αἰγυπτιακῆς πινακίδας. δ. Χρυσές χάντρες.

Δωμάτιο Ρ1, κτιστή βάση στηρίγματος στέγης.

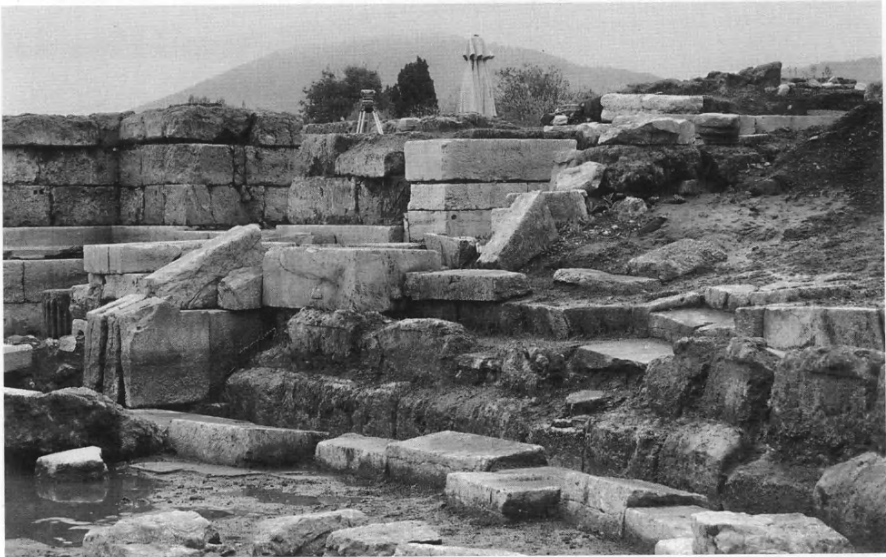

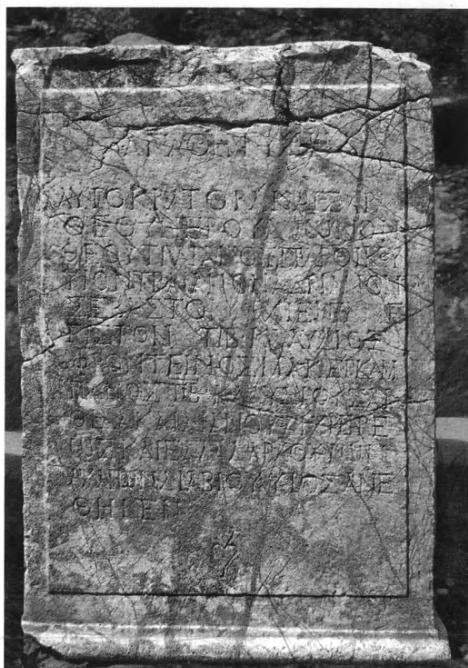
α-β. Θέατρο: α. Αρχιτεκτονικά μέλη διάσπαρτα μπροστά στο προσκήνιο. β. Πλάκες ὀρθομαρμάρωσης.

α-β. Θέατρο: α. Γενική άποψη όρχήστρας, προσκήνιου και σκηνής. β. Μερική άποψη του άγωγού τής όρχήστρας.

α-γ. Θέατρο: α. ΝΔ γωνία ὀρχήστρας. Πρώτη σειρά ἐδωλίων. β. Λίθινος θρόνος.
γ. Χηνίσκος ἐρεισίνωτου.

α-β. Θέατρο: α. Ἐνεπίγραφο βάθρο τιμητικοῦ ἀνδριάντα τοῦ Ἀδριανοῦ. β. Ἐνεπίγραφο βάθρο τοῦ ἀγνωστέτη Λυσικράτη.

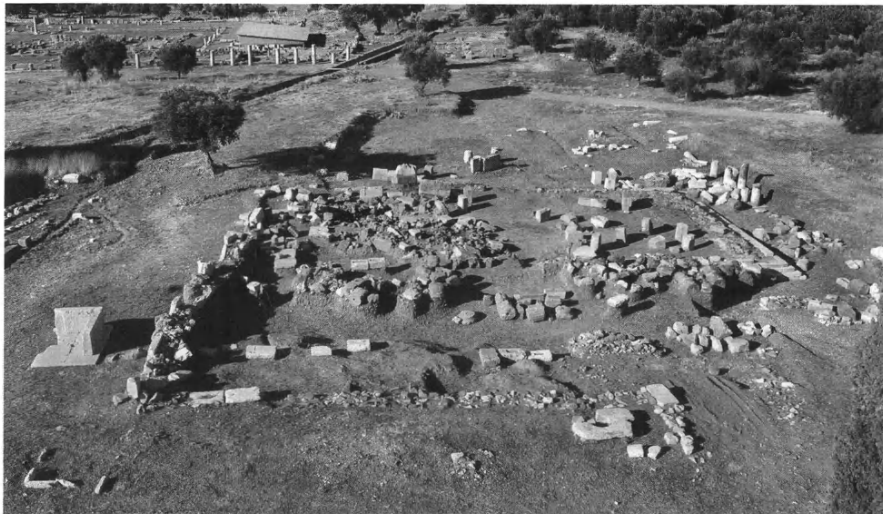
α-β. Θέατρο: α. Ανατολική πάροδος. Μέλη καμάρας. β. Κορμός αγάλματος κατά χώραν.

Θέατρο. Ἄγαλμα στὸν τύπο τῆς Μεγάλης Ἡρακλεώτισσας.

α. Άνω όψη πλακιδίου από antico rosso με διακόσμηση. β. Πλακίδια με κοιλότητες και διακόσμηση. γ. Άγαλμάτιο κοριτσιού από άσβεστόλιθο.

α-β. Ὁ ναός τῆς Μεσσήνης: α. ᾽Αποψη ἀπὸ δυτικά. β. ᾽Αποψη ἀπὸ βόρεια.

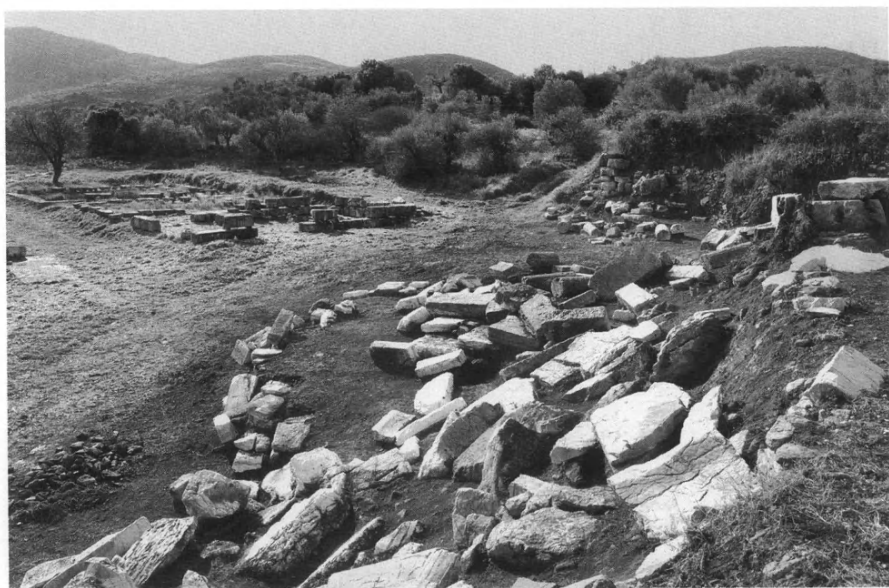

α. Τὸ κατώφλι τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης. β. Ἀπονομή προξενίας στὸν Μεγαλοπολίτη Σάτυρο.

α. Ἐνεπίγραφο βάθρο τιμητικοῦ ἀνδριάντα τοῦ αὐτοκράτορα Κλαυδίου. β. Ἐποψη τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης ἀπὸ Β. Σὲ πρῶτο πλάνο τὸ Βουλευεῖον.

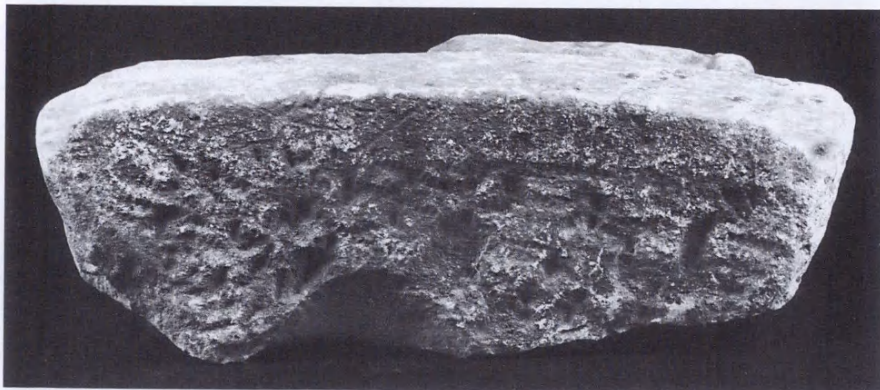
α. Ἀποψη τοῦ προστώου τῆς ὑπόστυλης αἴθουσας ἀπὸ Ν. 6. Νότιο ἀνάλημμα Παλαιστρας.

α. Ἐφηβικός κατάλογος σὲ παραστάδα. β. Οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή τοῦ Γυμνασίου τοῦ Σωσικράτη.

α. Ταφικά κτίσματα πίσω από τή δυτική στοά του Γυμνασίου. β. Λιθόπλινθος ταφικού μνημείου Κ3. Ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ Νικήρατου Θέωνος τοῦ πρεσβυτέρου.

α. Πλάκα κυκλικού μνημείου με παράσταση κυνηγιού (Λοῦβρο ΜΑ 858). β. Θραῦ-
σμα ἀναγλύφου με κυνήγι ἀπό κυκλικό μνημείο. γ. Κάτω ὄψη τοῦ ἀναγλύφου τοῦ
πίν. 356.

᾽Αποψη τῶν πύργων 17 καὶ 18 ἀπὸ Δ.

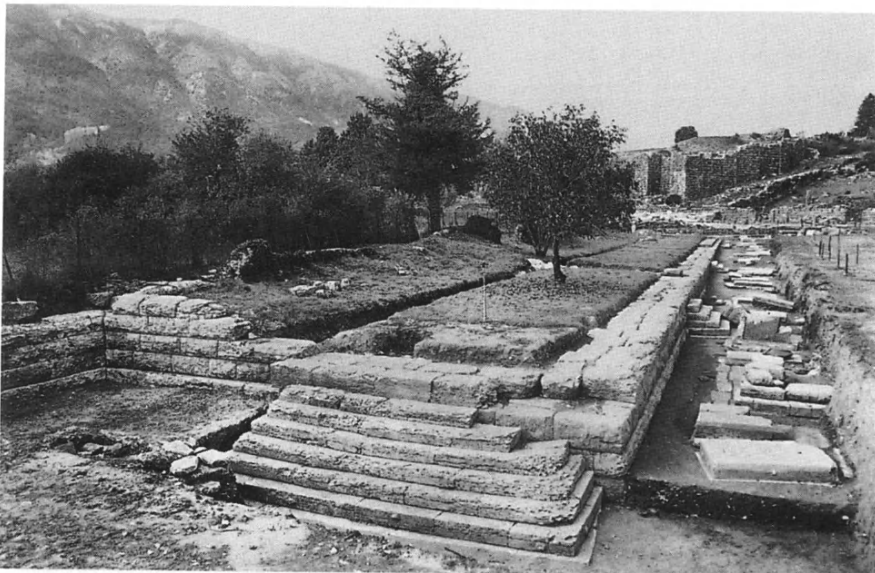
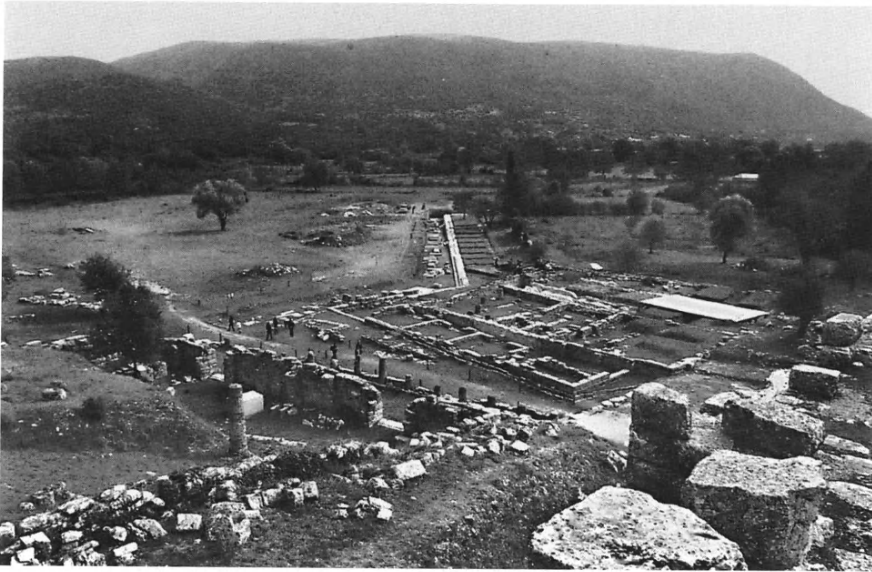

α. Ανασύνθεση τοιχογραφίας με παράσταση ζεύγους ἡγεμόνων καὶ δύο μικρῶν πριγκήπων. β. Ἡ Βρεφοκρατοῦσα τῆς κτιτορικῆς παραστάσεως τοῦ περιστάου.

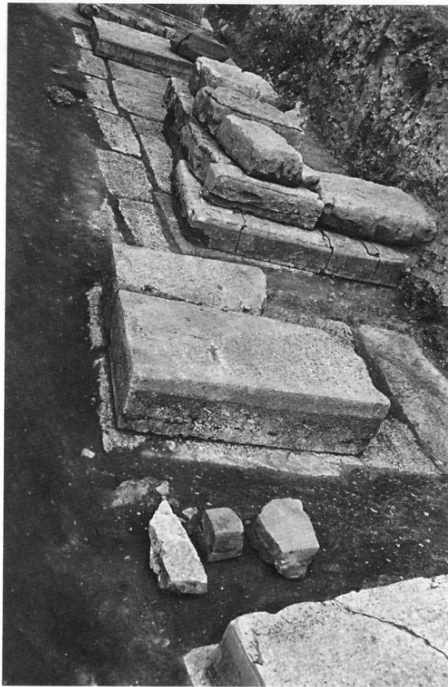
α. Άγγελος δεξιά τῆς Θεοτόκου. β. Ὁ εὐαγγελιστὴς Μάρκος ἀπὸ τὸ βόρειο παρεκκλήσιο.

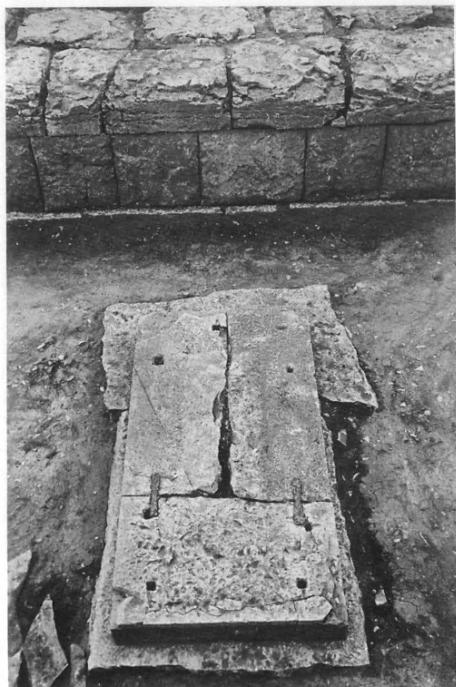
α. ᾽Αποψη τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ ΒΔ (πρυτανεῖο, δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ, βάθρα). β. ᾽Αποψη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν βάθρων ἀπὸ Ν.

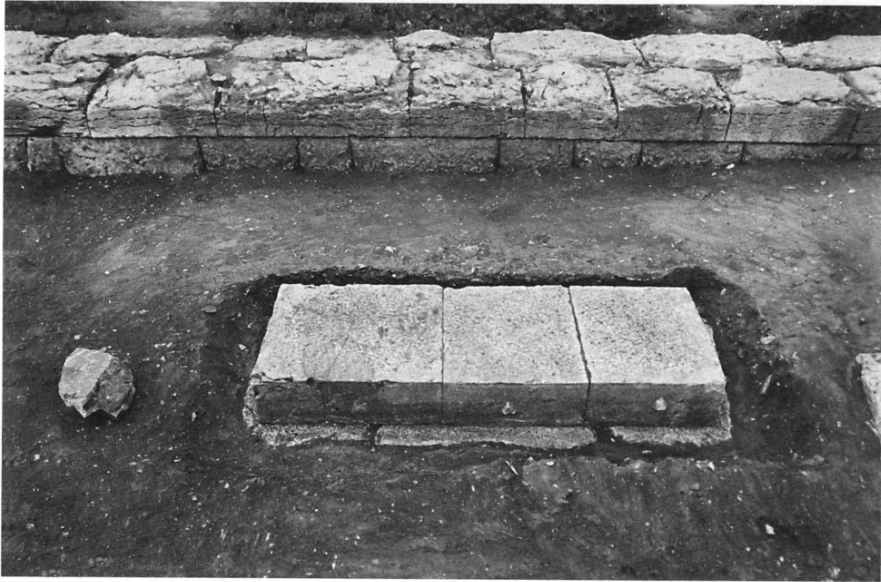
α. Ἡ δυτική στοὰ τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὰ βάθρα ἀπὸ Β. β. Ἡ δυτική στοὰ τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἡ νότια κλίμακα μὲ τὸ βάθρο 1 ἀπὸ Α.

α. Τὰ βάρθρα 2 καὶ 3 ἀπὸ Ν. 6. ᾿Αποψη τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας καὶ τῶν βάρθρων 4, 5, 6 ἀπὸ Α.

α. Τὸ βᾶθρο 11 ἀπὸ Α. β. ᾿Αποψη τῆς βορειοανατολικῆς κλίμακας καὶ τῶν βᾶθρων 13, 14, 15 ἀπὸ Α.

α. Τὸ βάθρο 17 ἀπὸ Α. β. Τὰ βάθρα 18, 19, 20 ἀπὸ Α.

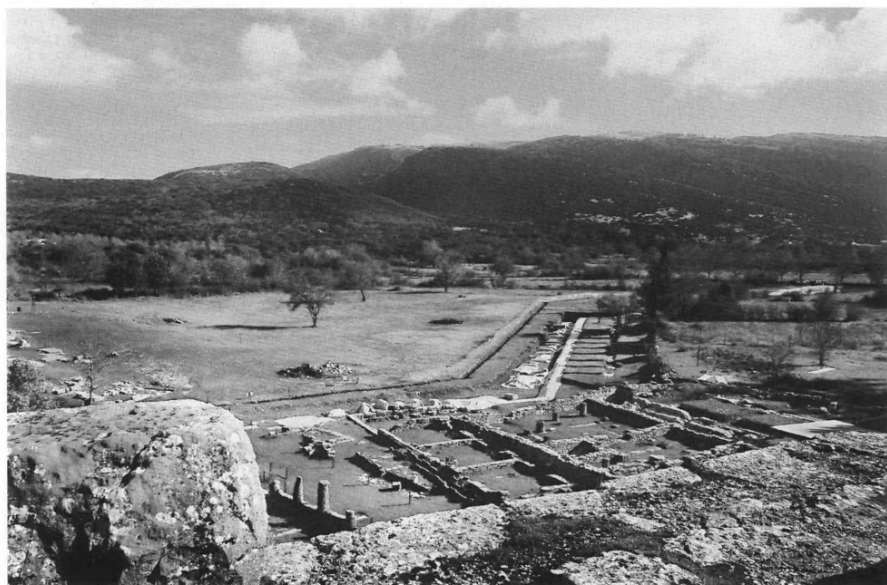

α. Τὸ βάζο 21 ἀπὸ Α. β. Τὸ βάζο 22 ἀπὸ Α.

α. Τὰ βάθρα 24, 25 ἀπὸ Α. β. Κεραμικὸς κλίβανος καὶ ἀρχαιότερη τοιχοποιία ἀπὸ Α.

α. Κεραμικός κλίβανος και αρχαιότερη τοιχοποιία από Β. 6. Ὑποψη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν βάθρων ἀπὸ ΒΔ μετὰ τὸ πέρας τῶν ἀνασκαφῶν.

α. Ἡ βόρεια πρόσοψη τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου ἀπὸ Β. β. Κεντρικὸ Κτίριο: Δωμ. 11 (Τομέας Α) μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Α. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς φωτογραφίας διακρίνεται τὸ νότιο τμήμα τοῦ Δωμ. 12 (κεραμικὸ ἐργαστήριον).

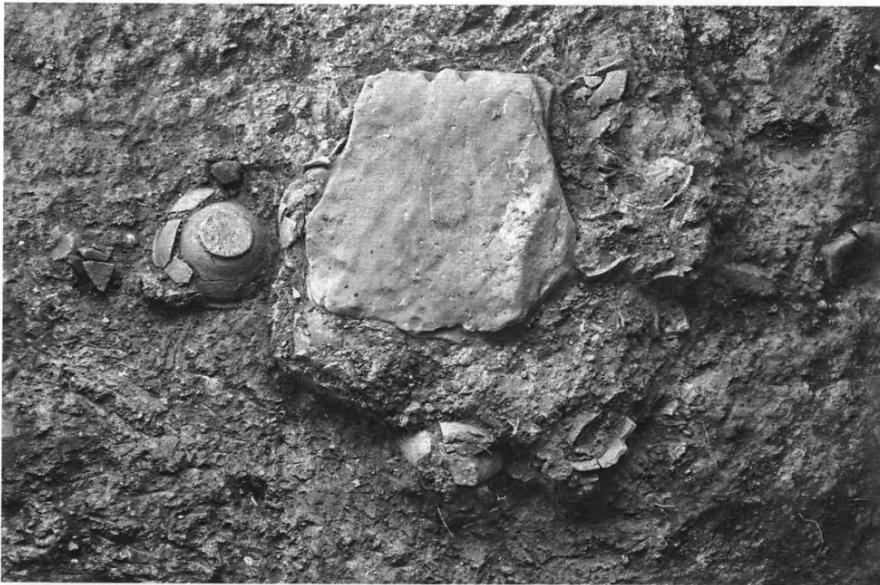
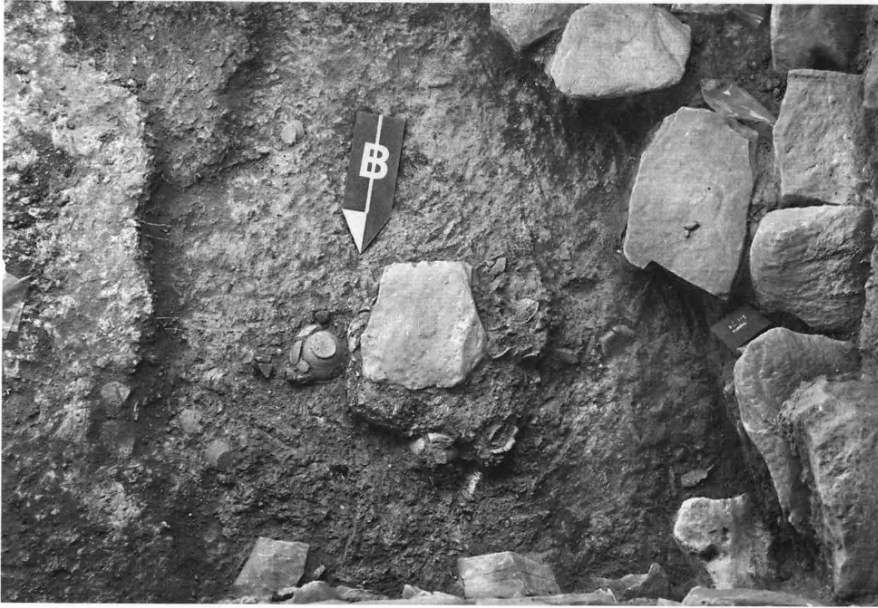
α. Πιθανό θρανίο στον δυτ. τοίχο του Δωμ. 11 από Α. 6. Πρόχους κοντά στον βόρειο τοίχο του Δωμ. 11.

α. Κάλαθος, δίσκος και όστα ζώων κοντά στο πιθανό θρανίο του δυτικού τοίχου του Δωμ. 11. β. Συγκέντρωση τμημάτων καμένου ξύλου και μαύρου χώματος στο ανατολ. τμήμα του Δωμ. 11.

α. Νησίδα καμένου πηλοχώματος από τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Δωμ. 11. β. Κατώφλι εἰσόδου στοῦ Δωμ. 11 καὶ συγκέντρωση τμημάτων καμένου ξύλου καὶ μαύρου χώματος ἀπὸ Α.

α. Πλάκα και συσσώρευση αγγείων στο βορειοδυτικό τμήμα του Δωμ. 11. β. Λεπτομέρεια της άνωτέρω εικόνας πριν την αφαίρεση της πλάκας.

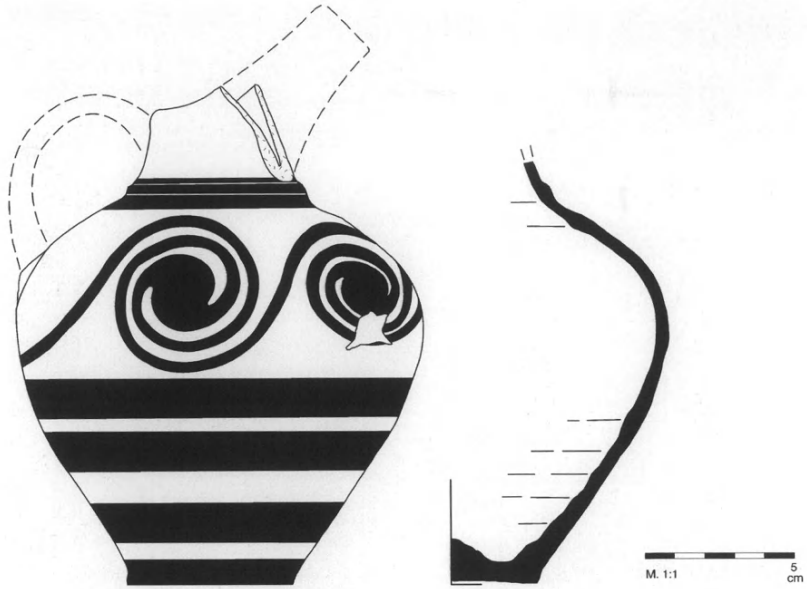

α. Λεπτομέρεια του πίν. 51α μετά την αφαίρεση της πλάκας με θρυμματισμένα αγγεία. β. Στρώμα δαπέδου Δωμ. 11.

α. Ἄγγεῖα στὸν χῶρο τοῦ διαδρόμου ἀνατολικά τῆς εἰσόδου τοῦ Δωμ. 11. β. Ἀνώ-
τερο στρώμα Δωμ. 21 (Τομέας Β) μὲ πεσμένους λίθους ἀπὸ τοὺς παρακείμενους
τοιχοὺς ἀπὸ ΝΑ.

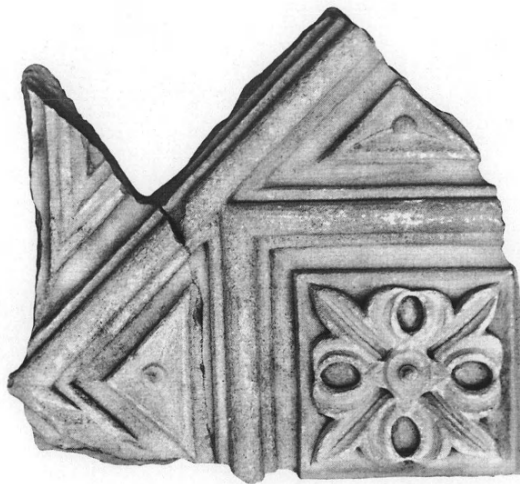

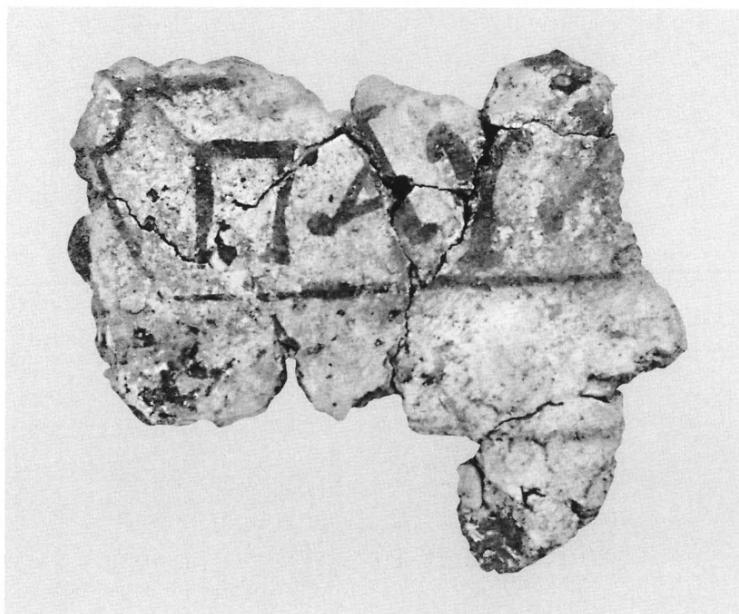
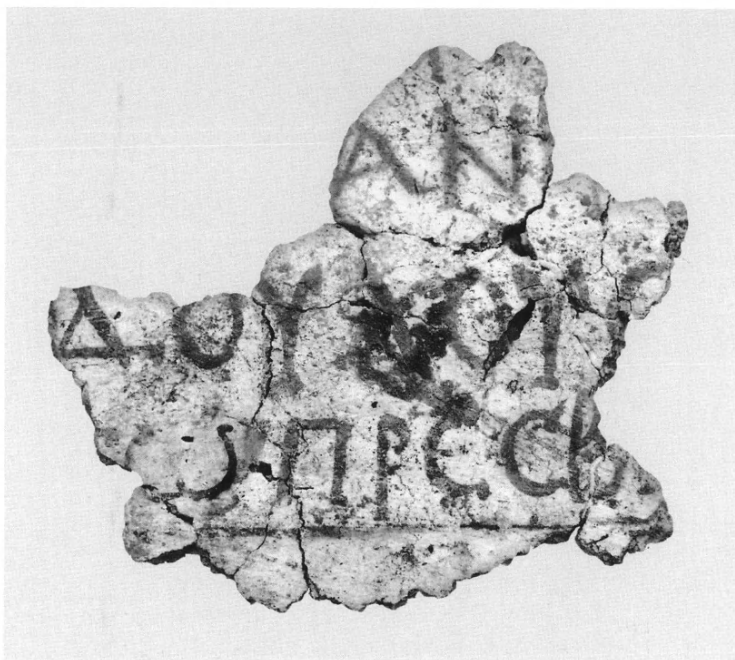
α. Ραμφόστομη πρόχους με διακόσμηση από τρέχουσες σπείρες από τὸν χῶρο τοῦ διαδρόμου ἀνατολικά τῆς εἰσόδου τοῦ Δωμ. 11. β. Ἡ ραμφόστομη πρόχους τοῦ πίν. 54α με τὸν πυθμένα της στὸ ἐσωτερικὸ κωδωνόσχημου κυπέλλου.

α. Δοκιμαστική τομή στο ανατολικό κεντρικό τμήμα του Δωμ. 21. β. Ἀνώτερο στρώμα Τομέα Γ στο νότιο τμήμα του Δωμ. 21 από Α.

α-β. Γλυπτά θωράκια από τη βασιλική του Λεχάιου.

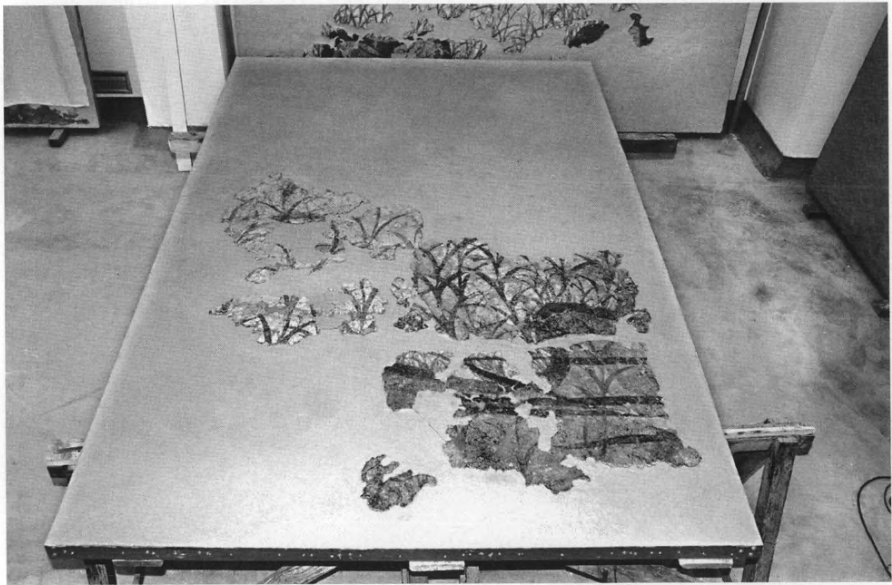
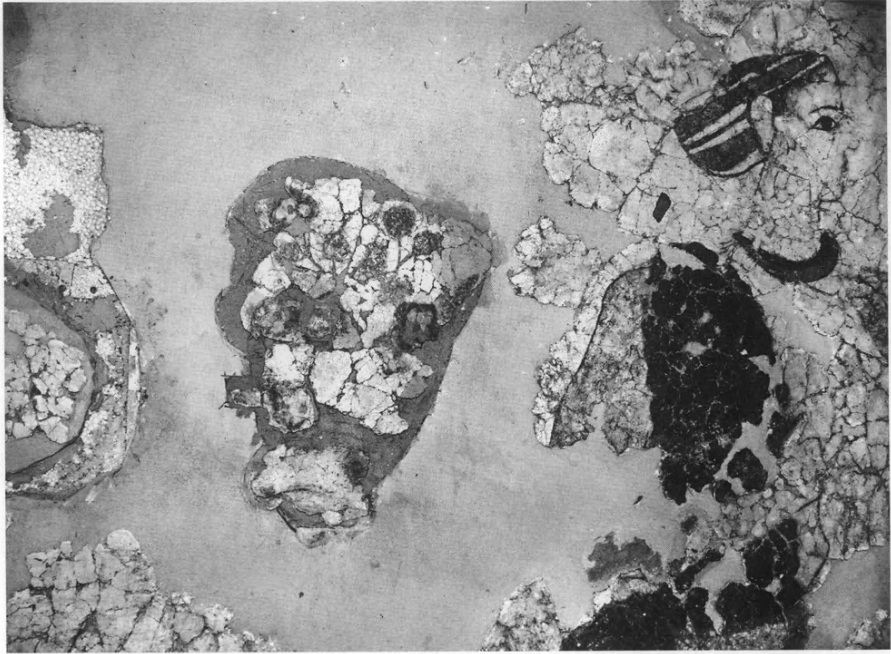
α-β. Κομμάτια κονιαμάτων με τμήματα γραπτῶν ἐπιγραφῶν.

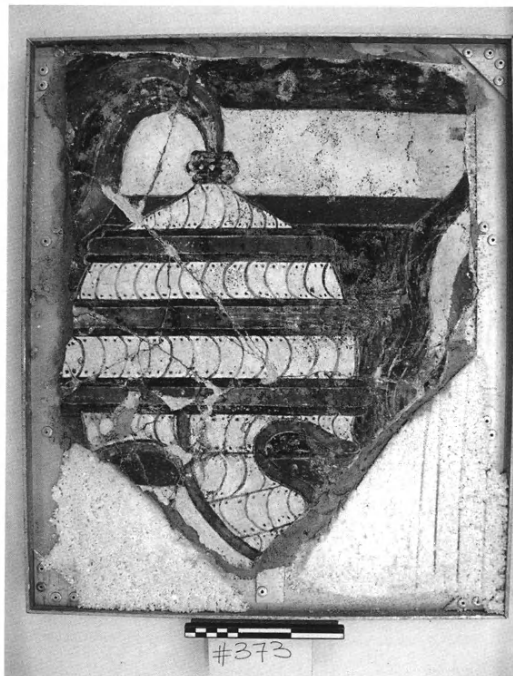
α. Ψευδοροφή στο βόρειο τμήμα. β. Τμήμα μεταξύ τῶν πεσσοστοιχιῶν Δ12 καὶ Δ14.

α. Βόρειο τμήμα του χώρου, τομέας Α. β. Έργαστήριο συντήρησης τοιχογραφιών:
νέα σύνθεση σπειρών.

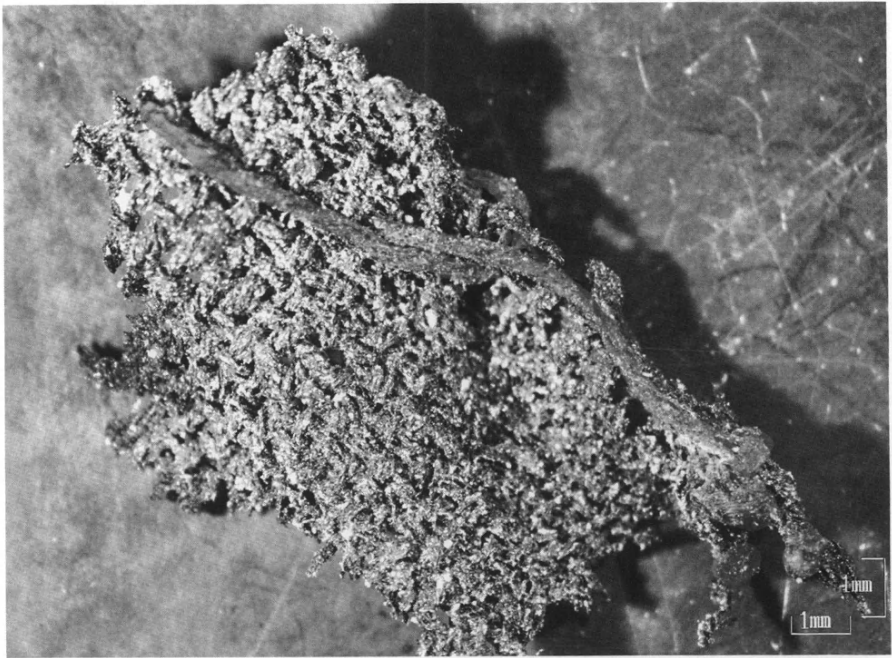

α. Ἡ τοιχογραφία τῶν Γυναικῶν μετὰ τὰς ἀνθοδέσμες. β. Ἡ τοιχογραφία τοῦ Δο-
νακῶνος.

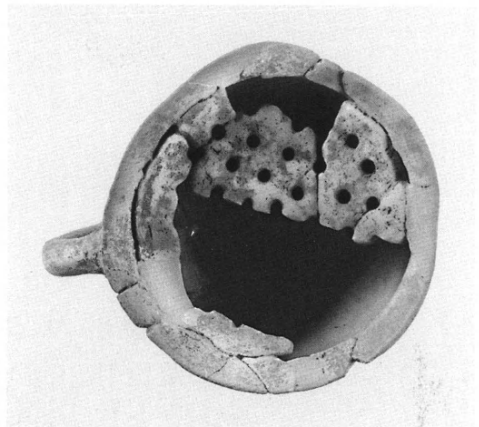

α. Σύνθεση ανδρικών μορφών από τον προθάλαμο 5. 6. Το ὀδοντόφρακτο κράνος τοποθετημένο σὲ μεταλλικὸ πλαίσιο.

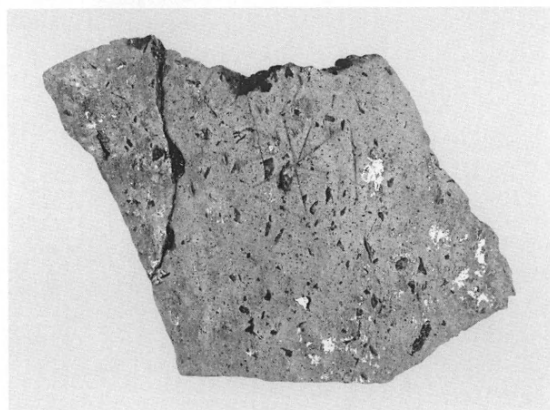

α. Χάλκινη χύτρα. β. Χάλκινο ἐγχειρίδιο με ἀργυρούς ἤλους. γ. Τεμάχιο ὑφάσματος με κρόσσια.

α-γ. Οικία Β ΝΔ λόφου: α-β. Μόνωτος κύαθος με ήθημό στο στόμιο. γ. Πρόχους του «λευκοῦ ρυθμοῦ» (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ) ἀπό τὸ δωμάτιο XXXII τοῦ ἀνακτόρου.

α. Πυριατήριο από τὸ δωμάτιο XLVII τοῦ ἀνακτόρου. β-γ. Οἰκία Δα ΝΔ λόφου:
β. Λαβὴ πιθίσκου μετὰ σφραγίσματα. γ. Θραῦσμα χυτροειδοῦς ἀγγείου μετὰ ἐγχάρακτο σημεῖο διπλοῦ πέλεκου.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2005
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 160
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2008
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»
ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ